

C
200.531

MICAE MEDI AEVA LES III

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és
Európáról*

2013

MICAE MEDIAEVALES III.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

III.

Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról

SZERKESZTETTE

Gál Judit, Péterfi Bence,

Vadas András, Kranzieritz Károly

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola

Budapest

2013

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
6. kötet

Sorozatszerkesztő
Székely Gábor

Lektorálták

Bárány Attila, Draskóczy István, Érszegi Géza, Ryszard Grzesik, Klaniczay Gábor,
Körmendi Tamás, Nagy Balázs, Sággy Marianne, Thoroczky Gábor

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszecsenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projektek az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósulnak meg.

A kiadásért felel Dr. Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánja

A kiadvány műszaki szerkesztője: Szabó János (ELTE BTK)

A kötet megjelenésére az „Önálló lépések a tudomány területén” ELTE TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 projekt Bölcsészettudományi Kari alprojektje valamint a Magyar Lajos Alapítvány támogatásával került sor.

Nyomtatta és kötötte a Komáromi Nyomda Kiadó és Kft.
Felelős vezető Kovács Jánosné

A tanulmányok szerzői © Belucz Mónika, Benei Bernadett, Gál Judit, Gyönki Viktória, Kelényi Borbála, Krzysztof Morgiel, Novák Ádám, Péterfi Bence, Rákos-Zichy Johanna, Rózsa Márton, Ternovác Bálint, Uhrin Dorottya, Vadas András

A kötet szerkesztői © Gál Judit, Kranzieritz Károly, Péterfi Bence, Vadas András

ISBN 978-963-284-365-0
ISSN 2062-2198

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – NAGY BALÁZS: <i>Előszó</i>	9
Rövidítésjegyzék	11
RÁKOS-ZICHY JOHANNA: <i>„Ami azonban a hívőbb keresztényeknél nem fordul elő”. 3–5. századi keresztény szerzők a halotti lakomákról</i>	13
BELUCZ MÓNICA: <i>A nők szerepe Szent Patrik írásában</i>	29
GYÖNKI VIKTÓRIA: <i>Emberölés esetén fizetendő váltság a Grágásban. A korai izlandi igazságszolgáltatási gyakorlat</i>	45
TERNOVÁČZ BÁLINT: <i>A bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10–11. században</i>	65
KRZYSZTOF MORGIEL: <i>Szemponatok az ún. Monomachos-korona vizsgálatához</i>	77
RÓZSA MÁRTON: <i>A másodrangú arisztokrácia kialakulása a Komnénos-kor elején</i>	83
GÁL JUDIT: <i>A dalmáciai egyházszervezet jellemezői és 11–13. századi átalakulása</i>	99
BENEI BERNADETT: <i>Krónikafolytatások a 13. század elején? Historiográfiai áttekintés</i>	117
UHRIN DOROTTYA: <i>A Váradi Regestrum veneficiummal és maleficiummal kapcsolatos esetei</i>	133
NOVÁK ÁDÁM: <i>Levelek Budáról. Az országnagyok levelei a városoknak V. László halála után</i>	153
PÉTERFI BENEC: <i>Korvin János zagorjei öröksége: A Vitovec-fivérek ellen vezetett 1488. évi hadjárat és háttere</i>	167

KELÉNYI BORBÁLA: <i>Magyar kifejezések késő középkori női nemesi végrendeletekben</i>	181
VADAS ANDRÁS: „A Dunára én bizony nem megyek, mert még nem akarok meghalnom”. A Duna jégjelenségei a kora újkorban (1530–1650)	219
Köszönetnyilvánítás	237
A szerzőkről.....	239

Table of Contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – BALÁZS NAGY: <i>Foreword</i>	9
<i>List of Abbreviations</i>	11
JOHANNA RÁKOS-ZICHY: <i>The Funeral Banquets in Third-Fifth Century Christian Literature</i>	13
MÓNIKA BELUCZ: <i>The Role of Women in Saint Patrick's Writings</i>	29
VIKTÓRIA GYÖNKI: <i>Ransom in the Case of Homicide in Grágás: Early Icelandic Pragmatic Jurisdiction</i>	45
BÁLINT TERNOVÁCZ: <i>The Bogumil Heresy on the Northern Balkans from the Tenth to the Eleventh Century</i>	65
KRZYSZTOF MORGIEL: <i>The Monomachos Crown</i>	77
MÁRTON RÓZSA: <i>Development of Second-Class Aristocracy in the Early Komnenian Period</i>	83
JUDIT GÁL: <i>The Transformation of the Dalmatian Church Organization from the Eleventh to the Thirteenth Century</i>	99
BERNADETT BENEI: <i>Chronicle Continuations in the Beginning of the Thirteenth Century? A Historiographical Overview</i>	117
DOROTTYA UHRIN: <i>Accusations of Maleficium and Veneficium in the Várad Register</i>	133
ÁDÁM NOVÁK: <i>Letters from Buda: Dispatches to the Towns from the Members of the Royal Council after the Death of Ladislas V</i>	153
BENCE PÉTERFI: <i>John Corvin's Heritage in Zagorja: A Military Campaign against the Vitovec Brother of 1488 and Its Background</i>	167

BORBÁLA KELÉNYI: <i>Hungarian Words in Late Medieval Hungarian</i> <i>Noble Women's Last Wills</i>	181
ANDRÁS VADAS: „ <i>I Am Not Going on the Danube's Ice since I Don't Want to Die</i> ” <i>The Ice-Regime of Danube in the Early Modern Times (1530–1650)</i>	219
<i>Acknowledgements</i>	237
<i>Notes on Contributors</i>	239

Előszó

AZ ELTE BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI doktori Iskolájának középkorral foglalkozó programjai – a Középkori Magyar Történeti, a Történelem Segédtudományai, illetve a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti program – között hagyományosan szoros együttműködés áll fenn. A közös doktori műhelyszemináriumon és más szakmai alkalmakon túl ennek az egyik fóruma az immár évente rendszeresen megrendezett középkortudományi doktori konferencia. A legutóbbi ilyen találkozót 2013. május 30–31-én tartottuk. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy idén is volt megfelelő számú, és ami nem kevésbé fontos, megfelelő színvonalú olyan dolgozat, ami a konferencián való bemutatásra méltó volt. Ugyancsak a korábbi konferenciák hagyománya, hogy a program szervezése és a jelen kötet szerkesztése is a doktoranduszok feladata volt. Azt gondoljuk, hogy ezeknek a szakmai tapasztalatoknak a megszerzése ugyanúgy fontos eleme a doktori képzésnek, mint akár egy-egy beszámoló megtartása. A 2013-as konferencia megszervezéséért Gál Juditot, Gyönki Viktóriát, Kranzieritz Károlyt és Rákos-Zichy Johannát illeti köszönet.

Szokásaink szerint a konferencia plenáris előadásainak megtartására két elismert középkorkutatót kérünk fel. Idén a nyitóelőadást Benkő Elek, az MTA BTK Régészeti Intézet igazgatója tartotta „*Reginam occidere...*” *Régészeti adatok Gertrudis királyné pilisi sírjához* címmel, a záró előadás megtartását pedig Bertényi Iván, az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék emeritus professzora vállalta el, *Középkori államcímmerünk problémája* címmel.

A konferencia egyes szekcióit olyan szakemberek vezették, akikkel az ELTE középkorral foglalkozó doktorandusz hallgatói nem feltétlenül találkoznak képzésük során, de akik hasznos tanácsokkal segíthetik munkájukat. A legutóbbi konferencia szekcióinak vezetéséért Bárány Attilát, Érszegi Gézát, Horváth Richárdot, Hunyadi Zsoltot, Ráczy Györgyöt, Szende Katalint és Veszprémy Lászlót illeti köszönet. A konferencia szervezői szokás szerint olyan előadókat is meghívtak, akik nem a programot szervező három doktori program keretében, hanem más egyetemen végzik, vagy végeztek doktori tanulmányaikat, ezzel is erősítve a fiatal középkorászok közötti kapcsolatokat.

Tavalyi rendezvényünkhöz hasonlóan a konferencia programjának részét képezte a könyvbemutató. Olyan kiadványokról van szó, amelyeket egyetemünk diákjai készítettek. Tringli István a *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról* (Szerk. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor, Jakab Péter. Budapest: ELTE BTK TDI, 2012.) című tanulmánykötetet, Solymosi László

professzor úr Keglevich Kristófnak *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403)* címmel megjelent munkáját (Szeged–Szekszárd: Szegedi Középkorász Műhely 2012), míg Bertényi Iván a *Középkori magyar címereslevelek. I. 1439–1503.* (Szerk. Körömdi Tamás. Budapest, 2013.) című forráskiadványt mutatta be.

Jelen kötet csupán részben tartalmazza a doktori konferencia anyagát. Ugyanakkor olyan dolgozatok is olvashatók benne, amelyek szerzői középkori tanulmányait az ELTE BTK Történeti Intézet MA programjai keretében folytatták – folytatják. A szerkesztésért Gál Juditot, Kranzieritz Károlyt, Péterfi Bencét és Vadas Andrást illeti dicséret.

A *Micae Mediaevales* korábbi köteteihez hasonlóan a jelen válogatásnak is az egyik fontos vonása a sokszínűség, amely tematikai, kronológiai és földrajzi értelemben egyaránt érvényes. Örömteli, hogy a korábbi hagyományokat folytatva, más egyetemeken doktoranduszainak az írásait is közölhetjük. A dolgozatokat a doktoranduszok témavezetői lektorálták, akiket köszönet illet ezért.

A kötet tanulmányai remélhetőleg hasznos hozzájárulást jelentenek a hazai középkortudomány egyes nyitott kérdéseinek tisztázásához, bemutatják, hogy milyen problémák foglalkoztatják a fiatal kutatókat és emellett a szélesebb szakmai közvéleményt is megismertethetik az ELTE Bölcsészettudományi Karán zajló középkortudományi képzés sokszínűségével és színvonalával. Ennek jegyében ajánljuk örömmel a kötetet az érdeklődő olvasó figyelmébe.

A kötet megjelentetésére a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 – Önálló lépések a tudomány területén c. Bölcsészettudományi Kari alprojekt keretében került sor, amely támogatásért ezúton is köszönetet mondunk.

Budapest, 2013 júliusában

Draskóczy István – Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
Csánki	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . I–III., V. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913. repr. Budapest: Állami Könyvtérjesztő Vállalat, 1985.
DHA	Georgius Györffy: <i>Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196)</i> . I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
DF	MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
KMTL	Kristó Gyula (főszerk.): <i>Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)</i> . Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MTA	Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
PL	Jacques Paul Migne (szerk.): <i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> . I–CCXXI. köt. Lutetiae Parisiorum: Garnier, 1844–1865.
Smičiklas	Tadeus Smičiklas (szerk.): <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–XVII. köt. Zagreb: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, 1904–1984.
SRH	Szentpétery Imre (szerk.): <i>Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum requumque stirpis Arpadianae gestarum</i> . I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937–1938. Repr. szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest: Nap Kiadó, 1999.

RÁKOS-ZICHY JOHANNA

„Ami azonban a hívőbb keresztényeknél nem fordul elő”

3–5. SZÁZADI KERESZTÉNY SZERZŐK
A HALOTTI LAKOMÁKRÓL¹

A KÉSŐ ANTIKVITÁSBAN A HAGYOMÁNYOS HALOTTI LAKOMA a keresztények körében is ismert és gyakorolt szokás volt. Csak kevés adatunk van arra vonatkozóan, hogyan zajlott egy keresztény temetése és az ahhoz kapcsolódó szertartások. A ránk maradt írott források a keresztény közösségek vezetőitől származnak. Ők igen elítélően szóltak a halotti lakomákról: egyrészt, mert a pogány életmód nem kívánatos maradványának tartották, másrészt aggasztotta őket az ott tapasztalt féktelen mulatozás. Ez a rosszallás Peter Brown szerint abba a folyamatba illeszkedik, amikor a város püspöke megpróbálta saját befolyása alá vonni a mártírok kultuszát, és kiterjeszteni befolyását a keresztény közösség vallásgyakorlásának formáira. Az egyes esetek tanulmányozásakor derült ki számomra, hogy a halottakról való gondoskodás püspöki megítélésében nem mutatható ki határozott, egymásra épülő fejlődés. A püspök mindig azokra a jelenségekre reagált, melyeket saját gyülekezetében tapasztalt. Egy minden elemet egységes keretbe foglaló elmélet helyett ezért inkább érdemes az egyes esetekre koncentrálni; ezzel közelebb kerülhetünk az egyes városok arculatához, a püspök és gyülekezete kapcsolatához, illetve a későantik keresztények mindennapjaihoz. Jelen tanulmányban néhány kiemelt példán mutatom be, saját gyülekezetükben hogyan reagáltak az egyes püspökök a halotti lakomák megülésére, milyen eszközökkel próbálták szabályozni a hagyományos ünneplési formákat, illetve hogyan képzelték el a halottnak adandó tiszteletadás keresztény formáját.

A római világban egész ünneppsorozatot tartottak a halottak tiszteletére. A temetés napján tartott tort, a *silicerniumot*, a halott tiszteletére a sírnál költötték el. A gyászydőszak végét szintén a sírnál tartott étkezés, a *cena novemdialis* jelezte, majd az

1 „Quod quidem a Christianis melioribus non fit.” – Augustinus: De Civitate Dei. VIII. 27.1. In: PL XLI. col. 255. Magyar fordításban: Földváry Antal (szerk.): Szent Ágoston: Isten városáról. Budapest: Kairosz Kiadó. 2005. VIII. 27. 187.

év során még több alkalom kínálkozott hasonló szertartásos étkezésekre: a halott születésnapján vagy a halottakról való általános megemlékezés alkalmával, melyre több lehetőség is nyílt az év során: a *Rosalia*, azaz a rózsák ünnepe május-június folyamán, illetve a *Parentalia* februárban vagy a szintén májusban tartott *Lemuria*. A *Rosalia* nem kizárólag a halottak tiszteletére szentelt ünnep volt, de mivel a rózsza hagyományosan a síron túli örök tavaszt is jelképezte, ezért ekkor szokás volt virágcsokrokkal kedveskedni a család elhunytjainak.² Ezek az ünnepségek kettős célt szolgáltak: egyrészt biztosították, hogy az elhunyt emléke fennmaradjon családjá, leszármazottjai és barátai emlékezetében, másrészt ezeken az alkalmakon az élők gondoskodhattak róla, hogy a holtak szellemének megfelelő ellátásban legyen része örök nyughelyükön. Úgy tartották, a halottak lelke a sírban lakik, és ott fogadja a neki felajánlott áldozati ajándékokat, és ha nem jutnának hozzá, a lelkek elszabadulva kísértének az élőket.³ Eredetileg a halottaknak felajánlott táplálék az áldozati állat vére volt, majd a véráldozatot felváltotta a bor.⁴ A lakomának később része lett a méz, a kenyér, sütemények, különböző kolbászfélék és gyümölcsök is. Ezeken az alkalmakon a halott együtt étkezett az élőkkel, szó szerint és átvitt értelemben is.⁵ Számos sírfeliraton maga az elhunyt figyelmezteti az élőket, nehogy megfeledkezzenek a nekik járó áldozatokról; ezek nem csak a bort kérik számon, hanem a virágokat (elsősorban rózsákat és ibolyákat), illatszereket és lámpásokat is.⁶

Ezek a kötelezettségek mindig a családot érintették elsősorban; a halott szemének lezárásától a temetés megszervezéséig mindenre a családtagok viseltek gondot, ha az elhunyt még életében nem rendelkezett a síremlékéről, akkor a családtagok választották ki a státuszuknak és vagyonuknak megfelelő sírhelyet. A kevésbé tehetősek, akiknek nem volt pénz saját maguk és családjuk számára önálló sírhelyet biztosítani, a *collegium*okhoz fordulhattak. A *collegium*ok tagjai számára nem csak közös sírhelyet biztosítottak, hanem magukra vállalták a hagyományos megemlékezések lebonyolítását is, a szokásos lakomákat ilyenkor a *collegium* tagjai együtt ülték meg.⁷ Nem csoda,

2 J. M. C. Toynbee: *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996. 51., 60–65.

3 Keith Hopkins: *Death and Renewal*. (Sociological Studies in Roman History 2.) New York: Cambridge University Press, 1983. 234.

4 Franz Cumont: *After Life in Roman Paganism*. New Haven: Yale University Press, 1959. 49–53.

5 A mensa, azaz lakomaasztal a sír tetején ezeket a lakomákat szolgálta ki; a belevésett lyukakon keresztül csorgathatták le a bort a halottnak. A mensák az egész Birodalom területén fellelhetők, l. Robin Jensen: *Dining with the Dead: From Mensa to Altar*. In: Laurie Brink – Deborah Green (szerk.): *Commemorating the Dead: Text and Artifacts in Context*. Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials. Berlin: Walter de Gruyter, 2008. 107–144.

6 A sírfeliratokon szereplő kérésekről összefoglalóan l. Charles Pietri: *Inscriptions funéraires latines*. In: Uő: *Christianiana Respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique*. I–III. köt. Rome: École française de Rome, 1997: III. 1047–1468.

7 A *collegium*ok által biztosított temetés nem azt jelentette, hogy a temetéssel és megemlékezéssel

ha a hagyományos megemlékezési formák a keresztények körében is élő szokásnak számítottak. Mivel ez inkább családi kötelezettségnek számított, mint vallási aktusnak, így a keresztények ugyanúgy kijártak a városfalakon kívüli temetőkbe, hogy a sírnál étellel-itallal emlékezzenek az elhunytakra. Sőt, a családi szférán kívül eső halottak kedvéért is megtették ezt. A közösség tagjai a mártírok sírjánál is rendszeresen összegyűltek, bár nem a mártír születésnapját, hanem halála évfordulóját, azaz menyeyei születésnapját ünnepelték meg. Ezzel az addig a családi ügynek számító megemlékezést a közösségi, azaz nyilvános szférába emelték. A mártír az egész közösség kincsének számított, azaz a „család” itt már az egész keresztény közösséget jelenthette. Ez az újítás több kérdést is felvetett, és alkalmanként feszültséghez vezetett a közösség és a mártír családja, illetve az általunk vizsgált esetekben a közösség és annak vezetője közt. A mártírkultusz terjedésével felmerült a kérdés, hogyan illeszthető be ez az új típusú tiszteletadási forma a hagyományos halotti kultusz keretei közé, és kinek a feladata ezt gondozni és felügyelni. Ha a vértanúk tisztelete a közösségi szférában jelenik meg, akkor ki felelős annak fenntartásáért, gondozásáért és szabályzásáért? Elméletileg a közösségi szertartások a püspök felügyelete alá tartoztak. A halotti lakomák körül kibontakozott vita a püspök és gyülekezete közt rámutat, hogy milyen problémákkal járhatott, mikor a kereszténységben egyes szertartások a magánszférából fokozatosan a közsférába kerültek át, és ennek megfelelően a család helyett a püspökök vették át felette a felügyeletet, és igyekeztek saját szabályaik szerint alakítani azokat.

A halotti lakomákkal foglalkozó, azokat megemlítő keresztény szövegek csaknem mindig rosszallóak vagy tiltóak. Ezt a szokást a 3. században Tertullianus a pogányok bálványimádó hagyománynak tekintette, a 4. századtól azonban a szerzők már a keresztények által átvett rossz szokásként kárhoztatták. Mivel ez a gyakorlat az egész birodalomban elterjedt, kevésbé vallási, mint inkább család kötelezettségnek számított, nem csoda, hogy a keresztények közt is felbukkant, és a halotti kultuszba is beszivárgott. Valószínűleg külsőségeiket tekintve ugyanúgy zajlottak, mint a pogányoknál: étel- és italadományokat vittek a sírokhoz, valamint a szarkofágokba épített csövek segítségével a keresztény holtak földi maradványai is részesülhettek élő testvéreik nekik vitt ajándékaiból.⁸ A keresztény szövegekben két fő kifogás merül fel a szokással szemben: az első, hogy a keresztény holtaknak felajánlott adományok e hagyományos

kapcsolatos tennivalók kikerültek a családi szférából, hanem éppen ellenkezőleg: ez a *familia* fogalmának kiterjesztéseként értékelhető; az elhunytal kapcsolatos kötelezettségeket nem a vér, hanem az azonos foglalkozás vagy társadalmi helyzet alapján szerveződött „család” vette át. L. Kim Bowes: *Private Worship, Public Values, and Religious Change in Late Antiquity*. New York: Cambridge University Press, 2008. 32–33.

- 8 Ilyen elvezető cső látható például egy donatista püspök sírjában is. Henri Irénée Marrou: *Survivances païennes dans les rites funéraires donatistes*. In: Uő: *Christiana tempora. Mélanges d'histoire, d'archéologique, d'épigraphie et de patristique*. Rome: École française de Rome, 1978. 225–237.

formája túlságosan emlékeztet a pogány áldozatokra, vagyis bálványimádás. A másik ellenvetés pedig nem a felajánlás ténye miatt, hanem a módja kapcsán merült fel, felpanaszolva, hogy ilyenkor a megemlékezők gyakran elvesztik a mértéket, és a megemlékezés részeg tivornyába torkollik. Mindez nem méltó sem a mártírok emlékéhez, sem pedig a keresztény embertől elvárható magaviselethez. Ágoston az africai hívek temetői részegségét ostromozva⁹ arra hivatkozott, hogy ez a szokás a keresztények körében csak akkor terjedt el, mikor a pogányok tömegesen áttértek az egyházba. Elmondása szerint a Birodalom más részein már régóta nem hódoltak ennek a gyakorlatnak. Más szerzők, illetve a régészeti források azonban nem ezt támasztják alá. A keresztény sírok és sírfeliratok arról tanúskodnak, hogy az elhunytak közelében evés és ivás ugyanolyan élő szokás volt, mint a nem keresztényeknél. A katakombák falfestményein a keresztény sírokban a lakomajelenetek ábrázolása nagyban hasonlít a halotti lakomákat megörökítő pogány ábrázolásokhoz. Néhány történész megpróbált ezeknek a képeknek specifikus keresztény jelentőséget tulajdonítani, ahol az utolsó vacsora vagy a csodás kenyérszaporítás jeleneteit örökítették meg, de ma már inkább az a kézenfekvő magyarázat elfogadott, hogy itt halotti lakomát vagy az üdvözültekre váró paradicsomi vendégséget örökítették meg.¹⁰ A keresztények hite szerint a lélek a halál után a *refrigerium*, a felüdülés állapotába kerül. Néhány felirat alapján azonban úgy tűnik, e kifejezés nem csak a halál utáni békére, hanem a halottaknak járó frissítőkre, azaz a halotti lakomákra is vonatkozik.¹¹ A mártírok tiszteletére tartott megemlékezések nem csak a szokásos lakomát jelenthették, hanem az eucharisztia kiszolgáltatását is a gyülekezet tagjainak. Ez külsőségeiben nagyjából megfelelt a hagyományos lakomának: kenyeret és bort fogyasztottak közösen a sír közelében, mikor megemlékeztek a mártír mennyei születésnapjáról, azaz halálának évfordulójáról.

A 3. századból viszonylag kevés említést ismerünk a halotti lakomákról. Az egyik szerzőnk a már említett Tertullianus. A szigorú karthágói szemében minden, a halottaknak felajánlott áldozat bálványimádásnak minősült.¹² Ugyanakkor másutt megemlíti, hogy a feleségnek kötelessége férje emlékét ápolni, imádkozni a lelkéért és halála évfordulóján nem szabad megfélekednie a szükséges felajánlásokról sem – éppen azért, hogy társa lehessen az első feltámadásban is.¹³ Nem világos, hogy ezek az említ-

9 A teljesség igénye nélkül néhány példa: Augustinus: Epistola. 22., Epistola. 29 In: PL XXXII/2.; Augustinus: De civitate Dei VIII. 27. In: PL XLI.

10 A képi ábrázolások interpretációjának nehézségeiről l. Robin Jensen: Dining with the Dead i. m. 123–126.

11 Uo. 123–126.

12 Tertullianus: De spectaculis 12. In: PL I. col. 645.

13 Pl. Tertullianus: De monogamia 10. 4. In: Karl Schenkl et al. (szerk.) *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*. I–XCVI. köt. Vindobonae: Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis 1866–2006. XXXVII. 3. Azokról a kötelezettségekről beszélve, amikkel az asszony elhunyt férjének tartozik, megemlíti a halál évfordulóján tett felajánlásokat, azt azonban

tett felajánlások az eucharisztia bemutatását jelentették-e, egy szerény, a sír közelében illendő körülmények közt megtartott közös étkezéstről volt-e szó, esetleg a templomba vitt ajándékról. Tertullianus a pogányok lakomáival szemben kifogásként említi még, hogy a résztvevők kegyes indokra hivatkozva lerészegednek, és az egész alkalom inkább az élők gyönyörűségét szolgálja, mint a halott üdvét.¹⁴ Tertullianus alapján a döntő különbség a keresztények és pogányok közt: míg az előbbiek a halott lelkéért tesznek felajánlást a megemlékezésekkor, a pogányok a halottaknak akarnak kedvezni, mikor fényűző banketteken vendégelik meg őket.

A másik 3. századi forrásunk Cyprianus, aki egy merőben más természetű ügy kapcsán ítélte el a hagyományos lakomákat. Egy, az egyházfegyelmet illető vitás ügyben Martialist, Arles püspökét azzal az indokkal nyilvánította alkalmatlannak a püspöki tisztségre, hogy az említett püspök egy pogány collegium tagja volt, és fiait az adott testület szabályzata alapján, pogány szertartás szerint temettette el, és ő maga is részt vett a társulat lakomáin.¹⁵ Ez a vád egybecseng azzal, amit már Tertullianus is kifogásolt a halottaknak tett felajánlással, nevezetesen a bálványimádás vádjával. Cyprianus és Tertullianus számára a legfontosabb az volt, hogy a keresztények a halottakról való megemlékezés során tisztában legyenek vele, miben más a keresztényektől elvárt viselkedés, mint a hagyományos, pogány szertartások. Cyprianus ezzel nem a hagyományos lakomát vetette el, és nem a keresztény-pogány közös temetkezést tiltotta meg,¹⁶ hanem a collegiumok által szervezett összejövételeken való részvételt tartotta összeegyeztethetetlennek a megfelelő keresztény viselkedéssel.¹⁷ A magánjellegű temetésekről és a halottak emlékének ápolásáról Cyprianus nem rendelkezett részletesen, viszont annál jobban ügyelt a mártírok emlékének fenntartására: előírta, hogy különös gonddal temessék el őket,¹⁸ és elrendelte haláluk napjának feljegyzését, hogy a gyülekezetben megtarthassák emléknapijukat.¹⁹

A 4. századtól kezdve a püspököktől ránk maradt forrásokban a keresztények által szervezett halotti lakomák általában a mártírok temetőbeli ünnepeire vonatkoztak, hiszen ezekkel a közösségi alkalmakkal kapcsolatban vezethettek be szabályozást a gyülekezetükben, míg a családi körben megtartott megemlékezés továbbra is családi

nem tudjuk pontosan, hogy milyen természetű ajándékokra vagy felajánlásra céloz.

14 Tertullianus: *De testimonio animae* 4. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* XX. pars 1. 138.

15 Cyprianus: *Epistolae*. 67. 7. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* III. pars 2. 741.

16 Éric Rebillard: *The Care of the Dead in Late Antiquity*. (Cornell Studies in Classical Philology 59.) Ithaca: Cornell University Press, 2009. 29.

17 Victor Saxer: *Morts, martyrs, reliques en Afrique chrétienne aux premiers siècles*. (Théologique historique 55.) Paris: Éditions Beauchesne, 1980. 100–101.

18 Cyprianus: *Epistulae*. 8, 3. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* III. pars. 2. 487.

19 Uo. 36. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* III. pars II. 572–575.

ügynek számított.²⁰ Az ekkoriban kialakuló mártírkultusz jellegének megformálásában azonban aktív résztvevők lehettek. Ennek a születő félben lévő kultusznak az elemei voltak például az *ad sanctos* temetés elterjedése, az ereklyekultusz népszerűsége vagy a mártírsírok bazilikává alakítása. A síroknál való gyűlés helyett igyekeztek a templomokba terelni az embereket, hogy ott közösen emlékezzenek meg.²¹ A 4–5. században a püspökök célja az volt, hogy egy hangsúlyozottan keresztény, a vértanú hősiességére és erényeire emlékező szertartást dolgozzanak ki, ahol a *mensa* fokozatosan az eucharisztia oltárává alakult át.

E folyamat egyes állomásairól csak kevés konkrét adatunk van. A források alapján a zajos lakomák szokása a 4. századi keresztények körében még javában virult. Privát megemlékezésen és a mártírok ünnepén egyaránt a temetőkbe gyűltek, hogy ott egyenek-igyanak, sőt, az ünnepségeknek a tánc és a zene is része volt. A klérus igyekezett saját kezelésbe venni a jeles holtak sírjának gondozását, hogy kizárhassa azokat a jeleket, amik egyrészt túlságosan is hasonlítottak a pogány hagyományokra, másrészt féktelenségükkel, részegeskedéssel és énekléssel nem illettek a keresztény szertartások közé.

Az egyes püspökök előtt több út is nyitva állt a hagyományos megemlékezési formák átalakítására és „krisztianizálására”. Nolai Paulinus integrálni akarta a hívek által megszokott tiszteletadási formákat egy új, keresztény modellbe. Ambrus megpróbált új, vonzóbb alternatívák nyújtani, újjászervezte a keresztény közösséget, majd topográfiaileg is új alapokra helyezte a mártírok kultuszát,²² Ágoston pedig pogány csökevénynek nyilvánította a lakomákat, és egyszerűen betiltotta őket; egyértelmű sikertörténetről azonban egyik püspök esetében sem beszélhetünk.

Első püspöki példánk, Nolai Paulinus halotti lakomákat érintő beszámolója azért is értékesek, mert nemcsak a mártírok ünnepén tartott alkalmakról beszélnek, hanem egy magánszemélyről való megemlékezés keretében zajlott ünnepélyes étkezésről is beszámol. Pammachius, egy keresztény szenátor felesége tiszteletére tartott lakomájáról Paulinus a keresztény *charitas* példajaként emlékezett meg. Ez a leírás a 4. századi Rómából származik, Damasus pápa (366–384) idejéből. Damasus igyekezett a klérus kezelésébe vonni a szent sírokat és emlékhelyeket, de a mártírkultusz e központi helyén csak kevés adatunk van arról, hogy milyen formában tartottak halotti lakomákat. Pammachius hatalmas, ünnepélyes étkezést rendezett, ahová meghívta Róma szegé-

20 A családi, privát szféra a lakóházak falain belül maradt, és a püspökök nem ártották bele magukat. A 3. században a püspök már a közösség kizárólagos vezetője volt, aki egy személyben képviselte a közösséget, viszont a családi szertartásokba nem sok beleszólása volt. A temetés és a házasság pl. csak a közösségre tartozott. A magán- és közösségi szféra különbségeiről bővebben l. Kim Bowes könyvét (Uő: *Private Worship i. m.*).

21 Például Nolai Paulinus vagy Ambrus templomépítő programja is részben ezt a célt szolgálta.

22 Robert Markus: *Az ókori kereszténység vége.* (Catena monográfiák 11.) Budapest: Kairosz Kiadó, 2010. 201–203.

nyeit, akik az alamizsnából jóllakhattak. Paulinus lelkendezve támogatta ezt az ötletet: micsoda remek alkalom ez arra, hogy a szegényekről gondoskodjanak! A nolai püspök leírásában az apostolok iránti tiszteletadás formájaként említi a városi szegények számára felszolgált étkeket: a hívek az apostolok templomában összegyűlve először az apostolokról emlékeztek meg, majd az eucharisztia bemutatása után következett az ünnepélyes lakoma, ahová a szegényeket is meghívták.²³

Ebben a példában a nem keresztény eredetű bankett mellett már keresztény újításnak számító elemként megjelenik a szegényeknek adott alamizsna szokása is, bár még nem kötelezőjellegűen, inkább követendő kegyes cselekedetként. Hogy ez mennyire volt általános jelenség, nem tudjuk; lehet, hogy Pammachius egy bevett szokást követett, csak nagyobb léptékben, de az is elképzelhető, hogy ez az alamizsnaadás teljesen újdonság volt. Rómában az apostolok emlékhelyeinél nem volt ismeretlen szokás az étel-ital elköltése, de sem ennek mértékéről, sem lefolyásáról nem tudunk biztosat.²⁴ Az apostolok kultusza Rómában nem közvetlen a sírjukhoz kötődött, hanem vértanúságuk emlékhelyéhez, így a tiszteletükre elköltött étkezések sem a hagyományos, a sírnál elköltött halotti lakoma keretei közé illeszkedtek.²⁵

Paulinus a nagy tekintélyű római mártírok és a sírjukhoz érkező zarándokok példáján felbuzdulva saját városában, Nolában a helyi szent, Felix kultuszát igyekezett minél szélesebb körben elterjeszteni. Igyekezete meghozta gyümölcsét, a szent már nem csak Nolában volt ismert, hanem zarándokok is érkeztek, hogy leróják kegyeletüket Felix előtt. Paulinusnak vagyona révén sikerült megteremtenie a fizikai feltételeket is. A régi bazilika helyett saját költségén egy nagyobb épületet emelt Felix sírjánál, melynek falát az írástudatlan vidéki népre való tekintettel Felix csodatételeit ábrázoló freskókkal díszíttetett.²⁶ Paulinus módos arisztokrata volt, így nem csak az építkezéshez szükséges vagyonnal rendelkezett, hanem megfelelő kapcsolatai is voltak a művelt keresztény elit körében, akik segítettek Felix hírért terjeszteni. Paulinusnak sikerült teljesen a felügyelete alá vonni a helyi mártír kultuszát. Viszont Ambrussal vagy Ágostonnal ellentétben nem zavarta különösebben, hogyha a hívek a tradicionális megemlékezési formákat is gyakorolták, ha le akarták róni kegyeletüket a szentnél, pedig ezek az alkalmak is in-

23 Paulinus Nolanus 13. 14, Epistolae XIII. 14. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* XXIX. pars. 1. 95.

24 A San Sebastiano alatti falon talált graffitik arról tanúskodnak, hogy a római keresztények a családtagjaik tiszteletére elköltött lakomák alkalmával Péter és Pál apostol közbenjárásáért imádkoztak. Graydon E. Snyder: *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life before Constantine*. Macon: Mercer University Press, 2003. 251–258.

25 Sággy Marianne: *Versek és vértanúk. A római mártírkultusz Damasus pápa korában, 366–384*. Budapest: Hungarus Paulus – Kairosz Kiadó, 2003. 156.

26 Paulinus Nolanus: *Carmina*. 27. 542. In Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* XXX. pars. 2. 286. A nolai bazilika építési fázisait l. Dennis Trout: *Paulinus of Nola: Life, Letters and Poems*. University of California Press, 1999. 19–20.

kább a régi pogány ünnepeket idézték, mint jámbor keresztény gyűléseket.²⁷ Felix kultusza már Paulinus fellépése előtt is elterjedt volt a vidéken, Paulinus pedig nem akarta radikálisan megújítani és túl kemény kézzel szabályozni ezeket az alkalmakat. Inkább arra törekedett, hogy minél több ember részt vegyen az ünnepélyen, és ezzel erősítse Felix és nolai közösség kötődését; elfogadta a hagyományos tiszteletadási formákat, és nincs írásos nyoma annak, hogy bármiféle módon be akarta volna tiltani a régi szokásokat. Ezzel szemben azon iparkodott, hogy egyensúlyt teremtsen a „rég”, azaz nem keresztény hagyományok és Felix általa propagált kultusza közt. Noha nem tiltotta meg az éjszakába nyúló mulatozást, igyekezett a híveket az általa patronált templomba csalogatni, többek közt az élénk freskókat is azért festette, hogy a vidéki hívek inkább a templomban gyűljenek össze, mint a sírnál.²⁸ Paulinus toleránsan viszonyult a hagyományos lakomákhoz, mivel úgy ítélte meg, a sírnál elköltött étel-ital nem vonja el a hívőket Felix megünneplésének általa terjesztett módjától, és felismerte, hogy a kereszténység előtről származó hagyományok kiegészíthetik az új, keresztény tiszteletadási formákat.

Más püspökök azonban nem tekintettek ilyen elnézően a temetői lakomák szokására. Milánóban Ambrus rosszállóan figyelte a mártírok sírjánál poharazgató híveket, akik részegségükkel kívánnak áldozni.²⁹ A *De Helia et ieiunio* című művében éles hangú bírálata elsősorban a lakomák során tapasztalt mértéktelen ivást kifogásolta, jobban mondva azt a tendenciát, hogy a mártírok ünnepe nem egyéb, mint újabb ok a lerészegedésre. Paulinusszal ellentétben Ambrus jóval radikálisabb eszközökhöz folyamodott, hogy meggátolja a szemében nem megfelelő szokást. Ágoston a *Vallomások* híres szakaszában (VI. 2. 2.) számol be róla, hogy amikor anyja, Mónika africai szokás szerint kis kosarával elment a mártírok sírjához, hogy ott étellel és itallal kedveskedjen emléküknél, a temető őrei tájékoztatták, hogy Ambrus püspök betiltotta ezt a szokást.³⁰ Mónika „kész volt inkább a hazai hagyományos szokást elvetni, mint ama tilalmat kifogásolni”.³¹ Jóllehet Ágoston ezt africai szokásnak állítja be, a *De Helia* rámutat, hogy Ambrus számára ugyanolyan ismerős jelenség volt a síroknál vigadozó hívek jelenléte, és pont ellenük akart fellépni. Ugyanezzel a problémával kellett megküzdnie Ambrus idősebb kortársának, Zenonak, Verona püspökének is.³²

Zeno kifogásai közt a túlonatlagos zajos, fegyelmezetlen viselkedésen túl az is felmerül, hogy ez az ünnepelés a pogányok szokásait idézi. A veronai püspök szentbeszédeiből

27 Paulinus: Carmina 27. 555–564. arról számol be, hogy a laetitia alkalmával a szent tiszteletére a hívek éjszakába nyúlóan vigadtak.

28 Robin Jensen: Dining with the Dead i. m. 135.

29 Ambrosius: De Helia et ieiunio. 17. 62–63. In: Karl Schenkl et al. (szerk.): *Corpus scriptorum i. m.* XXXII/2. 448–449.

30 Vass József (szerk.): *Szent Ágoston vallomásai*. Budapest: Szent István Társulat, 2007. 133.

31 Uo. 134.

32 Zeno Veronensis: *Tractatus*. I. 25. Online dokumentum: <http://www.brepols.net/Pages/Show>

egy olyan városi élet bontakozik ki, ahol még erősen jelen vannak a pogány szokások és hagyományok: a *parentalia* ünnepe, a pogány naptár használata, ahol az emberek még mindig béljósokkal tanácskoztak, ha gondjuk akadt, még azok is, akik kereszténynek vallották magukat, sőt megtúrték birtokaikon a pogány szentélyeket.³³ Zeno arra biztatta híveit, hogy régi hagyományaikat hagyják maguk mögött, és erkölceikben, szokásaikban váljanak el, legyenek különbek a pogány vagy félig pogány társaiktól. A probléma a szemében nem az volt, hogy hívei a kereszténység előtti időkből származó hagyományt követnek, hanem az, hogy ez az illetlen viselkedés nem méltó a földi örömeikkel szemben a mennyei boldogságot szem előtt tartó keresztényekhez, jobban mondva: maguk a hívek nincsenek tisztában azzal, mit követel tőlük a vallásuk. Észak-Itáliában a kereszténység lassan terjedt, és a püspökök olyan városokban teljesítettek szolgálatot, ahol a keresztények csak a városi lakosság kis részét alkották, akik vonakodtak az őseik által gyakorolt római életmód természetesnek tekintett velejáróit elhagyni. Itália északi területeinek kereszténnyé válása Ambrus megjelenésével gyorsult fel, aki harminc év alatt átformálta a vidék püspökségeinek térképét, új alapokra helyezve a püspöki tekintélyt.³⁴

Ennek az új típusú tekintélynek az egyik megnyilatkozása volt a temetői lakomák betöltése is. Nem tudjuk, pontosan milyen körülmények közt következett ez be, mivel az egyetlen írásos forrásunk erről Ágoston szubjektív, utólag írt beszámolója a *Vallo-másokban*. Mindenesetre nem elképzelhetetlen Ambrusról, hogy sikerült keresztülvinnie egy ehhez hasonló rendelkezést. Ambrus ezen tiltása az új típusú szentkultusz kialakításának első állomása lehetett. Mint Paulinus, ő is igyekezett a temetői bazilikák helyett a templomokba terelni az embereket; de míg a nolai püspök ezt a szent tetteinek festői ábrázolásával érte el, Ambrus egy lépéssel tovább ment, és a temetői bazilikák helyett magukat a mártírokat hozta a városfalon belüli templomokba. Gervasius és Protasius sírjának megtalálásával, majd a két szent templomba vitetésével a közösségi, nyilvános mártírkultuszt alapozta meg, ahol a gyülekezet, akár Mónika, „hamar megtanulta a föld gyümölcseivel tele kosár helyett sokkal nemesebb szívet ajánlani a vértanúk emlékezetére; továbbá tehetsége szerint a szegényeken segíteni”.³⁵ Az új típusú tiszteletnek a meghonosításához azonban előzőleg szükséges volt ellehetetleníteni a régít, és kitiltani a temetőkből a hagyományos megemlékezési formákat előnyben részesítőket: a részegen énekelt dalok helyett zsoltárokat tanította híveit,³⁶ a lakoma helyett pedig az alamizsna fontosságát hangsúlyozta. Az alamizsnálkodás szokása már

Product.aspx?prod_id=IS-9782503002217-1 (letöltés ideje: 2013. március 19.)

33 Rita Lizzi: Ambrose's Contemporaries and the Christianization of Northern Italy. *The Journal of Roman Studies* 80, No. 1 (1990): 156–173.

34 Rita Lizzi: Ambrose's Contemporaries i. m. 163–164.

35 Szent Ágoston vallomásai VI. 2. 2. In: Vass József (szerk.): *Szent Ágoston i. m.* 134.

36 Ramsay Macmullen: *Christianity and Paganism in the Fourth to Eight Centuries*. New Haven: Yale University Press, 1997. 109.

korábban is megjelent, erre tanú Pammachius példája, de ott még az apostolok emlékhelye közelében tartották a lakomát, ahol a szegényeket is megvendégelték. Ambrus a mártírok átvitelével a templomhoz kötötte ezt a szokást. Bár a törvény tiltotta a holttestek városfalon belülré vitelét, Ambrus tette olyan közegben történt, ahol elképzelhetetlen lett volna a császári megtorlás, és ezt az átvitelt több hasonló eset követte, például 393-ban Bolognában.³⁷ Ambrus erőteljes fellépése azért lehetett sikeres, mert – mint Mónika példája is mutatja – szemlátomást sikerült maga mellé állítania az egész gyülekezetet, és a hívei elfogadták püspökük autoritását. Ugyanakkor hiba lenne ezt a folyamatot Ambrus részéről egyoldalúnak tekinteni, nem önkényes módon saját elképzeléseit erőltette rá a gyülekezetre, hanem felismerte, hogy a hívek maguk is igénylik az egyértelműen keresztény kifejezési formákat, például a zsoltárokat. Egy összetartó, erős vezetés alatt álló gyülekezet esetében ez működhetett. Elképzelhető, hogy Ambrusnak nem is volt szüksége arra, hogy írásba adja a tiltást, mivel ő és a hívek kölcsönös megegyezése alapján jött létre, és pusztá példamutatása elegendő volt, hogy egyháza elfogadja az akaratát. Ennek az elméletnek ugyanakkor megvan a gyenge pontja is: döntő bizonyíték híján az is elképzelhető, hogy a kampány teljességgel sikertelen volt, és Ambrus a későbbiekben nem is foglalkozott vele, csak Ágostonra gyakorolt olyan mély benyomást, hogy aztán állandó hivatkozási pontként szerepeljen nála.³⁸ Ágoston visszaemlékezésében a mártírok sírjánál tartott lakomát africai hagyománynak állította be, ami arra utal, hogy Mónikának a természetes és elfogadott megemlékezési mód volt, és addig nem találkozott Ambruséhoz hasonló hozzáállással. A püspök temetőben őrködő emberei azonban azt sejtetik, hogy a milánói hívek közt is akadtak, akik nehezen fogadták el a rendelkezéseket, és a tiltás még új keletű lehetett. Ágoston számára viszont kapóra jött ez a példa, amikor maga is elkezdett fellépni a halotti lakomák ellen: hangsúlyozhatta, hogy a birodalom más részeiben már nem él ez a szokás; segítségül hívhatta Ambrus tekintélyét, illetve elmaradottnak és divatjamúlt-nak láttatta az africai hívők mulatozásait.

Ágostontól származó forrásaink közül elsőként két levelet vizsgálunk meg. Az elsőben, amely 392 körül íródott és Aurelius karthágói püspöknek szól,³⁹ az africai egyházban elharapódzott rossz szokásokra panaszkodik, köztük a részegeskedésre, mely annyira elfogadott a közvélemény által, hogy az nem csak az éves ünnepeken történik meg, hanem mindennapos. Hogy emelhetne kifogást így bárki a magánházaknál tartott kicsapongó ünnepek ellen, ha tiszteletadás címen ezt nyíltan gyakorolják a szent síroknál?⁴⁰ Megjelenik az az érv, hogy ez másutt sosem volt szokásban, vagy ha igen, már rég gátat szabott neki a püspökök erélyes fellépése, és sürgeti a karthágói egyhá-

37 Victor Saxer: *Morts, martyrs i. m.* 241.

38 Éric Rebillard: *The Care of the Dead i. m.* 145.

39 Augustinus Epistola 22. In: PL XXXIII/2. col. 90–94.

40 Uo. 22. 3.

zat, hogy kövesse a pozitív példát. 395-ben gyerekkori barátjának, Alypiusnak (ekkor már Tagaste püspökének) szóló levelében⁴¹ arról panaszkodott, hogy a hívek rossz néven vették a *laetitia* betiltását, és ékesszóló prédikációja ellenére sem akartak jobb belátásra térni. Itt ismét kitér arra, hogy ez a szokás csak az egyház békéje után ütötte fel a fejét, mikor a tömegesen csatlakozók magukkal hozták a bálványimádó szokásaik maradványait, és kiterjesztették a mártírokra is. Holott eddig sem szabadott volna, és csak ott virulhatott, ahol a püspök túl távoli vagy túl gyenge volt ahhoz, hogy betiltssa a gyenge akarátú emberek ilyen szokásait, de immár elérkezett az ideje, hogy Krisztus népe végre egységesen felhagyjon ezekkel. A tiszteletadás keresztény módja a Szentírás szövegeinek meghallgatása és megértése, és a zsoltárok éneklése; így a keresztény hívó valóban a szentek társaságában lehet.⁴²

Arra sincsenek adataink, hogy igaza van-e Ágostonnak abban, hogy a hirtelen jött, nagy tömegű pogány miatt volt eddig tolerancia érvényben. Bármekkora is lehetett az újonnan megtértek aránya, az biztos, hogy a keresztények nem alkottak döntő többséget, és Ágoston nem az egész város, hanem csak egy helyi csoport vezetője volt. Ráadásul úgy tűnik, nem sikerült olyan szoros kapcsolatot kiépítenie saját gyülekezetével, mint Ambrusnak a milánóiakkal. Míg a milánóiak elfogadták a püspök tiltását,⁴³ a hippóiak makacsabbnak bizonyultak, és ellenkezésüket fejezték ki.

Az *Isten városában* szintén felbukkan a halotti lakomák problémája.⁴⁴ Itt ismét azt láthatjuk, hogy Ágoston két csoportot különböztet meg: azokat, akik ételmezt visznek a mártírok emlékhelyeihez, és a „hívőbbeket”, akik ezt nem teszik. Ez a megkülönböztetés a keresztények közt – „hívőbbek” és újonnan érkezettek – arra utal, hogy a mindennapok szintjén a magukat keresztények vallók ugyanúgy éltek tovább megszokott életüket, mint korábban, és életmódjukon nem sokat változtatott az a tény, hogy immár keresztények voltak. Ez azonban Ágoston nézőpontja. Ő úgy ítélhette meg, hogy a keresztények még mindig fájdalmasan közel állnak pogány múltjukhoz, és ezzel a szónoki fogással akarta felrázni őket. Ágoston nyilván sürgetni akarta az ő számára túl lassú folyamatot, és ezért használt ilyen erős fordulatokat. Az általa alkalmazott megkülönböztetés, a „hívőbb”, azaz jó keresztények az élet minden területén, minden szokásukban az egyház által előírt viselkedésformák szerint élnek, míg a másik csoport, akiket Ágoston újonnan áttértekként aposztrofál, megtartotta a hagyományos római

41 Uo. 29. 9–10.

42 Uo. 29. 9.

43 A milánói gyülekezet reakcióját csak a Vallomások már idézett részlete alapján becsülhetjük meg, itt Ágoston aláhúzza, hogy Ambrusnak akkora a tekintélye, hogy Mónika zúgolódás nélkül engedelmeskedett.

44 Augustinus: De Civitate Dei. VIII. 27. In: PL XLI. col. 255.

életforma szokásait. Ennek keretében áldozati ajándékokat vittek a sírokhoz, vagy valóságos tiszteletadás örvén részegednek le a temetőben.⁴⁵

Ágostont, akár korábban Tertullianust és Cyprianust az is nyugtalanította, hogy a lakomákat könnyen a vértanúknak bemutatott áldozatnak vélhették azok, akik nem voltak tisztában a jelentőségével. Úgy tűnik, ez a félelem nem a külső, „pogány” szemlélők rosszallására vonatkozott, hanem inkább attól tartott, hogy maguk a keresztények nem fogják fel, mi a lényege ennek a tiszteletadásnak. A nem keresztények szemében teljesen helyénvaló volt, hogy valaki áldozatot ajánljon fel a halottainak. A veszély abban rejtett, ha a keresztény hívők tekintettek erre áldozati adományként. Ha pedig így éreznek, mi különböztetné meg őket a bálványimádó pogányoktól? Ágostonnál ugyanaz a motívum köszön itt vissza, mint már Cyprianusnál is: a keresztényeknek nem elég, ha annak vallják magukat, hanem teljes életmódjuknak tükröznie kell hitüket.

Ezek az aggodalmak jelentek meg a Szent Cyprianus ünnepén mondott szentbeszédekben is. A Karthágóban tartott ünnepi beszédében kitért arra, hogy bár a helyet, ahol az ünnepet tartják, *mensa Cyprianinak* nevezik, de ne tévesszen meg senkit az elnevezés, amely arra utal, hogy ott áldozta életét Krisztusnak, nem lakomára, hanem áldozatára emlékeztetve.⁴⁶ A következő sermóban Ágoston azt rója fel, hogy a sírnál zsoldárok helyett világi énekkel köszöntötték a mártírt.⁴⁷ A karthágói gyülekezet valószínűleg éppúgy kevésbé volt fogékony Ágoston korholására, mint a hippói; a püspök mégis elszántan harcolt a mártírok kultuszának „megtisztításáért”. A prédikációk kemény fogalmazása, a pogány szokások elítélése és kifigurázása mind azt szolgálta, hogy a gyülekezet tagjai legyenek tisztában azzal, hogy ami a régi időkben elfogadott volt a keresztények között, most már nem az.

Ágoston Ambrussal és Paulinusszal ellentétben nem csak saját városában kezdett kampányba, hanem szorgalmasan próbálta rávenni püspöktársait is az intézkedésekre. Igyekezetét a donatista mártírkultusz elterjedése is indokolta. A donatisták a „mártírok egyházának” tartották magukat, így Ágostonnak különösen szívügye volt a katólikus mártírkultusz megfelelő formájának propagálása. Ebbe az imádságokat, zsoldáréneklést, alamizsnaadást és a mártír szenvedéstörténetének felolvasását értette bele, de nem volt helye semmiféle félreérthető vagy illetlen hagyománynak. Ágoston nyomására először a 393-as hippói,⁴⁸ majd a 397-es karthágói zsinat is napirendjére tűzte a mártírok kultuszának kérdését, és betiltotta a templomokban való étkezést. Nem

45 L. még: Augustinus: De moribus ecclesiae 34. In: PL XXXII. col. 1341–1342.

46 Sermo 310. 2. In: PL XXXVIII. col. 1414–1416.

47 Sermo 311. 5. In: PL XXXVIII. col. 1415.

48 Breviarium Hipponense. can. 29. In: Munier (szerk): Concilia Africae a. 345–525. Online dokumentum: http://www.brepols.net/Pages/ShowProduct.aspx?prod_id=IS-9782503014913-1 (letöltés ideje: 2013. március 19.).

valószínű, hogy ez egy csapásra megszüntette volna a szokást, de ez volt az első átfogó fellépés a mártírkultusz „hagyományos” formája ellen. Ágoston szigorúbb és komolyabb ellenzőnek bizonyult, mint kortársai. Hippo püspöke érkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon a kereszténység előtti idők maradványaival, és a halotti lakomák betiltásával a római életforma intézményeinek üzent hadat. A pogányság vádjá nála nem azt jelentette, hogy valóban attól félne, hogy gyülekezete tagjai szívük mélyén nem a keresztény istenségnek hódolnak, hanem inkább a kényelmességüket ostorozta, ami miatt vonakodtak felhagyni egy évszázadok óta bevett szokással, ami a halottak mellett az élők jókedvéről is gondoskodott.

Ez a rendelkezés nem vonatkozott a privát megemlékezésekre; ezek esetében továbbra is a családot illette a döntés joga. Annál is inkább, mert a 4–5. század fordulóján még nem volt kiforrott liturgiája a magántemetésnek és a megemlékezésnek.⁴⁹ A feszültség a püspökök és gyülekezetük közt pont abból fakadt, hogy az egyház szeretne volna végleg felszámolni a régi hagyományokat, de még nem tudott olyan alternatívát mutatni, mely a hívek szemében betöltötte volna a megemlékezés és a kötődés funkcióját. Ez a korszak az új formák kereséséről szól, de a források alapján a hagyományos megemlékezési módok is tovább éltek. A püspököknek két választása volt: vagy határozottan megpróbálták betiltani őket (de kizárólag a mártírok sírjára vonatkozóan), vagy szemet hunytak felette, és inkább az új szokások népszerűsítésével próbáltak hatni a hívekre.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a halotti lakomák elleni kifogások a püspököknél általában a saját felügyeltük alá tartozó mártírsírok közelében zajló megemlékezésekre vonatkoztak. Két fő ellenérv szerepel a szöveges forrásokban: az egyik szerint ez a pogány áldozatbemutatást idézi, a másik pedig a mártír emlékéhez méltatlan viselkedést, a túlzott borfogyasztást, világi énekek éneklését és hangoskodást kifogásolja. A püspökök saját habitusuknak vagy eszközeiknek megfelelően próbálták híveiket rábírni, hogy hagyjanak fel ezzel a régi hagyománnyal, és inkább a keresztény emberhez méltó, a templomhoz és a liturgiához köthető szertartásokon emlékezzenek meg a mártírokról és saját családi halottjaikról.

A régészeti bizonyítékok alapján a keresztények és nem-keresztények az 5. század elején temetkezési szokások tekintetében nem váltak el határozottan. Sem a sírok fizikai jellege, sem a temetőben összegyűlő családtagok közösen elköltött étkezései nem voltak szembetűnően különbözőek. E tekintetben még a hagyományos pogány-keresztény megkülönböztetés is problémás.⁵⁰ Ezt a terminust a keresztény szerzők alakították ki, hogy pontosan megkülönböztethessék magukat a birodalom többi polgárától. A szövegek közelebbi vizsgálata azonban rámutat, hogy ilyen éles szembenállás nem

49 Éric Rebillard: *The Care of the Dead* i. m. 127–136.

50 Maijastina Kahlos: *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures c. 360–430*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2007. 18–27.

létezhetett. Az Ágostonnál „hívőbb” keresztényekként aposztrofáltak alkothatták azt a csoportot, akik rendszeresen látogatták a templomokat, és életmódjukban markánsan elkülönültek a többiektől. A keresztények többsége meghallgatta püspökei prédikációit, de ugyanúgy megtartotta régi hagyományait is; eljártak a cirkuszokba, színházba, és halottjaikról is a régi szokás szerint emlékeztek meg – nekik szóltak a pogányságról és bálványimádásról szóló prédikációk.

Amikor tehát a püspökök felléptek ez ellen a szokás ellen, kettős céljuk volt: az első, hogy a mártírok sírjainál zajló szertartások a klérus felügyelete alatt maradjanak, és a hagyományos halotti lakomák helyett egy új, markánsan keresztény kultusz bontakozhasson ki, amelyben a püspöké a vezető szerep. Tágabb értelemben ez a folyamat a keresztény identitás megszilárdítása volt. A laikus keresztények számára talán nem is volt világos, hogy mindennapjaik bizonyos szokásai ellentétben állnak a keresztény tanításokkal. A legtöbb püspök valószínűleg maga sem látott kivetnivalót abban, ha hívei egy olyan hagyományhoz hűek, amely évszázadok óta a római élet velejárója. A szokás kigyomlálására kísérletet tevő püspökök azt ismerték fel, hogy ezek a túl világias, féktelen mulatságok nem illeszkednek a mennyei boldogságot szem előtt tartó keresztény ember életmódjába. A helyzetet felismerő püspökök ezért nem elégedtek meg azzal, hogy visszaszorítsák vagy betiltsák ezt a szokást, hanem új, vonzó alternatívákat igyekeztek teremteni, hogy ezáltal tovább erősítsék híveik keresztény öntudatát.

THE FUNERAL BANQUETS IN THIRD-FIFTH CENTURY CHRISTIAN LITERATURE

This paper focuses on the problem of funeral banquets in Late Antiquity. Christian bishops usually assumed a hostile attitude towards this traditional habit, maintained both by Pagans and Christians. The two main causes of this hostile attitude were the fear of idolatry and the improper behavior of Christians in cemeteries. Tertullian and Cyprian condemned the tradition because it conflicted with the new Christian morals, promoting a behavior that belonged to the pagan past. After the peace of Church, the newly converted Christians still held this tradition, according to the writings of Ambrose, Paulinus of Nola and Augustine of Hippo. While Paulinus of Nola was tolerant and tried to promote a new form of martyr cult, Ambrose and Augustine simply prohibited the banquets at the shrines of the martyrs. This prohibition was limited only to the public cult, the private family events were not under the authority of the bishop. The problem of funeral banquets shows us the difficulties of the formation Christian identity on the one hand, while on the other it points out the limits of the episcopal authority and the connection between the bishop and its flock.

Keywords Funeral banquet, episcopal authority, Late Antiquity, paganism, funerals

BELUCZ MÓNICA

A nők szerepe Szent Patrik írásaiban

„De az Úr sok nőnek megadta a kegyelmet, akik ily módon szolgálják őt, még úgy is, hogy megtiltják nekik, folyamatosan követik a példát.”¹

Bevezetés

A 20. SZÁZADBAN A FEMINISTA KUTATÁSOK és politikai állásfoglalások eredményeképp új témák és nézőpontok jelentek meg a történeti és szociológiai kutatásban is, sőt egy új diszciplína, a társadalmi nemeket kutató *gender studies* is létrejött. Egyre nagyobb figyelmet szenteltek a nők társadalomban, gazdaságban és történelemben betöltött szerepének. Az új kérdések közül a női aszketizmus, a női szerzetesség és általában a nők egyházban betöltött szerepének vizsgálata új nézőpontokat hoztak a kutatásba, amelyek hozzájárulhatnak a nők szerepének árnyalásához a késő antikvitásban. Elsősorban Paul Veyne, Michel Foucault és Peter Brown hatására a hagyományos felfogás szerint a „patriarkális hatalom által elnyomottnak” beállított nők korai egyházban betöltött szerepe teljesen új megvilágításba került.²

A női aszketákról, szerzetesekről valós képet kialakítani nehéz, mert a későantikvitásban élt nőkről csak férfiak írtak mind a férfiaknak és a nőknek. A nők hirtelen előtérbe kerültek a korai egyházban, de a nők nem írtak saját magukról. Az egyház-

- 1 „sed Dominus gratiam dedit multis ex ancillis suis, nam etsi uetantur tamen fortiter imitantur” – Saint Patrick: *Confessio*. In: Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confession et Lettre a Coroticus*. (Sources chrétiennes 249.) Paris: Éditions du Cerf, 1978. 116. Itt jegyzem meg, hogy Patrik írásainak nincs magyar fordítása, az idézett részleteket saját magam fordítottam.
- 2 Susan Elm: *Virgins of God: The Making of Ascetism in Late Antiquity*. Oxford: Clarendon Press, 1994. 7.; Peter Brown: *The Body and Society. Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press, 1988.; Michel Foucault: *The History of Sexuality, I. An Introduction*. New York: Pantheon Books, 1978.; Peter Veyne: *La famille et l’amour sous l’Haut-Empire romain. Annales E. S. C. 33* (1978): 35–63.

atyákat, amikor a nők szerepéről és életviteléről értekeztek, saját tapasztalataik és aggodalmaik befolyásolták. A nők nem szólalnak meg a forrásokban, legfeljebb megszólaltatják őket.

Szent Patrik (c. 385/415? – 463/493?)³ ránk maradt írásaiban – a *Confessió*ban és az *Epistola ad Milites Coroticib*en – szüzességi fogadalmat tevő nőkről beszél, akik családjuk tiltakozása ellenére választják az aszkéta életet. A következőkben a női aszkézis az ír egyházban való megjelenésével foglalkozom. Patrik írásainak hitelességét már bizonyították korábbi kutatások. A két forrás – mind a kettő bibliai idézetek köré struktúrált levél – a legkorábbi írásos emlék az ír egyház kialakulására vonatkozóan.⁴

Mielőtt megvizsgálánánk azt, amit a korai ír egyház női tagjairól tudunk, és ami kiderül számunkra a Patrik által írt forrásokból, szükséges röviden áttekinteni általánosságban a nők, különösen a szüzességi fogadalmat tett nők helyzetét a 4–5. században, illetve azt, hogy hogyan vélekedtek – elsősorban az egyházatyák nyomán – az ő szerepükről az egyházban. Ez az a modell, amely Patriknak is rendelkezésére állt, és amely meghatározta hozzáállását a nőkhöz. Patrik nyomán pedig betekintést nyerhetünk abba, hogyan változtatta meg a kereszténység a megtérő ír asszonyok életét. A női aszketizmus kapcsán meg kell vizsgálni, hogy Patrik honnan meríthetett, milyen írásokra és tradíciókra hagyatkozhatott az asszonyok egyházban és társadalomban betöltött szerepe kapcsán.

A nőkérdés a 4–5. századi egyházban

A 4. században a kereszténység a Római Birodalom elismert, majd domináns vallásává vált. A folyamat az egyházon belül is adminisztratív, szerkezeti változásokat eredményezett, amelyek hatottak az egyház tagjainak egymáshoz való viszonyára is. A keleti és nyugati gondolkodás és hagyományok különbségei egyre élesebben kezdtek kirajzolódni, amelyet a politikai és társadalmi eltérések erősítettek. Az egyház képének átalakulása hatással volt a nők életére is, akiknek egyházban betöltött szerepét évszázadokig meghatározta az, ahogyan a későantikvitásban a keresztény gondolkodók írtak róluk. Sokan tartották fontosnak ugyanis a szexualitás témájának tisztázását, a házasságot érintő kérdések megválaszolását, illetve az asszonyok egyházban betölthető

3 Patrik életéről kevés biztosat tudunk. Mind a születésének, mind pedig a halálának a dátuma erősen vitatott a források eltérő állásfoglalása miatt. Keresztény családból származott, apja diakónus, nagyapja pedig pap volt. Ifjú korában ír fogságba esett, majd hat év szolgásgót követően megszökött, hogy rövid időn belül egy álomban kapott elhívásnak eleget téve visszatérjen, és életét az írek megtérítésének szentelje.

4 Richard Sharpe: *Medieval Irish Saints' Lives: An Introduction to Vitae Sanctorum Hiberniae*. New York: Oxford University Press, 1991. 12.

szerepének meghatározását is. Szent Pál, Ágoston (354–430) és Jeromos (347 k.–420) voltak talán leginkább hatással arra, hogy az egyház hogyan határozta meg a nők helyét a mindennapok vallási gyakorlatában, jelentősen befolyásolva ezzel életüket.⁵

A későantikvitásban a nők egyre inkább háttérbe szorultak az egyház liturgikus szolgálatában és a hierarchiában, miközben előtérbe kerültek, mint pártfogók és szponzorok. A 2. századra egyre ritkább volt, hogy a nők a részt vegyenek szentségek kiszolgáltatásában. Az 5. század közepére kiszorultak a templomi szertartásokból.⁶ A nőknek nem nyílt lehetőségük annyiféle egyházi pozíciót betölteni, mint a férfiaknak, de még így is elég széles volt a választható utak köre. Tehettek szüzességi, szegénységi és engedelmisségi fogadalmat, más társaikkal együtt közösségben élhettek, akár a vezetőik is lehettek ezeknek a csoportoknak. Édesanyaként és feleségként fontos szerepet tölthettek be a keresztény társadalomban, elsősorban saját otthonaikban: elősegíthették családtagjaik megkeresztelkedését. Az egyházi életet választó nők valamivel nagyobb szabadságot élvezhettek, mint világi társaik, de a társadalmi elvárásoknak ugyanúgy meg kellett felelniük.⁷ A középkorban a szerzetesnők és apátnők sem teljesíthettek olyan sokféle szolgálatot, mint az egyház első évszázadaiban. Annak ellenére azonban, hogy a nők nem végezhetek papi szolgálatot, mint Krisztus testének tagjai a közösség teljes értékű tagjai voltak.⁸

A koraközépkorban a nők egy kis százalékanak a legteljesebb keresztényi életet a szerzetesi fogadalom, a szent eskü jelentette. A keresztény tökéletességre nemcsak férfiak törekedtek. Az első szerzetesi szabályzat a 3. századból az egyiptomi közösségi szerzetesség megalapítójától, Pachomiustól maradt ránk. A 4. században már kifejezetten nők számára készítettek regulákat, mint például Ágoston. Sokszor levél formájában fogalmazták meg az elvárásokat és helyes cselekedeteket, mint Jeromos. Azok a nők, akik sikeresen gyakorolták az önmegtartóztatást nőtársaikkal például szolgáltak, és a keresztény egyház kollektív emlékezetének részesei lettek.⁹

A női szüzesség mint eszmény már a páli levelekben is megjelent mint dicséretes életút. Az apostol az Istenhez való odafordulás lehetőségét látja a testi önmegtartóztatás gyakorlásában.¹⁰ A kereszténység első évszázadaiban, már jóval az női kolostorok megjelenése előtt is voltak, akik a szüzességben látták a leginkább üdvösségre vezető utat a nők számára. A nők ideális életállapotát övező kérdések azonban megosztották a keresztény gondolkodókat. Tertullianus a 2. században például az önkéntes szüzessé-

5 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval Europe 400–1100*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 106.

6 Uo. 107–108.

7 Uo. 97.

8 Patricia Ranft: *Women and Spiritual Equality in Christian Tradition*. New York: St. Martin's Press, 1998. 19.

9 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 135.

10 1Kor 7,34.

get mint egyetlen erényes életutat jelölte meg a bűnbeesésért szerinte egyedül felelős női nemnek: „Te nyitottál kaput az ördögnek, te törted meg ama fának a pecsétjét, te hagytad cserben legelőször az isteni törvényt, s te beszélted rá cselesen a bűnre, akivel a támadó ördög nem boldogulhatott. [...] Ez az üdvösség pedig, nem csupán a nőknek, de a férfiaknak is, főképpen a szemérmetesség gyakorlásáért jár.”¹¹ A 2–3. században a keresztény apologéták arra biztatták a nőket, hogy az új és radikális életforma helyett, a szüzesség és a női közösségek helyett válasszák a hagyományosabb, családi életet.¹²

A megosztottság később sem változott, amelyet jól illusztrál Ágoston és Jeromos eltérő hozzáállása a női nemhez. Ágoston és Jeromos nőképét azért is fontosnak tartom röviden bemutatni, mert nem csak koruk legnagyobb hatású teológusai és legolvasottabb írói voltak, hanem mert az ő műveiket Patrik is ismerhette.¹³

Ágoston saját életét úgy ábrázolja, mintha annak legmeghatározóbb női személyisége édesanyja, a mélyen vallásos, keresztény Mónika lett volna. A *Confessiones* első kilenc könyvének Isten mellett másik főszereplője Mónika, a keresztény édesanya. Ő az életét annak szenteli, hogy lássa fiát megtérni az igaz hitre és megkeresztelkedni. De nemcsak imádkozik fiáért, hanem aktívan támogatja törekvéseiben. Társa is fiának: Afrikából Milánóba is követi, ahol Ágoston megtérése után lelki társa is lesz. Ágoston életének másik fontos nőalakja egy névtelen asszony, az ágyasa. Róla úgy ír, amikor fiatalokáról szól, mint aki csak az ő vágyainak kielégítésére szolgált. A köztük lévő szeretetről csak akkor értesülünk, amikor útjaik elválnak, és Ágoston szavakba önti emiatt érzett fájalmát. Ehhez az asszonyhoz Ágoston több mint egy évtizeden át hűséges volt, egy fia is született tőle: Adeodatus. Az antikvitásban az ágyasság (*concubinatus*) szigorúan monogám együttélés volt, de nem olyan bonyolult és drága jogi szerződés, mint a házasságkötés. Így a keresztények körében is gyakori és legalábbis hallgatólagosan elfogadott viszonynak számított.¹⁴ Ágoston szexualitáshoz való ambivalens viszonyát a karthágói évei alatt az is befolyásolta, hogy ezekben az években a testiséget minden formájában elvető manicheizmus híve volt. Amikor Ágoston és ágyasa Milánóban véget vetett a kapcsolatuknak, a nő visszatért Afrikába, megfogadva, hogy többet nem

11 Tertullianus: De cultu feminarum. In: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*. (Ókeresztény írók 12.) Budapest: Szent István Társulat, 1986. 249., 257.

12 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 103–104.

13 Nora K. Chadwick: *The Age of the Saints in the Early Celtic Church*. London: Oxford University Press, 1963. 28. Stephanie Hayes-Healy kísérletet tett Patrik lehetséges forrásainak azonosítására, de a sok bizonytalanság miatt, ami Patrikot övezi ez meglehetősen kockázatos és kétséges vállalkozás. L. Stephanie Hayes-Healy: Saint Patrick's Journey into the Desert: Confessio 16–28 as Ascetic Discourse. *Archivium Hibernicum* 59 (2005): 237–259.

14 Peter Brown: *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press, 1988. 390.

lesz férfival kapcsolata. Ágoston pedig a szerzetesi életforma legnagyobb hirdetőjeként hátralévő életében az egyik legkényesebb témának tartja a szexualitást.¹⁵

Ágoston szexualitásról és nőkről szóló művei évszázadokra meghatározóak maradtak. Alig van olyan nőkről szóló mű, amely ne említene nézeteit. Az önmegtartóztatás egyik nagy szószólója volt, aki ifjúkori életvitele miatt különösen érzékenyen reagált a kérdésre. Peter Brown szerint Ágoston testi szerelemről vallott nézeteit a radikális aszkéta eszmény hirdetőivel – többek közt Jeromossal – szemben alakította ki. Ágoston szerint a nemiséget Isten akarja, az édenkertben is testben teremti meg az első emberpárt. Isten jónak teremtette a testi szerelmet, amelyet a bűnbeesés változtatott meg: Ágoston azt sajnálja, ami elveszett a testi szerelemből.¹⁶ A nőt természetéből fakadóan a férfinak alárendelt teremtménynek tekintette.¹⁷ Bár a házasságban megélt szexualitás mellett kiállt, azt tartotta jónak, ha lehetőség szerint a felek csak gyermekáldás céljából közelednek egymáshoz a házasságon belül is.¹⁸ Ideálisnak a teljes cölibátust tartotta kitűzendő célnak, amely ugyan elérhető, de a megvalósítása véleménye szerint a nők számára nehezebb.¹⁹ Ágostonnak a *Vallomások* szerint azért is jelentett problémát a nőkkel való kapcsolata, mert a szexualitást az eredendő bűn kérdéséhez kötötte.

A *Confessiones*ben Ágoston azt írja, hogy 386-ban hallott először Szent Antal történetéről, ekkor ismerkedett meg az aszketizmussal, és több barátjával együtt döntött az önmegtartóztatás mellett.²⁰ Megkeresztelkedése és tisztasági fogadalma után távolságtartóvá vált a nőkkel szemben. Possidius a *Vita Augustini*ben azt írja, hogy a püspök még nővérevel sem tartózkodott soha egy szobában.²¹ Jeromostól eltérően nem kereste az aszketikus életet élő nők barátságát és szellemi társaságát sem, kevés nővel folytatott csak levelezést. Női levelezőtársai magasrangú és ismert személyiségek voltak, özvegyek és hajadonok, akiknek többsége tisztasági fogadalmat tett.²²

Ágoston női szerzeteseknek is írt. Özvegy nővére egy női közösség vezetője volt Hippóban. Testvérének halálát követően a püspököt kérték meg a kolostor ügyeinek rendezésére. Ágoston egyik levelében lelkipásztori feladatát teljesíti, amikor szabályokat ad ennek a női közösségnek. A belső viták veszélyeire hívja fel a figyelmet és ezek orvoslására ad tanácsot.²³

15 Uo. 392–394.

16 Peter Brown: *Szent Ágoston élete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 582.

17 Allan D. Fitzgerald (szerk.): *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*. Grand Rapids: Eerdmans, 1999. 64.

18 Peter Brown: *Szent Ágoston élete i. m.* 528.

19 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 105.

20 Peter Brown: *The Body and Society i. m.* 395.

21 Possidius: *Szent Ágoston élete*. In: Vanyó László (szerk.): *A III–IV. század szentjei*. (Ókeresztény örökségünk 5.) Budapest: Jel Kiadó, 1999. 290.

22 Allan D. Fitzgerald (szerk.): *Augustine through the Ages i. m.* 166.

23 Uo. 167.

Bár alárendeltnek tekinti a nőt, egyfajta lelki egyenrangúságot mégis elismer férfiak és nők között. A nők a férfiakhoz hasonlóan Isten képmására teremtetek, és ugyanúgy lehetnek az isteni jelenlétben a feltámadáskor. Testi gyöngeségük nem számít a mártírhálál vállalásakor, sőt, külön dicséretet érdemel, ahogy a vértanú nők viselték a fájdalokat és a kínzást.²⁴ Ágoston számára a mártíromság sokkal nagyobb hősiesség volt, mint az életre szóló önmegtartóztatás és tisztaság. Sok mártírról tudjuk, hogy házas asszonyok és gyermekes anyák voltak.²⁵ Ágoston véleménye leginkább ott tér el Jeromosétól, hogy szellemi képességeikben gyengébbnek tartja az asszonyokat, bár elismeri, különösen anyja kapcsán, hogy képesek lehetnek a magasabb filozófia megértésére vagy megérzésére.

Jeromosnak mai szemmel „pozitívabb” véleménye volt a nőkről, mint a hippói püspöknek. Ebben egyrészt eltérő életútja, másrészt eltérő környezete játszott szerepet. Jeromos, korának nagyszerű írója a római társadalom legmagasabb körében forgott. Az aszkézis a késő antik Rómában arisztokrata jelenség volt. Jeromos, mint az aszkéta forradalom nyugati szócsöve hangsúlyozza, hogy a nők, ha szüzességet fogadnak, nagyobb függetlenségre tesznek szert, és a gyermeknevelés gondjaitól is megszabadulnak.²⁶ Jeromos a nőket intellektuális szempontból egyenrangúként kezelte, valószínűleg azért is, mert az arisztokrata nők voltak a mozgalom patrónusai és Jeromos olvasói is egyben. A hagyományos római felfogás szerint,²⁷ ahol a szüzesség kirívó dolognak számított, a gyermektelenséget megadóztatták. Jeromos levelei arisztokrata, keresztény nőknek íródtak, Paulának, Eustochiusnak és Marcellának, akiknek a lelkivezetője volt.²⁸ Mivel a levél az ókorban nem a magánélet része volt, hanem a nyilvánosságnak szólt, így Jeromos női ismerősein keresztül az egész publikumhoz szólhatott, és az általa igen dicséretesnek tartott életvitelüket népszerűsíthette, mint például Eustochiumhoz írt híres 22. levelében. Jeromos nagy hasznát látta a gazdag női pártfogóinak, akik egyengették útját. A lehetőséget nem csak Jeromos látta: hamarosan megindult egyházi körökben a verseny ezeknek a nőknek a figyelméért.²⁹

Jeromos az aszkéta életet tartotta követendőnek: ő volt az első, aki Jézust a szüzek vőlegényének nevezte.³⁰ A leveleiben ábrázolt aszketizmust azért tekinthetjük hitelesnek, mert neki magának szerepe volt a vele kapcsolatban álló nők életvitelének formálásában. Az asszonyok helyzetének sajátossága abból is adódott, hogy a római arisztok-

24 Peter Brown: *Szent Ágoston élete i. m.* 592–593.

25 Peter Brown: *The Body and Society i. m.* 397.

26 Anne Yarbrough: Christianization in the Fourth Century: The Example of Roman Women. *Church History* 45, No. 2 (1976): 160.

27 Sággy Marianne: A Mester és Marcella. *Szent Jeromos a Biblia női olvasóiról. Vallástudományi Szemle* 4, No. 4 (2008): 114.

28 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 105.

29 Sággy Marianne: A Mester és Marcella i. m. 103.

30 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 106.

rácia még nem tért át egyöntetűen a kereszténységre, így sok családtagjuk – férjeik, gyermekeik – pogány volt.³¹ Bár e nők családjaiban már nem egy keresztény volt, mégis arról értesülünk, hogy amikor az aszketikus életvitel mellett döntenek, az családjaik tiltakozását váltja ki.³² Ez az életforma ugyanis a két alapvető elvárással ment szembe: a nőktől a vagyon továbbörökítését és a család fenntartását várták. Jeromos ugyanakkor a házasságot is dicséretesnek tartja, mert sok esetben az arisztokrata keresztény nőknek pogány férjeik voltak, így a házasságban lehetőségük nyílt őket megnyerni Krisztus követésére.³³

A sivatagba való kivonulás helyett a 4. századi Rómában a városi aszkézis dívott. Marcella és Lea saját palotájában élt úgy, mintha zárdában élne, ahol az imának és jótevénykodásnak szentelhették magukat. Marcella, Jeromos szerint, Atanáz püspöktől hallott Szent Antalról és Pachomius monostorairól új vallási mozgalmat vezetett be Rómába: korábban nem voltak női aszkéták a városban. Ezt az állításával Jeromos azért hangsúlyozza, hogy a püspöki tekintélyhez kapcsolja az aszkézist.³⁴ Később a városon kívül alakult ki a női közösség, ahol Marcella is élt haláláig. A nők által választott aszketikus életvitel azonban továbbra is inkább a filozófusi élet nyugati hagyományának jegyeit viselte magán, mintsem a sivatagba való menekülés keleti hagyományát.³⁵

A Jeromos lelki vezetése alatt álló nők egyedül Istenhez akartak kötődni, a Bibliát tanulmányozták, és fizikailag is szigorú önmegtartóztatásnak vetik alá magukat. Jeromos Eustochiumnak írt levelében dicséri a szűzi életet, mint az önmérsékletnek az élet minden területére kiterjedő gyakorlását.³⁶ Az aszkéta a világ dolgaitól elfordulva Istennek szenteli életét. Jeromos nőismerősei a Biblia tanulmányozásán és zarándoklatokon keresztül keresték Isten közelségét. Jeromos magyarázza nekik a Bibliát és dogmatikai kérdéseket fejt ki nekik leveleiben, ami merőben eltér az ágostoni hozzáállástól a nők szellemi képességeinek megbecsülése terén. Ezek a római arisztokrata asszonyok sokat olvastak és műveltek voltak, Jeromos pedig – Ágostonnal ellentétben – szellemi társakat talált bennük.³⁷

Nők az 5. századi Írországbán

Patrik különösen fontosnak tarthatta a megkeresztelt nőket: előkerülnek a *Confessióban*, amikor szüzességi fogadalmat tesznek, megjelennek, mint az üldöztetést

31 Anne Yarbrough: *Christianization in the Fourth Century* i. m. 153.

32 Uo. 154.

33 Uo. 163.

34 Sággy Marianne: *A Mester és Marcella* i. m. 108.

35 Anne Yarbrough: *Christianization in the Fourth Century* i. m. 157.

36 Szent Jeromos: XXII. levél. Eustochiumnak a szüzességről. In: Takács László (szerk.): *Szent Jeromos: Levelek*. I–II. köt. Budapest: Szentzár Kiadó, 2005. I.

37 Sággy Marianne: *A Mester és Marcella* i. m. 114.

is vállaló szüzek, illetve mint ajándékot adó hajadonok és özvegyek (amely ajándékokat egyénként Patrik nem fogadta el). Az aszkéta nőket kétszer is megemlíti: amikor a megkeresztelkedő, majd szüzességi fogadalmat tevő nemes lány kapcsán a fogadalmat tevő nőkről ír, illetve amikor az ír királyok megtért lányait az Úr hajadonjainak nevezi. Az újonnan megkeresztelkedett nők egy részének szerzetesi életvitele, házasságtól és házassélettől való elzárkózása kirívó, sőt megbotránkoztató lehetett a pogány világban. Hogy megértsük, mekkora változást jelentett ez a pogány társadalomban, röviden meg kell vizsgálnunk a nők helyzetét a kereszténység előtt. Ennek feltárását nehezíti, hogy a kereszténység előtti időkből nem maradtak fent írott források.³⁸ A későbbi, jogi dokumentumokból annyi kiderül, hogy az írek patriarchális társadalomban éltek. A nők élete kevésbé volt értékes, vérdíjuk is kevesebb volt, üzleti ügyben nem beszélhettek és cselekedhettek önállóan.³⁹ Az ír nő a múlt és a jövő összekötő kapcsa volt a rokonság számára. Azért volt fontos, mert ő volt a kötelék a különböző rokonságok között.⁴⁰

A források a nőket alárendeltnek mutatják be a magánélet területein is. A jogi források alapján arra következtethetünk, hogy a kereszténység előtt a nők helyzete más volt.⁴¹ Patrik szüzességet választó keresztény lányai nem csak vallási elkötelezettségből választhatták az aszkézist, hanem ezáltal nyílt lehetőségük szabad választásra, függetlenedésre. Ez olyan felszabadító érzés lehetett, amit korábban nem ismertek. Harold Mytum szerint a kereszténységgel előtérbe került az egyéni választás, a rokonság döntéshozatala pedig háttérbe szorult. A nők számára különösen vonzó lehetett az új vallás az egyéniség ilyen előtérbe kerülésével.⁴² Ez a felfogás azonban meglehetősen hagyományosan és egysíkúan fogja fel a női szerepeket és értelmezi ezt a komplex problémát. Christina Harrington *Women in a Celtic Church: Ireland 450–1150* című művében röviden foglalkozik a nők kereszténység előtti helyzetével. Felhívja rá a figyelmet, hogy az egyébként férfiaknak alárendelt nők között voltak, akiknek lehetett szerepük a pogány vallásban: a druidák mellett szolgálhattak, és mágikus erőket tulajdonítottak nekik.⁴³ Ha az egyébként „láthatatlan” nőknek már a kereszténység megjelenése előtt is volt szerepük a vallási életben, akkor elképzelhető, hogy az új hit talán még jobb lehetőséget kínált nekik. A keresztény egyházban betöltött szerepüket és feladataikat

38 Anne Yarbrough: *Christianization in the Fourth Century* i. m. 24.

39 Uo. 26.

40 T. M. Charles-Edwards: *Early Irish and Welsh Kinship*. Oxford: Clarendon Press–Oxford University Press, 1993. 87.

41 Chrisitna Harrington: *Women in a Celtic Church: Ireland 450–1150*. New York: Oxford University Press, 2002. 6.

42 Harold Mytum: *The Origins of Early Christian Ireland*. London: Butler and Tanner Ltd., 1992. 45.

43 Christina Harrington: *Women in a Celtic Church* i. m. 27.

könnyebben fogadhatta el az ír társadalom, hiszen abban nem történt változás, hogy a vallás keretein belül tevékenykedtek.

Befolyásolhatták-e Ágoston és Jeromos írásai Patrik felfogását a keresztény női szerepekről? A szűzi élet toposza a Biblia után sok patrisztikus szövegben megjelent. Jeromos és Ágoston is írtak olyan fiatal nőkről, akik szembekerültek családjikkal döntésük miatt. A nők férfiakkal való alárendeltségét mutatja, hogy az egyházatyák szerint még az olyan tiszteletreméltó nőknek is, mint a szüzeknek alá kell vetniük magukat valamilyen férfi autoritásnak. Elismerték, hogy sok fiatal nőnek az apja tiltotta meg az aszketikus élet választását. Nekik engedelmességniük kell atyjuknak. Akik a nők egyenlőségét hangsúlyozták, a Krisztus előtti egyenlőséget és az istengyermekség azonosságát emelték ki. Patrik érdekes módot éppen a nőket illetően tér el az egyházatyák, és elsősorban Ágoston véleményétől, akinek gondolatait más kérdésekben mérvadónak tekintette, és maga is szó szerint átvette a *Confessio*ban.

A szüzességi fogadalmat tevő nőket két másik forrás is megemlíti: a „Patrik első színódusának” nevezett kánonjogi gyűjtemény és Finnian bűnbánati kézikönyve. Az előbbi egy kánonjogi gyűjtemény, amelyet egy Patrik által összehívott zsinatnak tulajdonítanak, de valójában nincs köze a szenthez, a 6–7. században keletkezhetett. Az utóbbi az első keltezhető penitencia a 6. századból.⁴⁴

A Patrik által említett nők azonban apjuk ellenkezésével, vagy tilalma dacára tettek szüzességi fogadalmat: „az Úr összes hajadonja így tett; az atyáik beleegyezése nélkül. Azonban az üldözést és az elutasítást is elviselik még saját szüleik részéről is.”⁴⁵ Vagyis Patrik az egyházatyákkal szemben dicséretesnek tartja, ha akár a szülői akarattal is szembe szegülnek, hogy szüzességi fogadalmat tegyenek. Ilyen eseteket Patrik életrajzában is találunk bőven. Loegaire-nek, Tara királyának két lánya volt: Ethne és Fair, akik kereszténnyé lettek.⁴⁶ *Confessio*ban Patrik nemes hajadon megkereszteléséről számol be, aki szüzességi fogadalmat is tett. „Egy nemesi származású áldott ír hajadon, aki a legszebb nővé érett, és akit én kereszteltem meg; néhány nap múlva eljött hozzánk, és elmondta, hogy választ kapott az Isten követétől, aki azt mondta neki, hogy legyen Krisztus menyasszonya, hogy így az Úrhoz közelebb jusson.”⁴⁷ Nem tudjuk, ki lehetett ez a hajadon: Ethne vagy Fair, de mivel Patrik számos szűzről beszél, az életrajz

44 Uo. 30.

45 „omnes virgines Dei ita hoc faciunt; non sponte patrum earum; sed persecutionem patientur et inproperia falsa a parentibus suis” – Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confessio i. m.* 116.

46 Bethu Phátraic. In: Whitley Stokes (szerk.): *The Tripartite Life of Patrick I.* (Rerum Britannicarum medii aevii scriptores 89.) Nendeln: Kraus Reprint Ltd., 1965. 99–101.

47 „Et etiam una Scotta benedicta, Scotta genitiva, nobilis, pulcherrima, adulta erat, quam ego baptizavi: et post paucos dies una causa venit ad nos: insinuavit namque nobi responsum accepisse a nutu Dei, et monuit eam ut esset virgo Christi, et ipsa Deo proximaret.” – Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confessio i. m.* 116.

alapján sem lehet azonosítani őket. Logaire ellenezte lányai megkeresztelkedését és hogy apácák lettek, hiszen maga sosem volt keresztény, és Patrik egyik legnagyobb ellenségének számított. Hasonló történettel később is találkozunk az életrajzban: Cinnu apja, Cormac Naill unokája, az Űi Naill uralkodóház tagja volt, szintén családja ellenzése dacára tért meg.⁴⁸

Patrik nemcsak az atyjuk akarata ellenére szerzetesi életet választó nőket dicséri, hanem a rabszolganőket is, akik gazdáikkal szembeszegülve tesznek szüzességi fogadalmat. Patrik szerint a rabszolgasorsú nők szenvedtek a legjobban: „mégis azok a nők szenvednek a legjobban, akik szolgasorban élnek: folyamatos fenyegetésnek és napi megfélemlítésnek vannak kitéve”.⁴⁹ Szerinte, ha akadályozza valaki az aszketikus életvitelt, akkor a legalacsonyabb társadalmi rangon álló nő is ellenállhat. A rokoni kapcsolatok erősségét mutatja, hogy a szüzességi fogadalmat tett nőket szolgálattal fenyegették meg. A női kolostorok hiányában a nőknek otthon kellett megőrizni fogadalmukat, tiltakozó családjuk körében. Felettük a püspök, azaz Patrik gyakorolt lelkipásztori hatalmat. Beszámol róla, hogy nem tudja ott hagyni őket, még akkor sem, amikor a britanniai szinóduson kellene magát megvédenie, és akkor sem, amikor visszatérne Galliába meglátogatni barátait. Patrik hangvételéből és a zaklatások elbeszéléséből úgy tűnik, hogy nem csak azért marad az írek között, hogy lelki vezetője legyen a megkeresztelteknek, hanem ő tűnik az egyetlen védelemnek az aszketikus életet választó nőknek családjaikkal szemben.⁵⁰

A szüzességi fogadalmuk miatt üldözött nők leírásánál nem az egyházatyák írásából merít Patrik, hanem a mártírok példájára és apokrif iratokra hivatkozik.⁵¹ Patrik fontosnak tartotta a rabszolganőket külön is megemlíteni. Bár ő maga is volt egyszer rabszolga, a férfi szolgákat nem említi, ami azt sugallja, hogy itt kifejezetten a női kereszténységgel kapcsolatban akar valamit hangsúlyozni, és nem a rabszolgák kereszténységével kapcsolatban. A mártírok között a női mártír szüzek toposza igen erős. A női rabszolgák megtérésének kiemelésével Patrik missziójának sikerét hangsúlyozhatta.

A nőkről mint gyengébb nemről úgy gondolták, hogy a nemi váagnak is nehezebben állnak ellen. A szerzetesi életet választó nők példázák Patriknál, hogy az új hit annyira erős, hogy segítségével még a leggyengébbek is ellenállhattak a kísértéseknek. Úgy tűnik, Patrik szeretné meggyőzni olvasóját, hogy követői között vannak női már-

48 Bethu Phátraic i. m. 177–179.

49 „Sed ex maxime laborant quae seruitio detinentur: usque terrores et minas assidue perferunt” – Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confessio* i. m. 116.

50 Dom Louis Gougaud: *Christianity in Celtic Lands: A History of the Churches of the Celts, Their Origin, Their Development, Influence, and Mutual Relations*. Dublin: Four Courts Press, 1992. 87.

51 Christina Harrington: *Women in a Celtic Church* i. m. 32.

tírok, és hogy küldetése elég jelentős volt ahhoz, hogy a leggyengébbet is elvezesse a legszigorúbb Krisztus-követésre.⁵²

A nők lelki egyenrangúsága a férfiakkal a mártíromságban mutatkozhatott meg leginkább.⁵³ A női mártírok lelkileg egyenrangúak voltak a férfiakkal: példájuk ugyanolyan erővel bírt, és nekik is egyedül Istennek kellett megfelelniük. Ezért minden családi, jogi, társadalmi kötöttségen túlléphettek és egyedül a lelkiismeretükre hallgattak. A legnépszerűbb mártírok nők voltak: Perpetua és Felicitas nemcsak Afrikában, hanem Rómában is a legünnepeltebb szentek közé tartoztak.⁵⁴ Perpetua és Felicitas története a legismertebb mártírárták közé tartozott. A két nő pontosan azt a két esetet ábrázolja, amelyet Patriknál találunk. Perpetua apja akarata ellenére keresztelkedik meg, Felicitas pedig rabszolgánő. Perpetua, mint Krisztus jegyese előképe a Patrik által élénk rajzolt nőnek. A Patrik által megtérített nő ugyanis szintén atyja akaratával szegül szembe, szintén látomása van, és Perpetuához hasonlóan az Úr szolgálóleánya lesz. Felicitas pedig a szüzességet fogadó és emiatt bántalmazott szolganők példaképe lehetett Patrik számára.

Patrik szövegei sejtetni engedik, hogy hogyan alakult ki a szerzetesi hagyomány az ír egyházban. A nők esetében különösen fontos volt ez, mert őket hagyományosan a szerzetesi mozgalom részeseinek tekintették. A nyugati kereszténységben mindennapos volt az életvitel, amit Patrik itt bátorított. A *Confessio*n kívül Coroticus katonáinak írt levelében is említ a szüzességet választó nőket: „az írek fiai és a királyok lányai szerzetesek lettek és Krisztus jegyesei”.⁵⁵ Később így ír az írekről: „keresztény fivérek, Krisztus jegyesei és hívő asszonyok”.⁵⁶

Patrik a nőket a Biblia alapján szüzek, özvegyek és férjes asszonyok csoportjaiba sorolja: „Valóban meg sem tudnám mondani, hányan születtek újjá ily módon közülük, az özvegyeket és más házastársakat nem is említve, akik az önmegtartóztatás mellett döntöttek.”⁵⁷ Jeromos egyik Eustochiumhoz írt levelében is felvázolja az önmegtartóztatást gyakorló asszonyok rangsorát. Patrik ismerhette ezt a levelet, nemcsak azért, mert e levelek közkézen forogtak, hanem mert Patrik ismerte Jeromos egyik Damasus pápához (305 k.– 384) szóló levelét.⁵⁸

A nők esküt tehettek anélkül, hogy pap jelen lett volna, vagy szertartás foglalta volna a keretbe az eseményt. Jeromos egyik levelében számol be róla, hogy a fogadalmat

52 Uo. 32.

53 Patricia Ranft: *Women and Spiritual Equality* i. m. 27.

54 Uo. 31.

55 „filii Scottorum et filiae regulorum monachi et virgines Christi esse videntur” – Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confessio* i. m. 114.

56 „fratribus Christianis et virginibus Christi et mulieribus religiosis” – uo. 122.

57 „et nihilominus plus augetur numerus (et de genere nostro qui ibi nati sunt nescimus numerum eorum) praeter uiduas et continentes” – uo. 116.

58 Nora K. Chadwick: *The Age of the Saints* i. m. 28.

tenni akaró szűz megjelent a püspök előtt, aki fátylat adott neki. Patriktól nem tudjuk meg, hogyan zajlott a szüzességi fogadalom tétele. Nincs elegendő forrásunk annak megállapítására, hogy Patrik esetében is a Jeromos által leírt rendben zajlott-e a fogadalomtétel. Lehet, hogy Patrik újabb apró részlettel tovább erősítette püspöki hivatalának fontosságát és érvényességét azzal, hogy a szűz fogadalomtételét az ő hivatalához kötötte, de nem kizárt, hogy tényleg megtörtént a fátyol átadása.⁵⁹

A szüzességet választó nő előtt több lehetőség állt: dönthetett úgy, hogy családjával marad, és otthon gyakorolja az aszkézist, de ha lehetősége nyílt rá, akár csatlakozhatott is női közösségekhez. Ezek a közösségek többnyire a püspökök felügyelete alá tartoztak.⁶⁰ A koraközépkorban, különösen az 5–6. században a legtöbb nő nem élt szervezett közösségben, ezért nehéz megmondani, hogy ki volt az irányítója ezeknek az asszonyoknak. Galliában a helyi püspök felügyelte a fogadalmak betartását és a tiszta élet megtartását. Különösen az otthon élőkre vonatkozott ez, bár a közösségek apátnői is a püspök joghatósága alá tartoztak. Patrik írásából és hangvételeből, valamint a későbbi életrajzaiból úgy tűnik az ír egyházban a galliai rend volt érvényben. Ez a korábban kifejtett galliai-ír – különösen egyházi – kapcsolatok fényében véleményem szerint valószínűsíthető. Ezt látszik erősíteni az is, hogy Patrik idejében a szűzek többsége továbbra is családj köreiben élhetett: a női monastorok csak a 6. századtól voltak jellemzőek az ír egyházban.⁶¹ A nők családjuk befolyása alatt álltak: még a magasabb társadalmi csoportokba tartozók is függtek rokonaiktól, akik biztosíthatták a megfelelő helyet a világtól való elvonulásra.⁶² A kegyes királynők és nemesasszonyok az egész középkorban népszerűek voltak az írók körében.⁶³ Az egyik legkorábbi példa erre maga Patrik, aki Coroticus katonáinak írt levelében említi a megkeresztelkedő nőket, mint királyok leányait, ezzel a legkorábbi példákat szolgáltatva a hívő, magasrangú nők toposzának.

Patrik *Confessiójában* még egy, a nőkkel kapcsolatos szokásra találhatunk utalást: „Ami keresztény testvéreimet illeti, és Krisztus szolgálóleányait, valamint a hívő asszonyokat, ők szünet nélkül adták nekem kis ajándékaikat [...] én újra és újra visszaadtam nekik.”⁶⁴ A gazdag és befolyásos nők sokszor adományokon és alapítványokon keresztül fejezték ki elkötelezettségüket új vallásuk felé, és ezzel elősegítették a további vallásgyakorlatot is. Bármilyen csekély adomány jelezte az illető hölgy hitének komolyságát, és példát állított a többi elé. Az adományokkal az illető nők családjainak

59 Christina Harrington: *Women in a Celtic Church i. m.* 35.

60 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 136.

61 Christina Harrington: *Women in a Celtic Church i. m.* 35.

62 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 136.

63 Uo. 115.

64 „et fratribus Christianis et uirginibus Christi et mulieribus religiosis, quae mihi ultronea munuscula donabant [...] et iterum reddebam illis” – Cécile Blanc – Richard P. C. Hanson (szerk.): *Saint Patrick: Confessio i. m.* 122.

volt baja: aggódtak a földek mértéke miatt, amelyek a szerzetesi közösségekbe vonuló családtagokkal elvesztek számukra.⁶⁵ Az ajándékozás kérdését itt nem tárgyalom, csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy Patrik az ajándékot adó keresztények mellett külön kiemeli, hogy voltak köztük szüzek és vallásos asszonyok, akik ajándékait ugyanúgy visszautasította. Ezek az ajándékok lehettek az elkötelezettség kifejeződései az ír asszonyok részéről is.

Összefoglalás

Patrik a nőket illetően eltér más egyházatyák – különösen Ágoston – véleményétől. Ágoston egyedül a lelki egyenlőséget ismeri el, de minden másban a nő gyengébb számára elsősorban fizikai adottságai miatt. A *Confessiones*ben két fontos nőalakkal találkozunk: édesanyjával, Mónikával és a névtelen ágyassal, akitől fia született. A két asszony meglehetősen eltérő fontossággal bír. Ágoston nagyon szerette édesanyját: nemcsak mint édesanyát, hanem mint elkötelezett keresztényt is tisztelte Mónikát. A női és férfi lélek egyenjogúságának legszebb példájára éppen a *Confessiones*ben lelünk. A 9. könyvben beszél el egy, édesanyjával közösen átélt lelki élményt, amely során együtt éltek meg a boldogító Istenlátást.⁶⁶

A *Confessiones* és Patrik *Confessio*ját olvasva érdekes hasonlóságot lehet felfedezni Mónika és a Patrik által leírt ír nő között. Ágoston édesanyja egyik legszebb tulajdonságának az imába vetett hitét tartotta. Többször beszámol róla, hogy Mónika milyen alázattal és bizalommal imádkozott Istenhez, olyannyira, hogy egyenesen látomásban kért választ útmutatást és kérdéseire. Most eltekintek annak kifejtésétől, milyen fontos lehetett az állandó ima és az Istenbe vetett bizalom példaképe Patrik számára. Itt Ágostonnak azt a beszámolóját szeretném kiemelni, amelyben leírja, hogy édesanyja valami oknál fogva, amit ő maga sem tudott megmagyarázni, különbséget tudott tenni az Úr üzenetei és saját álmai között.⁶⁷ Patrik leírásában az újonnan megkeresztelt nő látomásban kap hivatást a szüzi életre. Nem tartom kizártnak, hogy Patrik ebben az elbeszélésben is, csak úgy, mint *Confessio*jának több részében is ágostoni mintát követett. Megalkotott egy asszonyt, aki képes megkülönböztetni álmait. Ezzel az aszkéták egyik fontos tulajdonságával is felruházta a megtért nőt. Azzal, hogy Patrik nem csak egy asszony egyszerű megkereszteléséről ír, hanem ilyen eseményekkel tarkítja beszámolóját saját missziójának eredményességét és fontosságát hangsúlyozza.

Patrik írásainak középpontjában nem a női szerzetesek állnak, hanem vádlóinak cáfolata, de az a pár mondat, amelyben róluk ír, sejteti a fontosságukat. Már az árul-

65 Lisa M. Bitel: *Women in Early Medieval i. m.* 123.

66 Balogh József (szerk.): *Szent Ágoston vallomásai*. I–II. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 9:10.

67 Uo. 6:13.

kodó, hogy többször is szóba kerülnek asszonyok, pedig látszatra sem Coroticus katonáinak gyilkosságaihoz, sem pedig Patrik vádlóihoz nincs közük. A keresztény ír nők Patrik működése után pár évtizeddel már igen fontos szerepet töltöttek be az ír egyházban. Szent Brigitta a legjobb példa rá, hogy a fiatal egyházban milyen jelentős szerepe lehetett egy nőnek, aki minden keresztény előtt példaként állhatott.⁶⁸ Már az is árulkodó, hogy a korszakból ránk maradt legendák közül (kettő Patriké, egy Kolumbáné) Brigittáé a legkorábbi, aki majdnem olyan fontos szent az ír egyház számára, mint maga Patrik.⁶⁹

68 Szent Brigitta előkelő pogány apától és keresztény anyától született. Egy előnyös házassági ajánlatot visszautasítva szüzességi fogadalmat tett, és az első ír női szerzetesi közösség tagja lett. Kildare-ban kettős kolostort alapított, ami az egyik legjelentősebb ír kolostorra és iskolájává vált. 525 körül halt meg. L. erre: Mary Ryan D'Arcy: *The Saints of Ireland: A Chronological Account of the Lives and Works of Ireland's Saints and Missionaries at Home*. St. Paul: The Irish American Cultural Institute, 1974. 24–25.

69 Patricia Ranft: *Women and Spiritual Equality* i. m. 107.

THE ROLE OF WOMEN IN SAINT PATRICK'S WRITINGS

How much did life change for women after their conversion to Christianity? My essay aims to examine this important question in Ireland in the 5th century on the basis of Saint Patrick's *Confessio* and his *Epistola ad Milites Corotici*. I am not only examining the data we have for the changes of female career models but I am also trying to answer why Patrick underlines the conversion of women. Does his view on women differ from that of the Church Fathers'?

In the 5th century ascetic Christianity glorified chastity and encouraged female virginity. Some of the newly-baptized women vowed for virginity. It was a significant change for both men and women. The refusal of marriage and sexuality should have been strange, even outrageous in the pagan world. There were no monasteries for women so they had to keep their vows while living at home surrounded by their protesting families. They did not belong to the authority of their fathers anymore but to the authority of the bishop.

How did the writings of the Church Fathers (Saint Augustine's and Saint Jerome's) affected Patrick's view on women? Augustine and Jerome were not only the most influential and most read writers of their age but they were the ones whose writings Patrick may have read. It is interesting, however, that it's the case of women on which Patrick do not completely agree with Augustine whose thoughts are authoritative for him in other questions arising in his *Confession*. According to Augustine if a girl's father is against her vow of chastity she should obey to him. However Patrick encourages women to keep their vows even if they are persecuted for it. He almost describes these women as "martyrs". Female martyrs were equal to males: they could exceed every familiar, legal or social boundary and had to only listen to their conscience.

Why does Patrick underline female conversion so much? Women were the best advertisement for his mission. Women living an ascetic life proved that the new faith was so strong that even the weakest was able to resist the temptations. It seems that Patrick tries to show to his readers that there were female martyrs in Ireland and that his mission was significant enough to lead even the weakest to Christ.

Keywords Church History, Women's History, Saint Patrick, Ireland, ascetism

Emberölés esetén fizetendő váltság a Grágásban

A KORAI IZLANDI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI GYAKORLAT

IZLAND BENÉPESÍTÉSE AZ Ari fróði (Bölcs) Þorgilsson¹ (1067–1148) által megírt *Íslendingabók* (Az izlandiak könyve)² szerint 870 körül kezdődött meg. A telepesek a Norvég Királyság területéről érkeztek, a forrás szerint I. Széphajú (vagy Loncsoshajú) Harald (872–931)³ uralkodásának idején. Az uralkodó célja a sagákban megfogalmazott hagyomány szerint az volt, hogy az addig sok kisebb királyságból álló Norvégiát egyesítse. Törekvéseinek nyomán a vele szembe kerülő törzsfők és családok elhagyták az országot és Izlandon telepedtek le. Ari szerint a szigetet 930-ra benépesítették.⁴ Ekkorra már a Brit-szigetek skandináv településeiről is érkeztek telepesek.⁵ A *Landnámabók* (A honfoglalás könyve)⁶ 430 település vezetőjét, valamint azok őseit és leszármazottait sorolja föl. Ezt az Izland korai történetéről szóló forrást csak a 12. században jegyezték le, valószínűleg azzal a céllal, hogy a korabeli földbirtokos családok helyzetét, vagyis legitimációját biztosítsa.⁷

- 1 A szövegben gyakran előforduló þ, ð betűk ma már csak az izlandi nyelvben élnek, az angol nyelvben előforduló „th” megfelelője, és ez a kiejtése is. Egyéb betűk kiejtése (utóbbi hármát az egyszerűség kedvéért a magyar abc-ben szereplő betűkkel jelöltem): ð = edh, ø = ö, æ = é, å = o.
- 2 Lejegyzését 1122 és 1133 közé teszik. Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition: A Discourse on Method*. Cambridge–London: The Milman Parry Collection of Oral Literature–Harvard University, 2004. 53.
- 3 *Haraldr Hálfðanarson* vagy *Harald Hårfagre*.
- 4 Izland a kora középkorban, ahogyan napjainkban is, csak a tengerpart mentén volt lakott (kivéve délen). A szigetet a norvég telepeseken kívül már kelta szerzetesek is „felfedezték”, de az új lakosok megjelenésével egy időben elhagyták a szigetet. Else Roesdahl: *A vikingek*. Budapest: General Press Kiadó, 2007. 338–339.
- 5 Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 339.
- 6 Körülbelül az Íslendingabókkal egy időben jegyezték le, legkorábbi verziója szerzőjének Ari Þorgilssont tartják. Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga i. m.* 53.
- 7 Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 338.

Izland a benépesítést követően nem tartozott a Norvég Királysághoz. A sziget csak 1262–1264 táján került IV. (Öreg) Hákon (1204–1263)⁸ uralma alá, amiről a népgyűlés (*Alþingi*⁹ vagy angolos átírásban: *Althing*) döntött. Ezzel a döntéssel véget ért Izland független időszaka (*Þjóðveldið*). Jelen dolgozatban Izland független időszakának törvénykezését fogom vizsgálni az ezzel kapcsolatos források, a *Grágás*, illetve az *Íslendingasögur* (izlandi nemzetségi sagák) felhasználásával.

Közösség és konfliktuskezelés

Az izlandi nemzetségi sagákban sok szó esik olyan konfliktusokról, amelyek az egyik fél halálával végződnek. A további konfliktusok elkerülése végett a felek a népgyűléshez fordulhattak, és fordultak is sok esetben. Számtalan példa olvasható arról, hogy a gyilkosság elkövetője megfizette a váltságot az áldozatért, de a leírások elnagyoltak. Márpedig a törvények pontosan szabályozták, hogy ki és hogyan, illetve kiknek volt köteles fizetni.

A középkori Skandináviában és Izlandon is nagyon fontos szerepe volt a családi, illetve a nemzetségi kötődéseknek. A nemzetségeknek több elnevezése ismert: klán, *sippe*, *fara*, *slægt* vagy *ætt* (Skandinávia), stb. Egy nemzetséghez a következő módokon lehetett csatlakozni: házasság (egy nő esetében az ágyasság is ide tartozik, illetve az ebből születő törvénytelen gyermekek), nevelőcsalád révén, örökbefogadással, testvérré fogadással, vagy hűbérességgel. A nemzetség, vagy család egy személy köré szerveződött. Ezek az emberek azonban nem feltétlenül ugyanazon nemzetség tagjai voltak.

Az izlandi nemzetségi kötődések fontosságát és jelentőségét a múlt század elején Bertha Surtees Phillpotts erősen kétségbe vonta.¹⁰ Nézete szerint ezek a kötődések meggyengültek, amikor megkezdődött a kivándorlás Izlandra. Így az ország a gyűlés-

8 *Hákon Hákonarson*.

9 Az *Alþingi* napjainkban is ezen a néven működik, mint Izland parlamentje. Működését csak egy rövid időre, 1800 és 1845 között függesztették fel, dán nyomásra.

10 A témával kapcsolatos legfontosabb kötete: Bertha Surtees Phillpotts: *Kindred and Clan in the Middle Ages and after: A Study in the Sociology of the Teutonic Races*. Cambridge: University Press, 1932., amelyet William Ian Miller is elemez. L. William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1990.

beliek és a *goðik*¹¹ kötődéseire épült.¹² Ennek az állításnak ellentmond, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett a *Landnámabók* az ősök felsorolására – azonban ismét fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ebben az esetben legitimizációról is szó van. Ám figyelembe véve a sziget gyér lakosságát, ezek a nemzetségi kötődések könnyen kialakulhattak, rövid időn belül. Ráadásul nem különálló emberek, hanem egész családok, nemzetségek települtek át Izlandra, akik nyilván tartották a kapcsolataikat az új hazában.¹³

A törvények egyfajta csoportos felelősségvállalást tükröznek, különösen a váltságfizetés esetében. Ez a „sorsközösség” nemcsak arra terjedt ki, hogy egymást segítsék, hanem hogy a bajból is kivegyék részüket. Egy gyilkosság esetén a váltságfizetés terhét az egész családnak vagy nemzetségnek magára kellett vállalnia, ahogy azt majd a későbbiekben látni fogjuk. Fontos megjegyezni, hogy a skandináv társadalomban a szabad, családhoz tartozó és lakhellyel rendelkező emberek rendelkeztek azzal a joggal, hogy ítélkezzenek ügyükben.¹⁴

A népgyűlés és a törvénytörvénymondók szerepe az izlandi jogalkotásban

Izlandon 900 körül megalakították a népgyűlést (*kjalarnes þing*), amelynek törvényhozó és békéltető szerepe volt. Szintén Ari Þorgilsson írásából tudjuk, hogy ebből alakult ki az *Alþingi*, körülbelül 930 körül.¹⁵ Ha valakinek valamilyen panasza volt, a helyi tanács (*þing*) elé vihetette ügyét. Az *Alþingi* inkább második, magasabb fórumként működött, de lehetőség volt arra is, hogy a sértett eldöntse, melyik bíróság elé viszi

11 Jelentősebb vagy tehetősebb családok fejei (*höfðingi*). Bernáth István (szerk.): *Kopasz Grím fia Egill. A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a 13. századból*. Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995. 579. Ugyan a *goðik* papi funkciót is ellátták, de Izlandon ez fokozatosan háttérbe szorult. Jelentős befolyás gyakorolhattak egy-egy *Alþingi* előtt tárgyalt ügyre. Erre akad példa a sagák között: *Bandamanna saga*, *Hrafnkels saga freysgoða*. *Goði* csak férfi lehetett, de tisztségét nő is birtokolhatta. Vö. Carol J. Clover: *Regardless of Sex: Men, Women and Power in Early Northern Europe*. *Representations* 44 (1993): 4.

12 William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking i. m.* 139.

13 Uo. 140.

14 Peter Foote – David M. Wilson: *The Viking Achievement: The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia*. London: Sidgwick & Jackson, 1970. 370.

15 Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 340. L. még: Helgi Skúli Kjartansson: *Law Recital According to Old Icelandic Law: Written Evidence of Oral Transmission? Scripta Islandica* 60 (2009): 91. Az *Alþingi* Izlandon és Gotlandon volt egységes népgyűlés, míg Skandináviában ilyen nem létezett. Izlandon a hagyomány 930-ra teszi az *Althing* megalakulását. Valójában e mögött a sziget 20. századi függetlenségi törekvése húzódik. Izlandon 1930-ban nagyszabású ünnepség keretében emlékeztek meg a független kora középkori állam törvényhozásának megalakulásáról. Izland 1918-tól perszonálunióban állt a Dán Királysággal, míg végül 1944. június 27-én, egy népszavazást követően függetlenné vált.

ügyét.¹⁶ A két–három hétig tartó gyűlésekre júniusban került sor. Általában a sziget lakosságának 10–15%-a jelent meg az eseményen.¹⁷ A népgyűlés legfontosabb feladata a peres ügyek tárgyalása volt, de itt választották meg a goðikat, valamint az esküdteket, és hirdették ki az új törvényeket. Helyi gyűlések is alakultak, miután a gyéren lakott ország területét négyfelé osztották. Az új negyedekben (fjórundung), amelyeket égtájak szerint osztottak fel, három–négy törvényhozási központot hoztak létre.¹⁸ A goðik mint a jelentősebb családok fejei voltak e kisebb gyűlések vezetői.

A kora középkori Skandináviában általában jellemző, hogy a törvénykezés hagyományokon alapult, nem pedig törvényhozáson. A korai törvényhozók egyik példája a 10. század elején élt Újfljótr, aki Ari szerint „elsőként hozott törvényeket ide Norvégiából”.¹⁹ Az írott törvények vizsgálatakor szembetűnik, hogy Skandinávia különböző területein rengeteg ismétlődés és hasonlóság van.²⁰ Egyelőre nem tisztázott kérdés, hogy ezek a hasonlóságok egy közös skandináv tradíción vagy valamilyen külföldi (latin eredetű) modellen alapulnak-e.²¹

A jogi hagyomány őrzőjeként a népgyűlésnek az elsődleges feladata a törvények tisztázása és egységesítése volt. A népgyűlés vezetője a törvénymondó volt. (Izlandon: lǫgsögumaðr, Norvégiában és Svédországban: lögmaðr / lǫgsaga, illetve laghmaðer / laughsaga.)²² A törvénymondónak ismernie kellett a törvényeket, hogy jogi kérdésekben segítséget tudjon nyújtani. Elbeszélő forrásokból (főleg Norvégia és Svédország esetében), továbbá az izlandi Grágásból tudhatjuk, mi volt a pontos feladatukörük:²³

16 Uo.

17 Bernáth István jegyzete nyomán. L. Bernáth István (szerk.): *Három izlandi történet*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 42., William Ian Miller: *Of Outlaws, Christians Horsemeat, and Writing: Uniform Laws and Saga Iceland*. *Michigan Law Review* 89, No. 8 (1991): 2084.

18 Bernáth István jegyzete nyomán. Bernáth István (szerk.): *Három izlandi történet i. m.* 171. L. még: Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 340. Északon négy, míg a keleti, nyugati és déli negyedekben három-három helyi gyűlés volt. Minden gyűlésben 3-3 törzsfő, a gyűlésbeliek és azok háznépe vett részt. William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking i. m.* 20.

19 „En þá er Ísland var víða byggt orðit, þá hafði maðr austrænn fyrst lög út hingat ór Norvegi, sá er Újfljótr hét” – Gúðni Jónsson (szerk.): *Íslendingabók*. Online dokumentum: <http://www.heimskringla.no/wiki/%C3%8Dslendingab%C3%B3k> (Letöltés ideje: 2013. május 10.)

20 Néhány példa: a kitaszításhoz hasonló büntetés szintén jelen van a dán Eidsivathing törvényekben. A Grágáshoz hasonló részletességgel ír az emberölés vétségéről a svéd területen használt régebbi Västegötland törvények. Szintén svéd példa III. Sven király idejéről (1150 körül): a szóbeli sértegetésről, valamint a párbajról írnak az ún. Pogány törvény (*Hednalagan*). A párbaj mind a skandináv területeken, mind pedig Izlandon büntetés alá esett. Peter Foote – David M. Wilson: *The Viking Achievement i. m.* 379., 382., 384.

21 Helgi Skúli Kjartansson: *Law Recital i. m.* 90.

22 A lǫgsögumaðr szó a „sagja lög”, azaz „törvényt mondani” összetételből ered. Uo. 92.

23 Uo. 91.

„Továbbá előírjuk, hogy mindig kell lennie pár embernek az országban, akik elmondják a törvényeket az embereknek, ha igénylik, őt törvénytmondónak hívjuk.”²⁴

„A törvénytmondónak kötelező elmondania a törvénycikkeket mindenkinek, aki kérdezi itt (ti. Logberg),²⁵ vagy az otthonában, de nem kell tanácsot adnia egy perben.”²⁶

„Továbbá előírjuk, hogy a törvénytmondónak az összes törvénycikkelyt fel kell mondania három év alatt a gyűlésben, minden nyáron.”²⁷

A törvénytmondók a legtekintélyesebbek közé tartoztak Izlandon. Gísli Sigurðsson felhívja a figyelmet arra, hogy a törvénytmondók azzal, hogy fejből tudták a törvényeket, hatalmat és megbecsülést élveztek. A kereszténység térnyerésével a könyveknek lett hatalma, ahogy azt majd látni fogjuk.²⁸ Mikor 1000 környékén az Alþingi elé került a kérdés, hogy a sziget felvegye-e a keresztény vallást, a keresztények saját törvénytmondót akartak választani. A jelölt, Partvidéki Hall²⁹ azonban a döntést a jogosan megválasztott, de pogány Þorgeirre³⁰ hagyta. Ezzel Hall kifejezte, hogy a törvénytmondó tekintélye fontosabb, mint a keresztény vallás.³¹ A kereszttség felvétele megtörtént, amelynek a törvényhozás szempontjából igen nagy jelentősége lett.

A törvénytmondók szerepe abban az időszakban volt hangsúlyozottan fontos, mikor még nem volt általános az írásbeliség. Hasonló volt a helyzetük az izlandi költőkhöz, a *skaldok*hoz, akik az udvari költeményeket (*drápur*, *flokkar*) és a sagákat fejben tartották. Így őrizhették meg a törvényeket a törvénytmondók. Ahogyan arra Gísli Sigurðsson felhívja a figyelmet: amikor ezek a törvények lejegyzésre kerültek, lehetőség volt egy ilyen szóbeli hagyományhoz nyúlni. Nézete szerint nem jöhetett volna létre a Prózai Edda,³² ha Snorri Sturlusonnak (1179–1241) nem állt volna rendelkezésre egy ilyen hagyomány – nem ő teremtette a mítoszokat.³³ Ari Þorgilsson is beszélt

24 „Sva er en mælt at sa maðr scal vera nockor auallt a lanðe óro er scyldr se til þess at segia log monnom.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás. Konungsbók*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1974. 208. A külön nem jelzett fordítások a szerző munkái.

25 Törvénytörvény – ez volt központja a Þingvellir síkon rendezett népgyűléseknek. A tektonikai mozgások miatt ma már nem látható.

26 „Þess er lögsögo maðr scyldr at segia ollom þeim er hann spyria her lögmál bæði her oc heima.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 216.

27 A szerző fordítása. „Pat er oc mælt at lögsögo maðr er scyldr til þess at segia up lög þáttó alla a þimr sumrom hueriom en þingscp huert sumar.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 209.

28 Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga i. m.* 57.

29 Síðu Hall, akit a 997 és 999 között Izlandon térítő Thangbrand keresztelt meg. Jesse L. Byock: *Viking Age Iceland*. London: Penguin Books, 2001. 299.

30 Þorgeir Þorkelsson, Ljósavatn-ból származó goði, 985 és 1001 között a törvénytmondó tisztségét töltötte be. Uo. 355.

31 William Ian Miller: *Of Outlaws i. m.* 2087. Az eseményről a *Brennu-Njáls* saga is beszámol. L. Bernáth István (szerk.): *Kopasz i. m.* 421-432.

32 Sturluson ebben a műben foglalja össze az izlandi skaldok (udvari költők) munkásságát.

33 Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga i. m.* 55.

még olyan emberrel fiatal korában, aki vissza tudott emlékezni az 1000 körüli eseményekre.³⁴ Hasonlóan igaz ez a megállapítás a törvényekre is. A törvénytmondók őrizték a törvényeket, de ugyanakkor lehetőségük volt arra is, hogy manipulálják azokat. A törvények különböző változatai arra is utalnak, hogy egyesek másként emlékeztek bizonyos részekre.³⁵

A Grágás keletkezése

A kereszténységgel együtt az írásbeliség is megérkezett Izlandra. Az előbbieken megfogalmazott probléma, miszerint a törvények különböző változatokban léteztek különböző emberek fejében, eltűnni látszott. Ari Þorgilsson az Íslendingabók című műben ír a törvények írásba foglalásáról. Kortársként és törzsfőként 1133-ban szólt arról, hogy az izlandi törvényeket 1117–1118 között jegyezték fel:³⁶ „a törvényeinket le kell írni egy könyvbe Haflíði Másson³⁷ házában a következő télen [ti. 1117] Haflíði, Bergþorr,³⁸ valamint hasonlóképpen a feladatra kijelölt többi bölcs férfi szavai után, az ő irányításukkal. Új rendelkezéseket vezethettek be a törvénybe minden esetben, amikor ezek jobbnak tűntek, mint a régiek. Ezeket fel kell mondani a következő nyáron [ti. 1118] a törvényhozó tanácsban és meg kell tartani azokat, amelyeket az emberek többsége nem ellenez. Ez megtörtént, ennek nyomán a papok az emberöléssel kapcsolatos eljárást és más dolgokat a törvényekben leírták és felmondták a Törvényhozó Tanácsban a következő nyáron.”³⁹

A feljegyzéssel kapcsolatban újabb kérdéseket fogalmaztak meg a történészek. Egyes vélemények szerint a törvényeket már korábban is lejegyezték rúnákkal.⁴⁰ A törvények írásba foglalása megtörtént ugyan, ennek ellenére különböző változatok ismertek a mai napig. A Grágás külön rendelkezett arról, mi a teendő, ha a törvény-

34 William Ian Miller: *Of Outlaws* i. m. 2083.

35 Uo. 2090., 2092.

36 Helgi Skúli Kjartansson: *Law Recital* i. m. 92.

37 Befolyásos törzsfő Izland északnyugati részéről, akit a *lögretta*, a törvényhozó gyűlés hatalmazott fel a törvények összeírására. Jesse L. Byock: *Viking Age Iceland* i. m. 310., 329.

38 Bergþor Hrafnsson, 1117–1122-ig izlandi törvénytmondó. Uo. 355.

39 „at lög ór skyldi skrífa á bók at Haflíða Mássonar of vetrinn eftir at sögu ok umbráði þeira Bergþórs ok annarra spakra manna, þeira er til þess váru teknir. Skyldu þeir gerva nýmæli þau öll í lögum, er þeim litist þau betri en hin fornu lög. Skyldi þau segja upp it næsta sumar eftir í lögréttu ok þau öll halda, er inn meiri hlutr manna mælti þá eigi gegn. En þat varð at framfara, at þá var skrífaðr Víglóði ok margt annat í lögum ok sagt upp í lögréttu af kennimönnum of sumarit eftir.” – Gúðni Jónsson (szerk.): *Íslendingabók*. Online dokumentum: <http://www.heimskringla.no/wiki/%C3%8Dslendingab%C3%B3k> (Letöltés ideje: 2013. május 10.)

40 Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga* i. m. 56.

könyvnek két különböző változata kerül elő: „Előírjuk továbbá, hogy ebben az országban, ami a [törvény] könyvekben található, az a törvény. És ha a könyvek különböznek, akkor a püspökök könyvében található [törvényt] kell elfogadni. Ha az ő könyveik szintén különböznek, akkor az érvényes, amely hosszabb terjedelemben mondja el az eset kimenetelét. De ha egyforma hosszúságban, de mindkettő a maga változatában mondja el, akkor a Skálaholtban⁴¹ lévő érvényes. Abban a könyvben, amelyet Hafliði készített, mindent el kell fogadni, hacsak nem változtatták azóta [ti. azt a törvényt, amelyik az ügy megoldását hivatott szolgálni]”.⁴²

A szövegben említett Hafliði Másson jó kapcsolatot ápolt az egyházzal. Ezzel a törvénnyel a hatalom a törvénytmondóktól a püspökök kezébe került. A törvénytmondók szerepe fokozatosan csökkent, míg végül a cím birtoklása a 12–13. században két család rivalizálásának része lett.⁴³

A Grágásnak két változata maradt fent. Az egyik, a Codex Regius vagy Konungsbók⁴⁴ keletkezését 1260-ra tesszük, a másik, a Stadarholsbók valamivel későbbi, 1280 körül készülhetett. Stefán Karlsson szerint mindkét törvénykönyv nagyobb részét ugyanaz az ember írhatta. Habár a két változat eltér egymástól, a történészek úgy vélik, hogy forrásuk ugyanaz a szöveg volt, vagyis Hafliði Másson könyve.⁴⁵

41 Izland két püspöksége Skálaholtban (11. századtól) és Hólárban volt (alapításának éve: 1106). Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 341.

42 „Þat er oc at þat scolo lög vera alande her sem áscrám standa. En ef scrár scilr á oc scal þat hafa er stendr a scröm þeim er byscopar eigo. Nu scilr en þeirra scrár á. þa scal su hafa sitt mal er lengra segir þeim orðom er male scripta með monnom. En ef þær segia iafn langt oc þo sitt hvar. þa scal su hafasit mal er iscalaholtti er. Þat scal alt hafa er finz a scrö þeirre er haflide let gera nema þocat se siþan en þat eitt a fanara lög manna fyrir sögn er eigi mæli þui igeign. oc hafa þat alt er hitzug leifir eða glögra er.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 213.

43 A Haukdæli és a Sturlungar család felváltva adta Izland törvénytmondóit. Előbbiek az egyház terjeszkedését támogatták, többek között földet adományoztak a skálaholti püspökségnek. A család több tagja is viselt papi tisztséget, például Gizurr Hallsson, aki 1181–1202-ig volt törvénytmondó. Hafliði Másson pedig Gizurr nagybátyja volt. Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga i. m.* 58., 61., 65.

44 Jelen írás a Codex Regius felhasználásával készül, a fordítások ellenőrzéséhez pedig annak angol nyelvű változatát használtam.

45 Haldur Bessason – Robert J. Glendining: *Laws of Early Iceland: Grágás I.* Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press, 2006. 14.

<i>Fejezet száma</i>	<i>Fejezet címe</i>
1.	Keresztény törvények
2.	A gyűlés eljárásai
3.	A gyűlés eljárásai
4.	Az emberöléssel kapcsolatos eljárás
5.	A váltságfizetés köreinek listája
6.	A törvénytmondó bekezdése
7.	A törvénytanács bekezdése
8.	Örökösök bekezdése
9.	Eltartottak bekezdése
10.	Jegyesek bekezdése
11.	Földhöz való jog bekezdés
12.	A birtokbérletről
13.	Keresési bekezdés (tolvajlásról)
14.	A közösségi kötelezettségekről
15.	Vegyes paragrafusok
16.	A tizedfizetésről

1. táblázat: A Grágás (Szürke lúd)⁴⁶ törvénykönyv fejezetbeosztása

Jelen írás a következőkben a 3. és a 4. fejezettel fog foglalkozni, mivel ezekben esik szó a váltságfizetésről különböző vétségek és az emberölés kapcsán.

Az emberöléssel kapcsolatos eljárás (86–112. paragrafus)

A fentiekben említett különbségtétel miatt, amely az emberölést illeti, a törvény nagyon részletesen tárgyalja a testi sértéseket, sérüléseket. Ezek közül néhány:

Ha utazás közben történik olyan incidens, amelyet tilt a törvény, a büntetés három éves kitesztítés. Ezek a vétségek a következők: ha az egyik ember megvágja, megszurja vagy megüti, ha rálő vagy megdobja a másikat.⁴⁷

Teljes kitesztítással büntetik a következő eseteket: ha egy ember leüt egy másikat, és az térdre vagy kézre rogy, illetve ha teljesen összeesik. Ha egy ember megráz valakit vagy fojtogatja, szintén teljes kitesztítésre ítélik.⁴⁸ Ilyen esetekben a törvénykönyv

46 Az angol szakirodalomban Grey Goose Laws néven fordul elő. Az elnevezéssel kapcsolatban különböző teóriák léteznek. Az egyik szerint a törvényeket lúdtollal jegyezték le, a törvénykönyvet pedig lúdbőrbe kötötték, egy másik szerint úgy tartották, hogy a lúd minden madárnál tovább él, így a törvények is sokáig fognak fennmaradni.

47 Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 144.

48 Uo. 144.

azonnali ítélkezést ír elő, tehát a fenti cselekmények elkövetőjének azonnal bűnhődnie kell.⁴⁹

Abban az esetben, ha két csoport keveredik konfliktusba, előfordulhat, hogy mindkét oldalon lesz vétkes személy. A szituáció a következő: az első csoportból valaki támadást intéz a második csoport ellen. A második csoportból egy személy visszavág. Ha olyan embert támad meg az első csoportból, aki nem tudja, társa miért támadt rá a második csoportra, akkor ez visszavágó fél a második csoportból szintén vétkes lesz.⁵⁰ Az izlandi törvények törekednek az igazságos mérlegelésre, ami a büntetéseket illeti – erről a váltságfizetés kapcsán a későbbiekben még lesz szó.

A törvénykönyv még egy esetben említi a sebzés vétségét. Ebben az esetben teljes kitaszítással bünteti a támadót. Habár itt még nincs részletezve vagy körülírva, ebben az esetben nyilván súlyos, akár halálos sebesülésről lehet szó.⁵¹

Külön rendelkeznek a több résztvevővel történő összecsapásokról. Ha egy ember rátámad egy másikra, a büntetés teljes kitaszítás. Ha mindkét oldalon vannak halottak vagy legalább három sebesült, akkor a büntetés azt az oldalt sújtja, amely a támadást kezdeményezte.⁵²

A törvénykönyv ezek után tér ki részletesen a sebesülések fajtáira, akár annak okozására, akár a mibenlétére gondolunk. A precíz leírások közül egyet emelnék ki. Ennek bevezetése egyértelmű: az emberölés elkövetőjét teljes kitaszítással sújtják. A sebesülésekről írja a törvény vonatkozó bekezdése: aki belső sérüléseket, fejsérülést, vagy csontig hatoló vágást okoz, kitaszítják. A fejsérülés azt jelenti, hogy a koponya felnyílt, akár vágás, akár ütés következtében. A belső sérülés belső vérzést jelent. A csontig hatoló vágás esetén pedig a velőig hatoló sérülést értették.⁵³

A bosszúállás egy elszenvedett támadásért gyakori eset volt. Ezen esetek könnyen értelmezhetők újabb támadásnak, ám a törvény itt másképp rendelkezik. Eszerint annak az embernek, aki megsebesült, jogában állt bosszút állnia önmagáért. A törvény ezzel kapcsolatban úgy rendelkezik, hogy akit megsebesítettek, és bemutatta sebeit a népgyűlés színe előtt, jogot formált arra, hogy bosszút álljon. Ha a sebesülést okozó személyt megölte a sértett, vagy annak követője, akkor 24 órán belül jogos volt bosszút állni a gyilkosságért.⁵⁴

A testi sértések rövid áttekintése után ez a rendelkezés kulcsfontosságú. A törvénykönyv magában foglalta a megtorlás lehetőségét is, egy konfliktus elrendezése kapcsán. Ugyanakkor az emberölés ebben az esetben sem marad megtorlás nélkül, és

49 Uo.

50 Uo. 145.

51 Uo.

52 Uo.

53 Uo.

54 Uo. 147.

újabb, legális lehetőség kínálkozik a visszavágásra. Több olyan eset ismert a sagákból, amelyekből azt a következtetést lehet levonni, hogy az izlandiak bizonyos esetekben nem a népgyűlés színe előtt akarták elrendezni ellentéteiket.⁵⁵

A testi sértések, emberölések kapcsán a tanúk szerepe is fontos volt. Ha a sértett vádat akart emelni bántalmazója ellen, sebeit be kellett mutatnia öt szomszédjának a harmadik napfelkeltéig⁵⁶ – így igazolhatta magát a bíróság előtt. A vádemelés szintén tanúk előtt történt, akárcsak egy gyilkosság áldozatának bejelentése. Utóbbi esetben szintén a szomszédokat hívták segítségül, hogy megállapítsák, milyen sebeket szenvedett, és ezek közül melyek a halálosak.⁵⁷

A gyilkossággal külön paragrafus, a 88. foglalkozik. Ebben különbséget tesznek az emberölés (víg) és a gyilkosság (morð) között. A gyilkosság titokban elkövetett bűncselekmény,⁵⁸ ezzel szemben az emberölést bejelentették az elkövetés után. Eszerint gyilkosságnak minősül az eset, amikor az elkövető elrejtí a holttestet vagy nem jelenti be az emberölést. A büntetés kitaszítás volt.⁵⁹ Ezután az egyértelmű leírás után egyéb esetek következményeit olvashatjuk, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a gyilkossághoz. Érdekesség, hogy ha a sértett, mielőtt belehalna sérüléseibe, bemutatja sebeit tanúknak, majd a gyilkos ezután bejelenti tettét, a büntetés három éves kitaszítás.⁶⁰ A gyilkosság bevallása tehát egyértelműen enyhítő körülmény, amelyet figyelembe vettek.

A nőkre vonatkozó törvényeket a 90. paragrafus tartalmazza. Eszerint egy férfinak jogában áll megölnie azt, aki bántalmazza női hozzátartozóit: a feleségét, a lányát, az anyját, a nővérét, a nevelt lányát vagy a nevelőanyját.⁶¹ Egy várandós nő megölése kétszeres gyilkosságnak számított.⁶² Ugyan a váltságokról csak később lesz szó a törvény-

55 Néhány példa: a lentebb említésre kerülő *Gísla saga Súrssonar*ban Gísli nem fordul népgyűléshez Vésteinn haláláért, hanem maga áll bosszút érte és megöli sógorát. A *Hrafnkels saga* Freysgoðában Hrafnkell a rajta esett sérelmeket (kitaszítás, vagyonának elvesztése) úgy torolja meg, hogy az öt perbe fogó Sámr testvérét megöli, majd erőszakkal visszaveszi birtokait. A konfliktusok lezáródnak, bár a végeredmény más: Gíslit teljes kitaszítással sújtják, míg Hrafnkell nyugodtan él tovább. Az esettel kapcsolatban l. fentebb a gyilkosság és az emberölés közti különbséget. A két sagáról részletesebb elemzés: Gyönki Viktória: Váltásfizetés a 10–11. századi Izlandon két nemzeti sagában. In: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter (szerk.): *Micea Mediaevalis II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. (Tanulmányok – Konferenciák 3.) Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2012. 25–32.

56 Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 149–150.

57 Uo. 152.

58 William Ian Miller: Choosing the Avenger: Some Aspects of the Bloodfeud in Medieval Iceland and England. *Law and History Review* 1, No. 2 (1983): 159.

59 Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 155.

60 Uo.

61 Uo. 164.

62 Uo. 170.

könyvben, de már a 95. paragrafus szól arról, hogy a nők a váltság egyharmadát kapják meg gyermekük után.

A 110. paragrafus foglalkozik a kitaszítottak megölésével. Eszerint törvényes megölni egy kitaszítottat, amennyiben az nem tett eleget a reá kiszabott büntetésnek és nem hagyta el Izlandot.⁶³ Sőt, ha egy teljesen kitaszított ember megöl két másik kitaszítottat, akkor három éves kitaszításra változtatják büntetését, ha pedig megöl egy harmadikat is, akkor felmentik büntetése alól.⁶⁴ Tehát volt lehetőség a teljes kitaszítás enyhítésére, bár a sagákban egy példa sem akad arra, hogy valaki ilyen módon nyert volna kegyelmet.

A fejezetben röviden áttekintett részletes rendelkezések a sebesülések fajtáiról szigorúan szabályozzák a bűncselekményeket, de a konfliktus lezárását nem segítik elő. A lezárásra hivatott megoldás a váltságfizetésben kereshető.

A váltságfizetés

A váltságfizetéshez (baugatal) kapcsolódó törvényeknek szintén külön fejezetet szenteltek (113–115. paragrafus). Négy váltságfizetési kört állapít meg a törvény:

63 Uo. 187. A saga-irodalomban gyakori a kitaszítottak üldözése, majd megölése, ezek közül a legfontosabbak a *Gísla saga Súrssonar* és a *Grettis saga*.

64 Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 187.

	Összeg	Kiegészítés
1. kör	3 mörkr	6 aurar és 48 peningar
2. kör	20 aurar	½ mörkr és 32 peningar
3. kör	2 mörkr	3 aurar és 24 peningar
4. kör	12 örtogar	2 aurar és 16 peningar

2. táblázat: Váltásgizetési körök. A kapható összeg és annak kiegészítése⁶⁵ (a Grágás nyomán)⁶⁶

A Grágás meghatározza, melyik körbe milyen fokú rokonai tartoznak az áldozatnak, illetve a gyilkosnak:

„Három férfi lehet fizetője és örököse az első körnek: (az áldozat) apja, fia és fivére. Négy férfi a fizetője és örököse a 20 örés körnek: az apai nagy-apa, az anyai nagyapa és a leánygyermek fia. Ismét négy férfi a fizetője és örököse a két márkás körnek: az apja fivére, a fivére fia, az anyja fivére, és a

65 Skandináviában az ezüst volt a váltópénz. A pénzérméket Skandinávia területén verték a 9. század kezdetétől, de idegen nemzetek érméit is használták a kereskedelemben. Mivel elsősorban a pénz súlya volt mérvadó, nem pedig az értéke, gyakori, hogy az érméket vagy akár ékszereket is elválták. A különböző országok pénzeinek súlyát nehéz meghatározni, mivel ezüsttartalmuk különböző volt. A késő viking időszakban (a viking időszakot 800 és 1050 közé helyezi a történetírás) a pénzek átváltása a következő képen alakult: 1 mörk = 8 aurar = 24 örtogar = 240 peningar. Az utolsó volt a szabvány ezüst pénzérme. A rendszer már a viking kor előtti időszakban létezett. Az alap súly az eyrir (többes számban: aurar) volt, amelynek súlya 26,8 gramm körül volt. Ez körülbelül megfelel egy unciónak. A viking időszakban súlya 24,5 grammra csökkent. A régészeti feltárások rávilágítanak arra, hogy a 800 és 1100 közötti időszakban rendkívül nagy mennyiségű külföldi pénzérme volt forgalomban Skandináviában. A legtöbb lelet a mai Svédország területén került elő. Ezek közül a legfontosabbak az arab, angolszász és a frank/germán pénzérmék. Peter Foote – David M. Wilson: *The Viking Achievement* i. m. 197–198.

Az Izlandon talált, a 11. század első feléből származó érmék angolszász, német, dán vagy svéd eredetűek. A század második felében már túlsúlyba kerültek a norvég pénzérmék, köszönhetően Harald Hardradának (1015–1066), aki megteremtette az egységes norvég pénzrendszert, illetve annak, hogy erős norvég nyomás nehezedett az izlandi gazdaságra. 1100 körül az ezüstpénz használata fokozatosan visszaszorult a *vaðmál*, vagyis az Izlandon gyártott durva szövésű gyapjú javára. Svein Harald Gullbekk: *Money and Its Use in the Saga Society: Silver, Coins, and Commodity Money*. In: Svavar Sigmundsson (szerk.): *Viking Settlements and Viking Society from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavík and Reykholt, 16th–23rd August 2009*. Reykjavík: University of Iceland Press, 2011. 176.

66 A táblázat alapjául szolgáló szöveghely: „Fiorir ero lavgbaugar. Ein ar þrimerkingr. Anar tuitog aure. Þriði tuimerkingr. Fiorðe tolfeyringr. Hofuð bauge fylgia vi. aurar baugþac. oc þueite viii. ens fimtatigar. Tuitog aura fylgia half morc baugþac oc þueite ii. ens fiorða tegar. Tuimerkingi fylgia iii. aurar baugþac. oc þueite xxiii. Tolf eyringi fylgia ii. aurar baugþac oc þueite xvi.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás* i. m. 193.

nővére fia. Az első unokatestvérek közül a férfiak kapják a 12 öres kört és ők is fizetik azt. Ezzel a váltságfizetési körök el vannak rendezve.”⁶⁷

Ezen felül is vannak azonban távolabbi rokonok, akik jóvátételt fizethetnek, illetve kaphatnak.

<i>Rokonsági fok</i>	<i>Összeg</i>
Elsőfokú unokatestvér	1 mork
Másodfokú unokatestvér	5 és 1/3 aurar
Harmadfokú unokatestvér	2 és 1/3 aurar
Rokonok	1 és 1/2 aurar
Negyedfokú unokatestvér	1 eyrir

3. táblázat: A jóvátétel további, kiegészítő körei (a Grágás nyomán)⁶⁸

Hasonlóan az előző eljáráshoz, itt is a gyilkos rokonainak kell kárpótolnia az áldozat azonos fokú rokonságát. A rokonok köre nincsen határozottan kijelölve, mint a többi esetben – feltételezhetően itt nem a vér szerinti rokonokról van szó. Ezzel a kiegészítő körrel ér véget a váltságfizetési és jóvátételi lista.

Ez a fajta részletes eljárás a fizetéssel, illetve az „örökléssel” kapcsolatban azt mutatja, hogy az izlandiak törekedtek az egyensúly megtartására. Maga az elkövető nem szerepel a váltságfizetők között. Ennek talán az az oka, hogy a bíróság kiteszíthatta és elkobozhatta a vagyonát a későbbiekben.⁶⁹ Ugyanakkor Miller további kérdést vet fel

67 „At enom mesta baugæ ero iii. menn bæðe baugbötendr oc baugðygiendr faðir. oc sonr. oc bróðir. At xx. aura ero iiii. menn bæðe baugbötendr oc baug ðigiendr foðor faðir. oc sonar sonr. moðor faðir. oc dottor sonr. At uimerkingi ero en iiii. Menn hæðe baugbætendr oc baugþigiendr, foðor broðir oc broðor sonr. Moðor broðir oc systor sonr. Tolf eyring scoló taca brøðrungr. oc systkina sönir. oc systrungar. oc sva giallda. þar ero baugar farnir.” – Uo. 193.

68 A táblázat alapjául szolgáló szöveghely: „Þeir menn er enom vegna manne ero firnare en brøðrungr eða systkina sönir eða systrungar scoló taca morc af iafn manom frændom vegandans. Nesta brøðrar vegandans scoló bota næsta brøðrom ens vegna örtog ens vi. eyris. Þeir menn er ero manne firnare veganda en sva. scoló bota hálfom auðrom eyre iafn nánom frændom ens vegna. Þriðia brøðra ens vegna scoló taca i. eyri af þriðia brøðrom veganda. þar fellr sac tala. En þar ero allar lyrit næmar sacir er eyris bót kömr til eða meire. Ef o hægir menn ero veginir o cum telrat þar til sac bóta. Nu hafa fleire menn at vigi verit en einn. þa scal søkiande kiosa mann til veganda at domi eða at sött fyrir sættar monnom.” – Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 193–194.

69 William Ian Miller: *Choosing the Avenger i. m.* 160.

tanulmányában: ha valaki megöli az ő fivérét, ez az egyenlőség azt sugallja, hogy meg kell ölni a gyilkost vagy annak a fivérét?⁷⁰

Bertha Phillpotts valamint Peter Sawyer kritikát fogalmazott meg a váltságfizetési eljárással kapcsolatban. Előbbi szerint nem valószínű, hogy ezt a gyakorlatot követték, amely gondolat kapcsolódik egy előbbihez, miszerint nem tartották a nemzetségen belüli szoros kapcsolatot, illetve hogy az fellazult az Izlandra érkezés után. A negyedik unokatestvérig nem lehetséges számon tartani a családot, hiszen ilyen kötődés nem jöhetett létre majdnem egy évszázadon keresztül. Utóbbi pedig egyenesen a középkori jogtudósok fantáziájának tulajdonítja a váltságfizetési körök listáját.⁷¹ Azonban figyelembe véve tényt, hogy maguk a törvények is csak 1117-ben lettek lejegyezve, már kialakulhattak ilyen fokú rokoni kötődések. A törvények nyilván változhattak az eltelt évszázad során, és múltbeli hagyományokon kívül a korabeli szokásokat is tükrözik. A Grágás tehát nem tekinthető a 10. századi törvények pontos másának. Az 1117-es lejegyzés is pillanatkép, az adott állapotot tükrözi. Tekintetbe véve, hogy külön törvénycikkely rendelkezik arról, hogy a Grágásnak melyik változatát kell figyelembe venni a későbbiekben, egyértelműen utal arra, hogy a hagyománynak több változata is fennmaradt, és lejegyzésre került.

A gyilkosságokkal kapcsolatban még két eshetőséget érdemes kiemelni: ha két férfi követte el a bűntettet, a vádló a bíróság színe, vagy a település bírója előtt, kiválasztja az egyiket, mint gyilkost, és ő szabja meg a váltságot, amelyet a bűnös rokonságának kell megfizetnie. Ha nem választ senkit, akkor nincs joga váltságot kérni.⁷² Ha valaki 12 évnél fiatalabb, és megöl valakit, de senkit nem találunk bűnrészesnek, akkor neki kell kifizetnie az összes váltságot az áldozat rokonainak.⁷³

Öröklés természetes halál esetén

Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy a természetes halállal elhalt személy esetében egészen más az örökösök sorrendje. Itt már a nőrokonok is pontosan meghatározva szerepelnek, hiszen ők is lehetnek családosak, és így az elhalt vagyona szintén a leszármazottakra száll. Csak az örökölhette, aki szabadnak született.

70 Uo.

71 William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking* i. m. 144–145.

72 Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás* i. m. 194.

73 Uo. 194.

<i>Öröklési sorrend</i>	<i>Rokonsági fok</i>
1.	törvényes fiú
2.	törvényes lány
3.	apa
4.	törvényes fiútestvér ugyanattól az apától
5.	anya
6.	törvényes lánytestvér ugyanattól az apától
7.	törvényes fiútestvér ugyanattól az anyától
8.	törvényes lánytestvér ugyanattól az anyától
9.	törvénytelen fiú
10.	törvénytelen lány
11.	törvénytelen fiútestvér ugyanattól az apától
12.	törvénytelen lánytestvér ugyanattól az anyától
13.	törvénytelen fiútestvér ugyanattól az anyától
14.	törvénytelen lánytestvér ugyanattól az anyától

Amennyiben a fentiek közül egy rokon sem jöhet számításba:

15.	apai és anyai nagyapa, férfi unokák (férfi és nőágról)
16.	apai és anyai nagyanya, nő unokák (férfi és nőágról)
17.	apai és anyai nagybáty, fivér és nővér fia
18.	apai és anyai nagynéne, fivér és nővér lánya
19.	első unokatestvérek apai és anyai ágról

4. táblázat: Öröklési sorrend és a rokonság fok a Grágásban⁷⁴

A két öröklési mód különbözősége több magyarázattal is igazolható. Az erőszakos halállal halt rokonért a férfiak álltak ki az Alþingben vagy állhattak bosszút érte. A pénz, amelyet megkaphattak, nem az elhunyt vagyona volt. Utóbbinak azonban egyenlően kellett, hogy gyarapítsa a természetes utódok családjának vagyonát, beleértve a nőket is.

Emberölés a sagák világában

A kora középkori Izland történetének vizsgálatához megkerülhetetlen forrásként csatlakoznak a nemzeti sagák (Íslendingasögur). A sagák által bemutatott események

74 A lista alapjául szolgáló táblázatot l. Andrew Dennis – Peter Foote – Richard Perkins (szerk.): *Laws of Early Iceland – Gágás II.* Winnipeg: University of Manitoba Press, 2000. 2. Bővebben l. Vilhjámur Finsen (szerk.): *Grágás i. m.* 218–250.

a 930 és 1030 közötti időszakra tehetőek. A Grágáshoz hasonlóan ezek a történetek is csak a 12. századtól (körülbelül 1150 és 1250 között) kerültek lejegyezésre.⁷⁵ Habár a sagák kapcsán a mai napig folynak a viták, hogy hiteles források-e, vagy csak irodalmi művek, mégis megkerülhetetlen források. A sagák elsősorban a családok vagy személyek közti konfliktusokat örökítették meg – éppen azokat, amelyek békés elrendezésére a Grágás különböző részei szolgálnak.

Az alábbiakban néhány, sagákból vett példán keresztül szemléltetni kívánom azt, hogy a világosan rendelkező törvények ismeretében hogyan is oldottak meg konfliktusokat a kor emberei, hogy a látszólag szigorú törvényeken alapuló rendszer hogyan működhetett. Tényként kell kezelnünk azt, hogy annak ellenére, hogy a sagák rengeteg váltságfizetéssel kapcsolatos esetről írnak, mégsem tesznek említést a váltságfizetési körökről. Ahogy arról már fent írtunk, csak a szabad emberek ügyében születhetett ítélet. Erre utal az az eset, amelyet az Egils saga Skallagrímssonar (Kopasz Grím fia Egill) című történetben olvashatunk, amikor Egill ítélkezik fia, Þhorsteinn ügyében:

„Þorsteinn viszont megölte két cselédedet. Mindenki beláthatja, hogy ezek önnön cselekedeteikért nyerték el büntetésüket, és még ha szabadparasztok is lettek volna, akkor sem követelhetne értük váltságot senki.”⁷⁶

A Gísli saga Súrssonar (Gísli története) című műben egy családon belüli konfliktus kerül bemutatásra. Þórgrímrt szerelemfáltás miatt megöli Vésteinnt. Sógora, Gísli bosszút áll, és megöli Þórgrímrt, aki saját nővérének a férje. Mindkét eset gyilkosságnak minősül, ugyanis sem Þórgrím, sem pedig Gísli nem vallja be tettét, bár az ok és az elkövető is nyilvánvaló. Végül Gíslinek menekülnie kell Þórgrím öccse, Kóvér Þörkr elől, de még így is igyekezett békés úton elrendezni a konfliktust.

„Legközelebb az történt, hogy Gísli elüzent három sógorának, Helginek, Sigurdrnek és Vestgeirrnek (ti. Vésteinn fivérei): menjenek el a gyűlésbe, és ajánljanak fel váltságdíjat a nevében, nehogy még kitaszítsák. A Bjartmarr-fiak el is mentek a gyűlésbe, de az egyezséget sehogy sem bírták nyélbe ütni. Meg is

75 Axel Olrik: *Viking Civilization*. New York: The American–Scandinavian Foundation–W. W. Norton & Company Inc. Publishers, 1930. 182., 179. Olrik szerint a sagák szájról szájra terjedtek, tehát egy olyan személytől erednek, aki tényleges résztvevője volt a sagákban megjelenített eseményeknek. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy bizonytalan, mekkora részük alapul tényeken, és mekkora az alkotói fantázián. L. uo. 178., 180. Ezen megállapítások elfogadhatóak annak ellenére is, hogy 1960-as évek kutatásai rámutattak, hogy sagák tényleges történelmi események megjelenítői. A Helge Ingstad norvég utazó által vezetett expedíciók bizonyították, hogy a *Grænlandinga Saga* és az *Eiríks Saga Rauða*, vagyis a Vinland sagák valóban az amerikai kontinens elérését örökítik meg. A témáról l. bővebben: Helge Ingstad: *Vikingek az Újvilágban. Normann település felfedezése Észak-Amerikában*. Budapest: Gondolat, 1972.

76 Bernáth István fordítása. Bernáth István (szerk.): *Kopasz i. m.* 212.

szólták őket többen a viselkedésük miatt: hogy már-már könnyű szökött a szemükbe, amikor belátták, hogy hasztalanul igyekeznek. És odamentek Jómódú Þorkellhez is, neki is elpanaszolták bajukat, és hogy ők tudatni sem merik Gíslivel, ha netán kitaszítják. Más nem is történt ott azon a gyűlésen, mint hogy Gíslit kitaszították.”⁷⁷

Gísl mellett tehát nem állt ki a családja, csak sógorai, de azok sem kellő buzgalommal és ügyességgel. Közvetlen rokonaira egyáltalán nem számíthatott, és nem sikerült elnyerni egy goði támogatását sem. A történet jelen esetben azt sugallja, hogy a büntetés nem volt elkerülhető, de még enyhíthető sem, ha a rokonság nem állt ki a bűnös mellett. Itt azonban nem arról van szó, hogy a családi, nemzetségi kötelékek lazulása miatt nem állt Gísl mellé senki. Helyzetét az súlyosbította, hogy családon belül történt a gyilkosság, így azok, akikhez fordulhatott volna, elpártoltak tőle. A fenti okok miatt tehát egyáltalán nem látható a válságfizetés kapcsán felmerülő kollektív felelősségvállalás.

A következő példa a Brennu-Njáls sagából (A fölperzselt tanya) származik. A gyűjtogatók elleni per többszöri összecsapás és tárgyalás után végre véget ért az Alþingi színe előtt, a következőképpen:

„Njautl után háromszoros váltságot szabtak meg, Bergþóra után kétszereset. Skarphéðinn megölését kiegyenlítettnek ítélték a Fehér-foki goði, Höskuld megölésével. Grím és Helgi után úgyszintén kétszeres váltság járt, az összes többi bennégett után pedig egyszeres. Kári fia Þórð megölése dolgában nem született egyezés. [...] Flosit megkérdezték, hogy kíván-e ítélezést a rajta esett seb miatt, de ő azt felelte, nem akarja magamagát pénzre váltani. Bölverk fia Eyólf ügyében pedig úgy döntöttek, hogy hamissága miatt, és mert viszályt szított, érte senkinek nem kell váltságot fizetnie. [...] Skaptinak úgyszintén nem fizetett senki váltságot a rajta esett sebért.”⁷⁸

A saga nyomán az derül ki, hogy a magas rangú, tekintélyes törzsfőként akár többszörös váltságot is kiszabhattak. A társadalmi rang tehát fontos lehetett ilyen esetekben – ezekről a Grágás nem tesz említést.

Ennek kihangsúlyozására, de egyúttal kifigurázására íródhatott a Bandamanna saga (Ófeigr története vagy az Összeesküvők története). Oddr Óspakrra ruházza goði rangját, de mivel túl jól sikerül a helyettesítés, visszaveszi azt. Egy tisztázatlan lopási ügy miatt végleg összevesznek. Ráadásul a békéltető Válit Oddr megöli, és ezért kitaszítják. Oddr ellenfelei pedig ezt a helyzetet arra akarták felhasználni, hogy megkaparintsák vagyonát. Ekkor lépett közbe Oddr öreg apja, Ófeigr, aki ügyes rábeszéléssel és megvesztegetéssel egymás ellen fordította a vádlókat, hogy végül fia jelentéktelen bün-

77 Bernáth István fordítása. Bernáth István (szerk.): *Három i. m.* 117–118.

78 Bernáth István fordítása. Bernáth István (szerk.): *Kopasz i. m.* 538–539.

tetéssel megúsza az esetet.⁷⁹ A családi, vagyis apai kiállítás ebben az esetben kevésbé fontos. A törvények felhasználása egy koncepció per kialakítására, illetve a hatalommal vagy befolyással való visszaélés ebben a korban is jelen volt, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Összegzés

A kora középkori Izland írásos forrásainak vizsgálata során élénk táru-
ló kép a törvények oldaláról egy nagyon szabályozott társadalmat mutat, míg a sagák ezen enyhí-
tenek és rávilágítanak a visszasságokra. A törvények esetében érdemes hangsúlyozni,
hogy sok esetben a 12–13. századi izlandi társadalom képet tükrözi, ebben a formá-
ban korábban nem voltak leírva. Tehát nem csak a szokásjogot, hanem a pillanatnyi
elképzelést is tükrözi, amely a kor emberének a fejében élt. Ugyanez igaz a sagákra is,
amelyek szintén a múlt eseményeinek „jelenbeli” elképzelését tükrözik. Ám mindkét
forráscsoport esetében hangsúlyozni kell az élő hagyomány fontosságát. Csak így lehet
ezeket elfogadhatónak értékelni, és felhasználni.

79 Ófeigr története: Bernáth István (szerk.): *Három i. m.* 155–200.

RANSOM IN THE CASE OF HOMICIDE IN GRÁGÁS: EARLY ICELANDIC PRAGMATIC JURISDICTION

The Grágás (Grey Goose Laws) are the most substantial sources for the Commonwealth period of Iceland, up to the 1260's. This collection of laws presents strict and clear rules for nearly every problematic or controversial question. This paper focuses on the treatment of homicide. The two most grievous punishments of Icelandic legislation were the extrusion and the ransom. Both tried to give solution for feuding between two men or families. The other sources for the Commonwealth period of Iceland are the Íslendingasögur, the Icelandic family sagas, which give another perspective on the feuding between the Icelanders. These two kinds of sources were written down from the 12th century but give a clear picture about the previous centuries of the ancestry.

Keywords Grágás, ransom, homicide, Commonwealth period of Iceland, laws

TERNOVÁ CZ BÁLINT

A bogumil eretnekség az Észak-Balkánon a 10–11. században^{*}

FŐBB TENDENCIÁK A 10–11. SZÁZADI BALKÁNI
BOGUMILIZMUS KUTATÁSÁBAN

A KÖZÉPKORI BOGUMIL ERETNEKSÉG vizsgálata az Észak-Balkán középkori történetének egyik legtöbbet kutatott – és ennek ellenére talán a legtöbb kérdést felvető – területe. A téma a 19. század végén, a bolgár és a szerb nemzetállam létrejöttekor vált népszerűvé, elsősorban azért, mert az észak-balkáni szláv népek történeteinek valamiféle nemzeti, keresztény eszmerendszer előzményét látták a bogumilizmusban. Napjainkban már másfél évszázad tudományos eredményei állnak rendelkezésre, ám míg a téma egyes részletkérdéseit (például az eretnekség kialakulása Bulgáriában) nagy mennyiségű szakirodalom tárgyalja, más részleteket a kutatás szinte teljesen elhanyagolt. Ilyen témának számít a bogumilizmus továbbterjedése nyugati és északi irányban, esetünkben a magyar területek felé.

A magyar történettudomány a témával elsősorban az eretnekség esetleges 11. századi dél-magyarországi jelenléte kapcsán foglalkozik, nyelvi nehézségek miatt gyakran nem ismerve a külföldi, elsősorban a délszláv eredményeket. Ezen dolgozat célja a bogumil eretnekség kutatásának szerteágazó nemzetközi – különösen észak-balkáni és angolszász – szakirodalmát összefoglalni és szintetizálni a magyar kutatás számára.

A bolgár történészek bogumil eretnekség iránti érdeklődése a 19. század végén, a törököktől felszabadult, önálló bolgár állam kialakulása után kezdődött. Ezekben az

^{*} Jelen dolgozat *A bogumil eretnekség a Magyar Királyság déli területein a XI. században* című, a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült dolgozatom részletét alkotta, amelyet kibővítettem az azóta szerzett ismeretekkel. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Körömdi Tamás egyetemi adjunktusnak (ELTE BTK), aki mind szakmailag, mind emberileg támogatva segítette a téma kidolgozását. Ugyancsak köszönetet mondok Gál Juditnak a sorok végső formába öntésében nyújtott segítségéért.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosítószámú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, valamint az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

években érte el Bulgáriát a romantikus történetszemlélet, a dicsőséges nemzeti múlt iránti érdeklődés, melynek szerves része volt a 10. században született bogumil eretnekség.

A szerb területeken, már a 10. században teret nyerő bogumilizmus (amelyet a szerb szakirodalom gyakran babun eretnekségnek nevez) történetének feltárása a 20. század közepétől vált fontos kérdéssé az egykori Jugoszláviában. A titói délszláv állam és a Szovjetunió külpolitikai konfliktusai idején a szerb kutatás a birodalmi pravoszláviától eltérő, lényegében valamiféle önálló délszláv kultúrát hordozó ideológiaként tekintett az észak-balkáni eretnekmozgalomra. A korabeli szerb kutatás kulcsfigurája Dragoljub Dragojlović (1928–) volt, ő hívta fel a figyelmet a téma speciális szerbiai forrásanyagára: a középkori ószerb uralkodói életrajzokra, az ún. *žitijékre*,¹ amelyek gyakran említik az egyes uralkodók dicső tettei közt az eretnekek elleni harcot.²

A bogumil eretnekségnek jelentős szerepe volt a 10–15. századi Boszniában, ennek legfőbb kutatói szerb, horvát és angolszász történészek soraiból kerültek ki, mint például Radmilo Petrović (1948–),³ Jaroslav Šidak (1903–1986),⁴ Franjo Rački (1828–1894)⁵ és John V. A. Fine (1939–).⁶ A témával foglalkozó bosnyák történészek közül ki kell emelni Leon Petrović (1883–1945),⁷ valamint újabban Salih Jalimam (1951–) munkásságát.⁸

A bogumilizmussal foglalkozó bolgár, szerb, horvát és bosnyák szakirodalom súlyos hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyják annak külföldi kapcsolatait és az Észak-Balkánon túli hatását. Így például az eretnekmozgalom esetleges kisugárzásával az éppen ekkoriban megszülető Magyar Királyságba még csak említés szintjén sem foglalkoznak.

Az angolszász és a francia kutatás ezzel szemben éppen ott követ el alapvető hibát, hogy minden áron a nyugat-európai eretnekségek rendszerébe próbálja beskatulyázni a balkáni bogumilizmust is. Az észak-balkáni területeken azonban az első ezredforduló táján még egyáltalán nem jellemző a francia, itáliai vagy német területeken már meglévő komoly egyházi műveltség, és olyan erősen kiépült állami és társadalmi hie-

- 1 Az ószerb uralkodói életrajzokról l. Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok* 147, No. 2 (2013): 494–496.
- 2 Dragoljub Dragojlović: Poreklo i geneza babunske jeresi. *Jugoslovenski istorijski časopis* 3–4 (1968): 103–111.
- 3 Radmilo Petrović: *Bogumili*. Beograd: Pešić i sinovi, 2008.
- 4 Jaroslav Šidak: Oko pitanja „crkve Bosanske“ i bogumilstva. *Historijski zbornik* 3 (1950): 316–348.
- 5 Franjo Rački: Prilozi za povijest bosanskih Patarena. *Starine* 1 (1869): 93–140.
- 6 John V. A. Fine: *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. London: Saqi, 2007.
- 7 Leon Petrović: *Kršćani bosanske crkve. Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo–Mostar: Ziral, 1999.
- 8 Salih Jalimam: *Studija o bosanskim bogumilima*. Tuzla: Opština Kalesija, 1996.

rarchia mint nyugaton. Az Észak-Balkánt a 10–11. században rendre háborúk dúlták, az első Bolgár Cárság – amely görögkeleti keresztény állam volt – expanziós törekvései miatt a Bizánc vazallusául szegődött kisebb, kezdetleges szláv államalakulatok védelmére, pusztán túlélésre rendezkedtek be. A térség vallási szempontból sem volt egységes: hiszen a kis fejedelemségek politikai kényszernek engedve hol Róma, hol pedig Konstantinápoly kegyeit keresték. Ennélfogva hiányzott az a két alapvető elem, amelyre a – bogumilizmustól rendre később kialakuló – nyugati eretnekségek épülnek, illetve reagálnak: az egyházi műveltség és filozófia, valamint a társadalmi rend, mellyel szemben az eretnekmozgalom kritikát fogalmaz és amit megpróbál átértékelni.⁹

A bogumilizmus kialakulása és elterjedése az Észak-Balkánon

A szakirodalom a 10. századi Bolgár Cárságot, azon belül Thrákiát jelöli a bogumil eretnekség bölcsőjeként. A bolgárok között ekkor már gyökeret vert keleti keresztény hagyományok itt a korábbi évszázadok során Thrákiába telepített paulikiánus örmények hitvilágával keveredhetett,¹⁰ és ezek szintéziséből születhetett meg a bogumilizmus új ideológiája. Az alábbiakban nagyobb földrajzi régióként vizsgálom az eretnekség elterjedését, és az egyes területeket aszerint veszem sorra, ahogy azokat a bogumilizmus hatása elérhette.

Az 1018-ban megsemmisített első Bolgár Cárság nyugati végvidékeire – ahol a 11. század végén majd a ráskai, szerb nagyzsúpánság szerveződik meg – valószínűleg már a 10–11. században átterjedhettek a bogumil tanok, ugyanis a 11. század második felében Nemanja István (1168–1196) már komoly erővel üldözte, és megpróbálta kiűzni őket az általa igazgatott területekről, jelentős sikereket érve el.¹¹

A bolgár területektől nyugatra fekvő Bosznia a 11. századtól a bogumil tanokat valószínűleg menedéke, majd idővel az eretnekség egyik melegágya lett. Amikor Sámuel bolgár cár (997–1014) Vladimir dukljai (diocleai) fejedelemtől (1000 k.–1016) elfoglalta Boszniát, vélhetően nagyszámú bogumil hitű népesség érkezhetett a területre. A 13. században működő Alexandriai Anzelm *Tractatus de hereticis* című munkájában azt írja, hogy a neomanicheizmus tanait boszniai kereskedők vitték Bizáncból Boszniába, mégpedig azelőtt, hogy a neomanicheus eretnekség megjelent volna a Földközi-tenger

9 Bővebben I. John V. A. Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991. 159–242.

10 Szegfű László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae. Supplementum* 14 (1983): 51.

11 Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto v Bulgarija*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969. 420.; Radmilo Petrović: *Bogumili i. m. 12.*; O. Dominik Mandić: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: The Croatian Historical Institute, 1962. 118.; Dragoljub Dragojlović: *Poreklo i geneza i. m.* 103–111.

nyugati medencéjében.¹² Dominik Mandić (1889–1973) ez alapján a bogumilizmus boszniai térhódítását a 10. század végére, de legkésőbb a 11. század elejére teszi.¹³ A 12. században a bogumil tanokat már szervezeten propagálták: Vukán dukljai uralkodó (1190–1207 k.) 1199-ben azt írta III. Ince pápának (1198–1216), hogy Kulin boszniai bán (1180 k.–1204) az ő területein is terjeszti a manicheus tanokat.¹⁴ A boszniai bogumilok a nyugati forrásokban elsősorban *patarénus* néven szerepelnek, nyilvánvalóan azért, mert a latin rítusú kereszténység területén alkotó szerzők leginkább az észak-itáliai patarénus tanokkal érezték rokonnak az általuk vallott hittételeket.¹⁵ A boszniai bogumil csoportok némely forrásainkban közös néven *a szlávok földjének egyházaként* (*ecclesia Sclavonie*) bukkannak fel, ami arra utal, hogy kezdetleges egyházi hierarchiát is kiépítettek.¹⁶ A nyugati eretnekmozgalmak szemében olyan nagy tekintélynek örvendtek, hogy az itáliai patarénusok közül sokan Boszniába utaztak tanulni.¹⁷ Abban a kérdésben, hogy a boszniai bogumilok valójában milyen tanokat vallottak, a szakirodalom megosztott. Legtöbbször neomanicheista tanokat követő (vagy legalább azokat alapul vevő) eretnekeknek tekintik őket.¹⁸ Radmilo Petrović azonban – nehezen védhető módon – „neoariánus” alapokon nyugvó, lényegében távolról sem homogén ideológiát tulajdonít nekik, amely nem is a szó szoros értelmében vett bogumilizmus, csupán politikai indíttatású elgondolások halmaza: a latin rítusú horvátokkal, magyarokkal és a görög liturgiájú szerbekkel szembeni állandó ellenállás.¹⁹ Petrović véleményét azonban már az a tény is elégségesen cáfolja, hogy Bosznia az észak-balkáni bogumilizmus egyik szellemi központja volt, sőt az európai eretnekmozgalmak körében is nagy tisztelet övezte.

John V. A. Fine hívta fel a figyelmet arra, hogy a boszniai bogumilizmus vizsgálatakor elsősorban a komolyabb egyházi műveltséggel nem rendelkező, egyszerű emberek hitvilágát megfigyelve kell elindulni: a boszniai eretnekségről fennmaradt forrásaink szerzői ugyanis mindannyian nyugat-európai történetírók voltak – akik legfeljebb a dél-franciaországi és észak-itáliai eretnekmozgalmakat ismerhették – és ez alapján próbálták meghatározni a boszniai bogumilizmus lényegét.²⁰ Boszniában csak a 14. század második felében indult el valamiféle városiasodás, azonban még ekkor is rendkívül

12 Dominik Mandić: *Bogomilska crkva i. m.* 120.

13 Uo. 121.

14 Uo. 118., 133–138.

15 Dimitar Angelov: *Bogomolstvoto i. m.* 421. Vö. Klaniczay Gábor: Patarén. In: KMTL 533.

16 Dominik Mandić: *Bogomilska crkva i. m.* 120., 126.; Dimitar Angelov: *Bogomolstvoto i. m.* 421.

17 Dominik Mandić: *Bogomilska crkva i. m.* 122.

18 Uo. 119–120.

19 Radmilo Petrović: *Bogumili i. m.* 12. Petrović szerint az ariánus tanok ezeken a területeken az ariánus I. Nagy Theoderik (455–526) e területekre is kiterjedő államából maradhattak fenn. Radmilo Petrović: *Bogumili i. m.* 11.

20 John V. A. Fine: *The Bosnian Church i. m.* 27–37.

szerény keretek között. A nyugati eretnekmozgalmak társadalomkritikája és főleg puritanizmusa ezért a korabeli Boszniában nem lett volna értelmezhető. Mindez nem cáfolja azt a tényt, hogy a boszniai eretnekség eredetileg a szervezett – latin, illetve görög rítusú – egyház kritikáját célozta. A boszniai hegyekben lakó pásztorkodó népesség nem sokat tudhatott a dogmákról és a liturgia háttéréről, bár végeztek különböző szertartásokat, amelyeket kereszténynek neveztek. Ezeken a területeken sajátos módon keveredtek a latin és a görög rítusú, valamint az eretnek és a pogány nézetek. Európa-szerte számos példával igazolható (egyes nézetek szerint a magyarok esetében is)²¹ az a gyakorlat, hogy a keresztény térítés során az új vallási rendszer elemei eleinte a régi pogány szokásokra rétegződnek rá, azoknak adnak új értelmet²² – viszont Boszniában ez a folyamat meg is ragadt ezen a kezdetleges szinten.

Arról, hogy az eretnekség horvát területeken is felütötte volna a fejét, nincs egyértelmű tudomásunk. A legrégebbi itteni írásos emlékek nem említik a bogumilok jelenlétét. A Dráva és a Kapela-hegység között elterülő, vitatott hovatartozású²³ régióban a horvát kutatás szerint megjelent a bogumil eretnekség,²⁴ ugyanis Felicián esztergomi érsek (1127–1139) 1134-ből fennmaradt ítéletlevele szerint itt Szent László király (1077–1095) azért alapította meg a zágrábi püspökséget, hogy a bálványimádásba (*ydolatrie cultus*) süllyedt helyi lakosságot a főpásztorok visszavezessék a kereszténység útjára.²⁵ A magyar szakirodalom szerint igen valószínű, hogy itt valójában nem a szó szoros értelmében vett bálványimádó pogányok, hanem valamiféle eretnekek élhettek – földrajzi alapon ezeket leginkább a boszniai területeken kimutatható bogumil népességgel lehet kapcsolatba hozni.²⁶ Ezt az azonosítást azonban véleményem szerint kétségesse teszi, hogy a bogumilok éppenséggel szigorúan tiltották a képek (sőt a kereszt) tiszteletét. Véleményem szerint valószínűbb, hogy a 11. században a Dráva és a Kapela-hegység között még élhettek a metódi tradíciót követő keleti keresztények, akiknek a körében viszont a 11. században is igen erős volt az ikonok tisztelete.

A bogumilok dalmáciai jelenlétéről nagyon kevés információval rendelkezünk. A szakirodalom szerint a bogumilokra vonatkozik X. János pápa (914–928) 925 körül kelt János spalatói érseknek küldött levele, amelyben megjegyezte, hogy annak főegy-

21 Szegfű László: *A bogumil eretnekség i. m.* 51–53.

22 G. Glen Warren Bowersock – Peter Robert Lamont Brown – Oleg Grabar: *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*. Cambridge: Harvard University Press, 1999. 99–114.

23 Körmendi Tamás: Szlavónia korai hovatartozásáról. *Századok* 146, No. 2 (2012): 369–387.

24 Lujo Margetić: Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije. In: Uő (szerk.): *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku. Pravnopovijesne i povijesne studije*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2000. 261. (további irodalommal)

25 DHA 261.

26 Szeberényi Gábor: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 4 (2001): 121. 32. jegyz.

házmegyéjében megjelent egy olyan tan, amely nincsen összhangban a szent könyvekkel, és amelynek a liturgiája szláv nyelvű.²⁷ Ez azonban valószínűtlen: a 10. század első negyedében még a bogumil eszmék bölcsőjében, Bulgáriában sem jöttek létre az eretnokség tanai. A 13. század derekán alkotó Spalatói Tamás (1200 k.–1268) a 11. század második feléről szólva említ bizonyos „metodiánus” eretnekeket, akik szerint Szent Metód (815–885) tanításait követték. Spalatói Tamás szerint Metód alkotta meg a glagolita írást és sokat prédikált a katolikus egyház tanai ellen.²⁸ A felsorolt két adat fényében véleményem szerint kérdéses, hogy Dalmáciában valóban a bogumil eretnokség jelenlétével kell-e számolnunk. Valószínűbbnek tűnik, hogy a horvát esethez hasonlóan itt is inkább keleti rítusú metodiánusok élhettek.

Egyes magyar kutatók szerint ez az eretnokség a 11. századi Magyar királyság déli területein is felütötte a fejét. A magyarországi bogumilizmusra vonatkozó szakirodalom nagyon megosztott,²⁹ dolgozat keretei nem teszik lehetővé azt, hogy e kérdéssel itt részletesebben foglalkozzam.

Arra, hogy a Balkán északnyugati vidékén a bogumilizmus miért nem tudott gyökeret verni, kielégítő magyarázatnak tűnik, hogy a boszniai területekkel ellentétben itt a 10. század végére a római rítusú egyházi szervezet jól kiépült és tartósan megszilárdult. Fine fentebb ismertetett tételét továbbgondolva úgy tűnik, hogy a bolgár területekről kisugárzó bogumilizmus másutt csak ott nyerhetett teret, ahol a keresztény térítés megrekedt a pogány tanoktól befolyásolt szinten, és a lakosság alacsony létszáma miatt nem lehetett zárt egyházi szervezetet kiépíteni. Mindebből kitűnik az is, hogy a bogumil eretnokség hitelvei csupán a görög rítusú területeken találtak termékeny táptalajra, ami az itteni lakosság alacsony létszáma és a balkáni földrajzi viszonyok mellett magyarázható az egységes vallási hierarchia hiányával balkáni szláv görög rítusú területeken, szemben centralizált katolikus egyházzal.

27 Smičiklas I. 28–30.; Leon Petrović: *Kršćani bosanske crkve i. m.* 59.

28 Olga Perić – Damir Karbić – Mirjana Matijević-Sokol – James Ross Sweeney (szerk.): *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum.* (Central European Medieval Texts 4.). Budapest–New York: Central European University Press, 2006. 78.; Leon Petrović: *Kršćani bosanske crkve i. m.* 59.

29 Békefi Remig: Szent István király intelmei. *Századok* 35, No. 10 (1901): 922–990.; Gerics József: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I. *Magyar Könyvszemle* 98, No. 3 (1982): 186–197.; Ivánka Endre: Szent Gellért Deliberatio-ja. Problémák és feladatok. *Századok* 76, No. 9–10 (1942): 497–500.; Rónay György: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60, No. 4 (1956): 471–474.; Redl Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69, No. 2 (1965): 211–217.; Szegfű László: Eretnokség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, No. 5 (1968): 501–516.; Szegfű László: *A bogumil eretnokség i. m.*; Déri Balázs: Egy Jeromos-idézet Szent Gellértnél – és a bogumilok. *Antik Tanulmányok* 52, No. 1 (2008): 67–82.; A kérdés historiográfiai áttekintésére l. Nemerényi Előd: Szent Gellért Deliberációjának kutatástörténete. *Fons* 10, No. 1 (2003): 3–19.

A bogumilizmus alapvető hittételei

Az észak-balkáni eretnekmozgalom tanainak vizsgálata során fontos szem előtt tartani, hogy a források (és különösen a nagy földrajzi távolságban keletkezett nyugati források) által bogumilnak mondott eretnek tanok nem feltétlenül voltak valóban bogumil nézetek. Lehetséges, hogy forrásaink némely esetekben olyan gondolatokat is bogumil eredetűnek minősítenek, amelyek a gyengébb egyházszervezettel rendelkező észak-balkáni területeken nem koherens eretnek ideológia részeként alakultak ki, hanem egyszerűen a papok tudatlansága miatt. Ugyanígy elképzelhető, hogy forrásaink a római vagy a bizánci rítust követő államok expanziós törekvései ellen küzdő szláv népcsoportok önálló egyházi szervezet kialakítását célzó valamennyi törekvésért a bogumilizmus hatásának tudják be. Az alábbiakban ezért elsősorban egy belső keletkezésű forrásra, a 10. század második felében Bulgáriában élő és alkotó *Cosmas presbyter* munkájára támaszkodva mutatom be a legfontosabb bogumil tanokat.³⁰

A szakirodalom régi és elfogadott megállapítása szerint a bogumil eretnecség legfontosabb hittételei a manicheizmus alapjain nyugszanak.³¹ A manicheizmust Mani (Máni) alapította Kr. u. 3. században a szászánida Perzsiában. Dualista vallás, mely a világot, mint a fény (jó) és a sötétség (rossz), a szellem és az anyag harcát fogja fel, melynek középpontja az ember, kinek lelke a fény, teste pedig a sötétség birodalmába tartozik. Ez a 3–4. században jelent meg a Római Birodalomban.³² A manicheista tanok örmény paulikiánusok³³ közvetítésével érkeztek Kelet-Európába. A 7. században

30 Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica: A Bilingual Anthology of Bulgarian Texts from the 9th to the 19th Centuries*. (Michigan Slavic Materials 41.). Michigan: Michigan University Press, 1996. 161.; Steven Runciman: *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. (repr.) 67.

31 A manicheizmus perzsa eredetű dualista vallás, mely a világot mint a jó és a rossz, a szellem és az anyagharcát fogja fel, melynek középpontja az ember, kinek lelke a fény, teste a sötétség birodalmába tartozik. A paulikiánusok e nézeteknek adtak keresztény színezetet, elfogadták ugyanis majdnem a teljes Újtestamentumot, de elutasították az Ószövetséget, Mária istenanyaságát, és Mária tiszteletét. Nézeteik szerint Krisztus azért jött el a mennyből, hogy megmentse az embereket az ördög testi világából. A bogumilizmus kialakulásáról bővebben ld. Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto i. m.* 69–164.; Dmitry Obolensky: *The Bogomils*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972. 59–110.; Steven Runciman: *The Medieval Manichee i. m.* 63–65.; Szegefű László: Bogumilizmus. In: KMTL 116–117.; Dragoljub Dragojlović: *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*. I–II. köt. Beograd: SANU, 2008. II. 107–129; a manicheizmusról általában l. Dmitry Obolensky: *The Bogomils i. m.* 1–27.

32 Összefoglalóan l. Molnár Ádám: *Manicheizmus*. In: KMTL 441–442.

33 A paulikianizmust csakúgy mint az antik manicheizmusra épülő tanokat a szakirodalom neomanicheizmusnak nevezi. A közel-keleti neomanicheizmusról l. Dmitry Obolensky: *The Bogomils i. m.* 28–58.

ugyanis katonai megfontolásból véghezvitt bizánci telepítések során jelentős örmény csoportok kerültek Thrákiába.³⁴

A paulikiánusok az antik manicheus tanokra épültek, nézetük szerint a világ ugyanúgy a jó és a rossz harcának színtere. Elfogadták a négy evangéliumot, Pál ti-zennégy, János három, valamint Jakab és Júdás levelét, mindezek mellett egy állítólagos Pál levelet. Elutasították az Ószövetséget, Mária istenanyaságát és tiszteltét. Nézeteik szerint Krisztus azért jött el a mennyből, hogy megmentse az embereket az ördög testi világából. Bár voltak köztük aszkéta életmódot folytatók, az ételekben nem tettek különbséget, és házasodtak is.³⁵ Ezek az örmények érintkezhetek bolgárokkal: már I. Borisz bolgár cár (852–889), miután felvette a keresztséget, panaszkodott a pápának, hogy örmények prédikálnak az országban. Ezek nem vetették el teljesen a pogány hagyományokat, így sokkal közelebb álltak a néphez, mint a bizánci keresztény egyház rideg pompája.³⁶

A kelet-európai területeken a manicheus-paulikiánus eszmék keveredtek a keleti rítusú kereszténységgel és bolgár hagyományokkal (pl. apokrif eredetmondák),³⁷ majd mindezek egyvelegéből a 10. század közepén egy Bogumil³⁸ nevű pap megfogalmazta a bogumil tanokat: a Bolgár Cárság lett az új eretnecség bölcsője.³⁹ Már a 950-es években I. Péter bolgár cár (927–969) két levélben is segítséget kért Theophylaktos konstantinápolyi pátriárkától (933–956) az eretnecség megfékezésére. A pátriárka viszont nem vizsgálva a bogumil tanok valódi hittételeit, azt paulikiánus csoportosulásnak nézve – mondván: jól ismeri a tüneteket – elküldött egy katekizmust és néhány érvet, mellyel vissza lehet téríteni őket az ortodox egyházhoz.⁴⁰ A bogumilizmus azonban egyáltalán nem csupán hitelvek csoportjaira épült: nemcsak az egyház tanait vetette el, hanem szembeszállt az egyházi és világi hierarchiával, a Sántán teremtményének tekintve azt.⁴¹ Az, hogy az eretnek tanokat nem vették komolyan

34 A paulikiánus örmények telepítéséről és tevékenységükről bővebben l. Uo. l. 59–63.

35 A paulikianizmusról bővebben l. Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto i. m.* 123–140.; Steven Runciman: *The Medieval Manichee i. m.* 26–62.

36 Asbóth János: A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt. I. *Budapesti Szemle* 13, No. 97 (1885): 31.

37 Szegefi László: *A bogumil eretnecség i. m.* 51. Bolgár apokrif eredetmondákról bővebben l. Donka Petkanova (szerk.): *Stara Bulgarska Literatura I. Apikrifi*. Sofia Bulgarski pisatel, 1981. 5–114.

38 „Most történt bolgár földön, hogy az igaz hitű Péter cár idején volt egy pap, akit Bogumilnek, Istentől szeretettnek neveztek. De az igazat megvallva ő Bogu-ne-mil, Istentől nem szeretett volt. Ő volt az első, aki eretnecséget tanított bolgár földön.” – Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica. i. m.* 161. Bogumil alakja kérdéses, többen kitalált mitikus személynek tartják; az eretnecség elnevezéséről és Bogumil papról. L. Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto i. m.* 152–164.; Steven Runciman: *The Medieval Manichee i. m.* 67.

39 A bogumilizmus születéséről bővebben l. Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto i. m.* 141–151.

40 Steven Runciman: *The Medieval Manichee i. m.* 67.

41 Asbóth János: *A bosnyák bogumilek i. m.* 34.

és nem kezelték kellőképpen, a bogumilizmus megerősödéséhez és egyre erőteljesebb terjedéséhez vezetett.⁴²

A bogumil hitelvek átemelték a manicheizmus alapvető tanait: a dualista-gnosztikus filozófián alapuló vallás szerint a világ a jó és a rossz, a fény és a sötét örök harcának színhelye. A jó forrása az isteni fény, melyet a sötét erők a test börtönébe zártak.⁴³ A bogumilok mindezt kiegészítették keresztény hagyományokkal: Isten, a világ (a világmindenség, nem az anyagi világ) teremője és a fény forrása, aki a hetedik égben lakozik.⁴⁴ Elsőszülött fia a Sátán (Satanaël), aki atyja ellen fordult,⁴⁵ ezért a bukott angyalokkal száműzetett a földre.⁴⁶ Ő maga a gonosz, a sötétség, aki az isteni fényt a testbe zárja, és elhelyezi az általa létrehozott anyagi világban,⁴⁷ ahol minden – a munka, az étel, a testiség, a pénz, az állam és az egyház – az ő teremtménye (sőt, a próféták és a teljes Ószövetség a Sátánt élteti, az ő bábjai),⁴⁸ és aki ezeknek él, az a Sátánt szolgálja. Az emberek megmentéséért Isten elküldte második fiát, Jézust, aki földi élete során megmutatta az igaz élet útját, melyet az Újszövetség mond el. Üdvözülni csak az tud, aki meg tud válni az anyagi világtól.

A bogumil tanok szinte kizárólag az Újszövetségre, az Apostolok Cselekedeteire és Leveleire épültek,⁴⁹ hasonlóan a paulikiánus hittételekhez. Tagadták Jézus emberi voltát, szerintük ő csak látszólag ember: mivel a test anyag, tehát a Sátán alkotta, Isten fia nem költözhet egy ilyen testbe.⁵⁰ Tiltották a vízzel való keresztelest.⁵¹ Tagadták az eucharisziát: hitük szerint csak az Úr szava a mennyei kenyér, földi kenyér nem válhat Isten testévé, a bor pedig a vérévé, ugyanis ezek földi, anyagi dolgok, tehát a Sátán teremtményei.⁵² A gyónás, valamint ehhez kapcsolódóan a bűnökhoz tartozó penitencia

42 A bogumilizmus történetéről az első Bolgár Cárságban bővebben I. Dmitry Obolensky: *The Bogomils* i. m. 111–167.

43 Uo. 185–186.

44 Božidar Petranović: *Bogumili. Crkva Bosanska i Krstljani*. Zadar: [K. n.], 1867. 51.

45 Božidar Petranović: *Bogumili* i. m. 51.; Asbóth János: *A bosnyák bogumilek* i. m. 33. *Cosmas* presbyter fordítva írja le: „Halva a példabeszédet az evangéliumból a két fiúról, úgy vélik, Krisztus az idősebb fiú, és a fiatalabb, aki becsapta atyját, szerintük az Ördög, akit Mammonnak hívnak, és a világi dolgok teremőjének és létrehozójának tekintik.” – Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica* i. m. 166.

46 Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto* i. m. 172.

47 Asbóth János: *A bosnyák bogumilek* i. m. 33–35. *Cosmas* elbeszélése szerint: „A bogumilok úgy vélik, hogy Krisztus és a Sátán testvérek, az anyagi világot a Sátán teremtette, beleértve a Földet és az emberiséget. Így magyarázzák a gonosz jelenlétét a világban.” – Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica* i. m. 156.

48 Uo. 156., 163–165.

49 Uo. 156.

50 Božidar Petranović: *Bogumili* i. m. 54.

51 Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica* i. m. 167.; Božidar Petranović: *Bogumili* i. m. 54–55.; Keresztelő Jánost Keresztelő Antikrisztusként emlegetik: Uo. 165.

52 Uo. 163., Božidar Petranović: *Bogumili* i. m. 55–56.

a bogumil elvek szerint szükségtelen.⁵³ Tagadták a házasságot: a bogumil tanok szerint ugyanis a házasság Ádám bűne miatt elvetendő.⁵⁴ A kereszt tisztelétét is megtagadták: nem hódoltak azon tárgy előtt, amivel Istent megalázták.⁵⁵ A hivatalos egyház tanításától különbözött még a Szentháromságról alkotott képük is.⁵⁶ Megtagadták a szentképek, ikonok⁵⁷ és a szentek ereklyéinek⁵⁸ tisztelétét. Nem fogadták el az egyházi liturgiát, mondván azt Aranyszájú Szent János (344 k.–407) alkotta meg.⁵⁹ Ez alapján tehát vitatták az egyházatyák tanait. Tisztelték Uriel arkangyalt.⁶⁰ Az eretnekmozgalom szigorát minden bizonnyal a bolgár ortodox szerzetesektől tanulhatták.

A bogumil eretnekség 10–11. századi balkáni történetét és nézeteit vizsgálva kitűnik: egyáltalán nem beszélhetünk egységes eszmerendszerről, egyházi hierarchia hiányában ilyen nem is alakulhatott ki. A tanok legfőbbképpen a kereskedelem útján terjedtek, és mivel a bolgár területeket leszámítva egymástól többé-kevésbé elszigetelt kis csoportok vallhatták azokat, nem alkothattak tökéletesen koherens hitvilágot. Fine kutatásai arra is felhívják a figyelmet, hogy az eretnekségtől érintett terület perifériáin nem feltétlenül beszélhetünk a szó szoros értelmében vett bogumilizmusról, csupán esetlegesen egymásra rétegződött, kevert hitelvekről, amelyeket ráadásul a latin és görög rítusú szomszédok expanziós törekvéseinek útjában álló kis balkáni szláv államkezdemények politikai érdekei is erőteljesen befolyásoltak.

Összegzés

A bogumil eretnekség az antik dualista manicheizmus alapjain, örmény paulikiánus közvetítéssel a 10. század közepén született meg a Bolgár Cárságban, amely az eretnekség magterülete volt. E területről a tanok – elsősorban a kereskedelem révén – futótűzként terjedtek az Észak-Balkánon. A hitelvek jelentkeztek a későbbi Szerb Nagyzsupánságban és Boszniában, viszont a horvát és dalmát területeken, ha a fel is ütötték a

53 Uo. 56–57.

54 Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica i. m.* 167.; Božidar Petranović: *Bogumili i. m.* 58.

55 Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica i. m.* 161., 167.; Asbóth János: *A bosnyák bogumilek i. m.* 33.

56 Božidar Petranović: *Bogumili i. m.* 51.

57 Thomas Butler (szerk.): *Monumenta Bulgarica i. m.* 161., 165.

58 Uo. 161–163.

59 Thomas Butler (szerk.): Uo. 163.

60 Uriel arkangyal az apokrifiratokban szerepel, tisztelétét a nyugati egyház nem kanonizálta, keleten a hét arkangyal egyikeként tisztelik. L. Dimitar Angelov: *Bogomilstvoto i. m.* 173.

fejüket, nem tudtak gyökeret verni. A bogumilizmus egyes tanai egyes kutatók szerint jelentkeztek a 11. századi Magyar Királyság déli részein is.

Bár ezzel a térhódítással az eretnekség alapvető hittételei megmaradtak, régióként tapasztalhatóak eltérések: például amíg a bolgár bogumilok elvetnek mindennemű egyházi és világi hatalmat – a Sátán művének tartva azt – Boszniában az eretnekek és a hatalom szoros együttműködése tapasztalható. A szakirodalom ezen eltérések ellenére is egységes balkáni bogumil eretnekségről beszél.

Dalmácia és a középkori horvát területek példáját látva leszögezhető, hogy a bogumilizmus csak ott tudott gyökeret verni, ahol az egyházi jelenlét még nem szilárdult meg, valamint a kereszténység még megmaradt a pogány hagyományoktól befolyásolt szinten. Az, hogy az eretnekség elsősorban a görögkeleti területeken tudott tartós sikereket elérni, a görög rítusú egyházi szervezet decentralizáltsága és az észak-balkáni területeken élő lakosság szétszórtságával és elszigeteltségével magyarázható.

THE BOGUMIL HERESY ON THE NORTHERN BALKANS FROM THE TENTH TO THE ELEVENTH CENTURY

The bogumil heresy is based on the antique manicheism, which was developed in the Bulgarian Empire in the middle of the 10th century. The idea of this heresy rapidly spread on the Northern Balkans, mainly through trade. Later these ideas appeared in the Grand Principality of Serbia and in Bosnia, however they were not accepted on the Croatian and Dalmatian territories. According to some Hungarian scientific researches the concept of bogumilism appeared on the southern parts of the Hungarian Kingdom in the 11th century.

Although the main teaching of the bogumilism was maintained in its original form, in some regions the ideas were slightly changed. In the literature which deals with the bogumil heresy these different ideas are consistently considered as a whole concept of bogumilism. We may define the presence of the bogumilism on the territories where the influence of the Church was not strong enough, furthermore it was influenced by the pagan ideas, as we can see in Bosnia and the Serbian territories, however in Dalmatia and Croatia it could not happen.

The Hungarian historical resources were mainly occupied with the sporadic presence of heresy on the territories of the southern part of the Hungarian Kingdom in the 11th century, the difficulties in understanding other foreign languages, primarily the southern Slavic languages, often prevented the use of the results of foreign resources.

The aim of this study is to summarize the results of the researches of the bogumil heresy in the southern Slavic and Anglo-Saxon scientific literature.

Keywords Bogumilism, heresy, Northern Balkans, historiography

Szempontok az ún. Monomachos-korona vizsgálatához*

AZ ÚN. MONOMACHOS-KORONA MÁR TÖBB mint másfél évszázada áll¹ a történe-
szek, művészettörténészek, régészek és bizantinológusok érdeklődésének közép-
pontjában: Érdy Jánostól² és Ipolyi Arnoldtól³ kezdve, Bárányné Oberschall Magdán,⁴
Moravcsik Gyulán,⁵ Deér Józsefen,⁶ Mihalik Sándoron,⁷ Kádár Zoltánon⁸ keresztül,
Nicolas Oikonomidesig,⁹ valamint Kiss Eteléig¹⁰ nagyon sokan foglalkoztak vele rövi-
debb-hosszabb munkában. Ezen kutatók nevéhez számos, a koronával kapcsolatos
hipotézis köthető. Az egyik elméletet azok képviselik, akik koronázási ékszerként te-
kintenek rá. Itt az első helyen Makk Ferencet kell megemlíteni,¹¹ aki szerint ezzel ko-

* Szeretném megköszönni Marschall Adriennek a fordításom javítására szentelt idejét, aminek köszönhetően a nyelvileg szegény és alig érthető tanulmányom magyar lelket kapott.

1 Etele Kiss: The State of Research on the Monomachos Crown and Some Further Thoughts. In: Olenka Pevny (szerk.): *Perceptions of Byzantium and Its Neighbours* (843–1261). New York: Yale University Press, 2000. 77., a 18. jegyz. bibliográfiával.

2 Érdy János: Nyitra Ivánka területén 1860 és 1861. évben kiszántott byzanti zománcok, a XI. századból. *Archaeologiai Közlemények* 2 (1861): 65–78.

3 Ipolyi Arnold: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 2 (1861): 285.

4 Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos Monomachos császár koronája (19 táblával)*. Budapest: Magyar Történelmi Múzeum, 1937.

5 Uo. 44–46.

6 József Deér: Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West. In: Percy Ernst Schramm (szerk.): *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert*. I–II. köt. Stuttgart: Hiersemann Verlag, 1955. II. 433–441.

7 Sándor Mihalik: Problematik der Rekonstruktion der Monomachos-Krone. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, No. 3–4 (1963): 199–243.

8 Zoltán Kádár: Quelques observations sur la reconstitution de la couronne de l'empereur Constantin Monomaque. *Folia Archaeologica* 16 (1964): 113–124.

9 Nicolas Oikonomides: La couronne dite de Constantin Monomaque. *Travaux et mémoires* 12 (1994): 241–262.

10 Kiss Etele: Új eredmények a Monomachos-korona kutatásban. *Folia Archaeologica* 46 (1997): 125–164.; Uő: The State i. m. 60–83.

11 Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila*

ronázták I. Andrást (1046–1060) magyar királlyá.¹² Szintén ezt a nézetet képviselte Kiss Etele. Bárányné Oberschall Magda is elismerte, hogy a korona I. András idejében érkezett Magyarországra, a bizánci császár ajándékeként a magyar uralkodó számára. Ezzel azonban nem értett egyet Moravcsik Gyula, aki a lemezeken lévő feliratokat elemezve és az azokban található hibák alapján arra a következtetésre jutott, hogy a készítési hely nem tehető a korona a bizánci udvarba. Deér József úgy ítélte meg, hogy e koronát nők számára készítették. A legerősebb kritikát Nicolas Oikonomides fogalmazta meg, ő a koronát 19. századi hamisítványnak tartotta.¹³ Véleményem szerint a koronát IX. Konstantin bizánci császár (1042–1055) I. Andrásnak szánt ajándékeként értelmezhetjük.

Mielőtt az elemzésre rátérnék, a koronáról szeretnék egy rövid leírást adni: 7 aranylemezből áll, magassága 11,5 cm-től (Konstantinos-lemez) 8,7 cm-ig (megszemélyesítések) változik. Részletes fizikai adatait Bárányné Oberschall Magda könyve tartalmazza.¹⁴ A lemezeken: Konstantin császárt, Zoé és Theodora császárnőket, két táncosnőt, valamint az Igazság és az Alázat megszemélyesítését láthatjuk. Elkészítése az 1042–1050 közti évekre tehető, amikor az említett személyek uralkodtak a Bizánci Birodalomban. Ha elfogadjuk, hogy ez a korona valójában ajándék volt, akkor azt Andrást kaphatta az 1047-es esztendő első felében.¹⁵

Mindezek után érdemes áttekinteni, hogy milyen okból és melyik időszakban kerülhetett a korona Magyarországra. Ha elutasítjuk a hamisítás lehetőségét, akkor legvalószínűbbnek az tűnik, hogy készítésekor vagy nem sokkal utána juthatott ide. A fentebb említett Bárányné Oberschall Magda elmélete szerint a korona Magyarországra a császár ajándékeként került, vagy az 1204-ben kifosztott Konstantinápolyból jutott ide zsákmányként.¹⁶ Kiss Etele szerint arra is volt lehetőség, hogy a bizánci császár adta a koronát 1049-ben, más ajándékokkal együtt III. Henriknek (1039–1046),¹⁷ akinek a fia pedig átadhatta Salamonnak. A magyar király és kísérete 1074-ben akár egyszerűen el is vehette Nyitra ostrománál – gondoljunk csak arra, hogy a város közelében találták meg 1860 körül.¹⁸ Ez az első elképzelés a felirati hibák miatt¹⁹ irreálisnak tűnik, hiszen nehéz azt elképzelni, hogy a császár egy ilyen ajándékot ad a rangban hozzá közel álló uralkodónak. Egy olyan királyról volt szó, aki csak nem sokkal azelőtt került a

József *Nominatae*. *Acta Historica* 90 (1990): 23–41.; Uő: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1998. 127–142.

12 Uő: *Megjegyzések* i. m. 25.; Uő: *A turulmadártól* i. m. 129.

13 Nicolas Oikonomides: *La couronne dite* i. m. 246–252.

14 Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos* i. m. 5–10.

15 L. a 13. jegyz.-t.

16 Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos* i. m. 42.

17 Kiss Etele: *Új eredmények* i. m. 130.; Uő: *The State* i. m. 65.

18 Kiss Etele: *Új eredmények* i. m. 130.; Uő: *The State* i. m. 65.

19 Bárányné Oberschall Magda: *Konstantinos* i. m. 44–46.

trónra, és minden területen, az ország területi épségét kivéve, az újjáépítés kérdéseivel kellett szembenéznie. Ekkor minden, az uralkodó hatalmát növelő ajándék tökéletes volt, még akkor is, ha a feliratokat egy inas vagy egy nem görög származású ember készítette.

Végül a koronával kapcsolatos utolsó kérdésre térnék rá. Arra a fentebb is említett gondolatra, miszerint a fejék a császáré volt, és különböző folyamatok következtében került Magyarországra.²⁰ Az igazi császári korona - igazi alatt azt értve, amit Konstantin viselt - minden elmélet szerint (Oikonomides Nicolasszal ellentétben, aki szerint a lemezen ábrázolt császár fején lévő koronáról hiányzik a kereszt²¹ - amit nem mindenhol ábrázoltak²²) nagyjából ugyanúgy nézett ki vagy nagyon hasonlóan, mint egy azonos magasságú teljes körív.²³

Következtetések I. András politikájával kapcsolatban

András pragmatikus uralkodó volt: valószínűleg már az ő idejében kezdték el építeni a Szent István-kultuszt. (Jóllehet nem volt közvetlen ok arra, hogy felébresszék a köztudatban az első király emlékét.) Ugyanez a pragmatizmus érhető tetten az uralkodó egyházpolitikájában is: egyértelműen közelített Bizánc felé, melyet a keleti egyház egyes hagyományainak átvételével is erősített. A keleti kultúra nyomai nemcsak az általa alapított görög rítusú kolostorokon érhetőek tetten,²⁴ hanem az egyetlen András korában alapított római rítusún, a 11. század közepén alapított tihanyi bencés apátságon, ahol szintén - megfigyelhetők bizánci díszítések.²⁵ Ennek ellenére Magyarország a nyugati kereszténység befolyása alatt maradt, és ennek érdekében a pápa is tett erőfeszítéseket. Amikor esély nyílt arra, hogy egy második érsekséget szervezzenek, IX. Leó fontosnak tartotta erősíteni itteni pozícióját és Verdunból küldött kanonokokat. Más hasonló

20 Uo. 42.

21 Nicolas Oikonomides: *La couronne dite i. m. 247–248.*

22 Kiss Etele: *Új eredmények i. m. 134., 136. 8. kép*

23 Konstantinos Monomachos császár képével zománclemez ún. Monomachos császár koronájában (I. Sándor Mihalik: *Problematik i. m. 206., Abb. 4., 223., Abb. 17.*; Kiss Etele: *Új eredmények i. m. 132., 4. kép*); 2. A császári hármast ábrázoló miniatúra a Sínai monostor Aranyszájú Szent János Máté kommentárjából (I. Sándor Mihalik: *Problematik i. m. 239., Abb. 26.*); 3. Mozaik a Hagia Sophia-templom karzatáról (I. Kiss Etele: *Konstantinosz Monomachosz. A császár koronája. Élet és Tudomány* 52, No. 9 (1997): 260.; Nicolas Oikonomides: *The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia. Revue des études byzantines* 36 (1978): 233., I–II. tábla); 4. Solidus – az előlapján Christos Pantokrator látható, a hátoldalán viszont a császár (I. Sándor Mihalik: *Problematik i. m. 237., Abb. 25d.*)

24 Nem kérdéses hogy, milyen rítusú volt a kolostor, mivel fennmaradt az alapító oklevele. L. DHA 145–156.

25 Csóka Gáspár – Koszta László: Tihany. In: *KMTL 675–676.*

esetekben lassabbak voltak az intézkedések. Példaként hozhatjuk fel, hogy a lengyel egyházmegyékben a megüresedett helyek betöltése általában sokáig elhúzódott. De az egyház ezzel a lépéssel viszonylag magas árat fizetett, mivel a két érsekség ténye jelentősen meggyengítette az egyháznak a királlyal szembeni pozícióját.

András uralkodásának kezdetén tudta, hogy nincs értelme megváltoztatni az ország egyházi orientációját. A királyság újjáépítése a keleti egyházra támaszkodva út lett volna a semmibe: sem Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1019–1054), sem pedig IX. Konstantin bizánci császár nem avatkozta ugyanis bele a külföldi országok ügyeibe. Bizánc túl gyenge volt ahhoz, hogy hatalmát közvetett módon is erősítő külpolitikát folytasson. A korona-ajándékozást kivéve, nem tett lépéseket befolyásának növelésére. A Magyar Királyság keleti szomszédjaival való szövetségeken keresztül viszont növelte saját erejét.

Ezzel szemben a nyugati császárságnak igazi politikai ereje volt, amelyet nem lehetett megkérdőjelezni. Ezen körülmények között semlegességet fenntartani I. András részéről ésszerűtlen lett volna. Különösen igaz volt ez II. Konrád (1024–1039) halála után, amikor fia, III. Henrik került hatalomra. Az ő energikusságával, kompromisszumkészségével gyorsan megerősítette birodalma nemzetközi helyzetét, amit jól példáz a I. Kázmér lengyel királynak (1039–1058) adott támogatás vagy a Magyarország ellen vezetett hadjáratok.²⁶

I. András magyar királynak a bizánci hatalom legfelső szintjével való bensőséges viszonya Konstantin Monomachos koronájának átadásával csúcsosodott ki. Végso-ron – meglátásom szerint – ez volt az a nélkülözhetetlen tényező, ami lehetővé tette számára a válság sújtotta ország újjáépítését.

26 A példát még fiatal korában adta, amikor az apja, II. Miesko Lambert akarata ellenére békét kötött 1031-ben Szent Istvánnal.

THE MONOMACHOS CROWN

The paper discusses the problem of the so-called Monomachos crown. The crown has been in focus of research for more than 150 years both in the Hungarian and other countries. The aim of the paper is to show that it is highly unlikely that the crown was in the use of the Byzantine emperor on his own.

Keywords Monomachos crown, Historiography, Byzantine Empire, Andrew I of Hungary, political relations

*A másodrangú arisztokrácia kialakulása a Komnénos-kor elején**

A KOMNÉNOS-KOR EGYIK LEGFONTOSABB JELENSÉGE VOLT az ún. „kiterjesztett családi kormányzat”, amelynek lényege, hogy a központi kormányzat a császár rokonságának támogatására és széles adminisztratív tevékenységére támaszkodott. Mivel az uralkodó hozzátartozói kisajátították a császári kormányzat vezető tisztségeinek nagyobb hányadát, lényegében egy új elit jött létre, amelynek alapja a császárhoz fűződő rokon kapcsolat lett. Az új társadalmi csoport kialakulása a rokonságon kívül maradtak számára leszűkítette az érvényesülési lehetőségeket a kormányzat magasabb szintjein. A birodalmi adminisztráció felsőbb köreiből kiszorult réteg azonban még mindig a kiváltságosok köréhez tartozott, ami azt eredményezte, hogy e réteg tagjaiból legkésőbb II. Ióannész császár idejére (1118–1143) egy ún. másodrangú arisztokrácia jött létre.¹

A szakirodalomban elterjedt és széleskörűen igazolt álláspont szerint a másodrangú arisztokrácia kialakulását előidéző kiterjesztett családi kormányzat már a dinasztiaalapító I. Alexios (1081–1118) idején is jelen volt. A Komnénosok még császárságuk előtt kialakították széles rokonsági hálózatukat más vezető arisztokrata családokkal, mint a Dukasokkal, Makrembolitisokkal, a Burtzasokkal, a Palaiologosokkal és a Botaneiatésokkal. E hálózat segítette a Komnénosokat, amikor kormányzati előmenetelüket egyengették, és akkor is, amikor 1081-ben felláztak III. Niképhoros (1078–1081) uralma ellen, és megszerezték a trónt. Császárként Alexios nagyobb részt rokonságára támaszkodhatott az uralmának elejét jellemző kaotikus viszonyok közepette.²

A dinasztia első uralkodójának uralma kezdetén a birodalom szétesésének veszélyével kellett szembenéznie, ezért elsődleges feladatának hatalma megszilárdítását

* Szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, dr. Nagy Balázs egyetemi docensnek (ELTE, CEU) és dr. Niels Gaul egyetemi docensnek (CEU), illetve dr. Molnár Péter egyetemi adjunktusnak (ELTE) eddigi kutatásaim során nyújtott segítségükért és észrevételeikért.

1 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 188–189.

2 Peter Frankopan: *Kinship and the Distribution of Komnenian Byzantium*. *English Historical*

tekintette. Ennek eszközeként, de különösebb társadalmpolitikai elképzelés nélkül hozta létre családi kapcsolataira épülő új kormányzati rendszerét. Az instabil körülmények képesek voltak lerombolni a régi politikai rendszert, de egyben hátráltatták is egy új kifejlődését. Emiatt kérdéses, hogy Alexios idején létrejöhetett-e egy jól elhatárolható társadalmi réteg, a másodrangú arisztokrácia, vagy ez egy későbbi jelenség, és az ő uralma alatt a kialakulásának még csak a csíráival találkozhatunk.

Az arisztokrácia egyik rétegének kutatásához fontos lenne az érintett családok pályafutásának felkutatása, azaz egy gazdag prozopográfiai anyag összeállítása, ugyanakkor az ismert források eme igényt nem tudják maradéktalanul kiszolgálni. Megannyi történeti munka maradt fenn a 11–12. századból, viszont ezek többnyire csak az aktuális vezető elit tagjait jelenítik meg személyükben. Az alacsonyabb társadalmi rétegek – tartozzanak azok akár a kiváltságosok közé – kevésbé jelennek meg eme műfajban. I. Alexios uralmának emlékét két történeti mű, a császár lánya, Anna Komnéné által összeállított *Alexias* és egyik udvaroncának, Ióannés Zónarasznek a világkrónikája, az *Epitomé historiôn* (*Történetek kivonata*) őrizte meg.³ Néhány másodrangú arisztokrata, mint Ióannés Tzetzés (1110 k.–1180) és Niképhoros Basilakés (1115 k.–1182 u.) jelentős irodalmi tevékenységet folytatott beszédek és levelezések formájában.⁴ Utóbbi kettő társadalmi rétegük kivételes képviselője volt, és munkásságuk a szóban forgó csoport történetének egy szűk keresztmetszetét mutatja meg. A különböző hivatalos okmányok, oklevelek alapvető forrásként szolgálhatnának e társadalmi réteg vizsgálatánál, azonban a császári levéltár, illetve más világi gyűjtemények teljes pusztulása nagyban szűkíti a lehetőségeket. Bizánci oklevelek döntően a hódítók által érintetlenül hagyott – többnyire athosi, chiosi és patmosi – kolostorok, levéltáraiban maradtak fenn. Ezek az intézmények nem csak az eredeti okleveles anyag töredékét szolgáltatják, hanem – természetes módon – kizárólag saját ügyeik dokumentálását őrizték meg, ezzel pedig a bizánci társadalom működésének csak egy korlátozott áttekinthetőségét nyújtják az itt fellelhető hivatali források.⁵

Review 122, No. 495 (2007): 3.

- 3 A két mű tanulmányhoz használt kritikai kiadásai: Bernard Leib (szerk.): *Anne Comnène: Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081–1118*. I–IV. köt. Paris: Les Belles Lettres, 1967–1976.; Ludovicus Dindorfius (szerk.): *Ioannes Zonaras: Epitome historiarum*. I–VI. köt. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) Leipzig: Teubner, 1868–1875. Az *Alexias* legfrissebb kritikai kiadása: Diether R. Reinsch – Athanasios Kambylis (szerk.): *Anna Comnena: Alexias*. I–II. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis 40.) Berlin: De Gruyter, 2001. Egyes történeti művek hivatkozásánál a klasszikus könyv-fejezet-bekezdés mellett a felhasznált kritikai kiadások kötet és oldalszámai láthatók.
- 4 A Basilakés műveinek és Tzetzés levelezésének kritikai kiadásai: Antonius Garzya (szerk.): *Nicephorus Basilaca: Orationes et epistolae*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Leipzig: Teubner, 1984.; Petrus Aloysius Leone (szerk.): *Ioannes Tzetzes: Epistulae*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Leipzig: Teubner, 1972.
- 5 Jól illusztrálja e forrástípus problémáit, hogy amikor Franz Dölger összeállította a bizánci

Rendkívül hasznosnak bizonyultak eddig a császári kormányzat hierarchiájának elemzésénél az egyházi zsinatok névjegyzékai, amelyek a gyűlésen résztvevők neveit rögzítik hozzátétőleges pontossággal. Paul Magdalino nagymértékben támaszkodott a 11–12. század zsinati névjegyzékeire a Komnénosok államberendezkedésének vizsgálatakor, habár érzékeltette a forrástípus hiányosságait is.⁶ A fennmaradt dokumentumok egyike a blachernai palotában tartott 1094-es zsinat névjegyzéke, amely a méltóságviselők és hivatalnokok hierarchiájának ama állapotáról mutat egy szűk metszetet, amely I. Alexios trónra jutása után tizenhárom évvel fennállt.⁷ A gyűlésen résztvevők nyilvánvalóan a teljes bürokráciának csak egy kisebb részét képviselték, így a dokumentum hiányos rangsort ábrázol, illetve könnyedén adhat torzképet a hierarchia arányairól.⁸

A másik probléma a blachernai zsinat névjegyzékével, hogy a világi résztvevők felsorolásánál sok név mellől hiányzik a betöltött tisztség. A listán összeírt 47 *synklétikos*ból, vagyis a konstantinápolyi szenátus tagjából csak húsz szerepel tisztségével együtt.⁹ Néhány hivatalnok tisztségéről más forrásokból értesülünk, így például Konstantinos Choirosphaktés *kuropalátés*ről egy ólompecsét segítségével tudjuk, hogy Hellas és Peloponnésos egyesített tartományainak volt *praitóra*, vagyis a civil kormányzója,¹⁰ míg Geórgios Basilakésről csak annyit jegyezhetünk fel Anna Komnéné tudósítása alapján, hogy a hadseregben szolgált.¹¹

A másodrangú arisztokrácia történetével számos kutató foglalkozott, ám döntően más nagyobb problémakörök – mint a Komnénosok kormányzati rendszere – mentén tértek ki erre a társadalmi rétegre. Alexander Kazhdan szerint a Komnénosok korában megszilárdult a határ a katonai és a civil arisztokrácia között, és az addig zavartalan átjárás lényegében megszűnt.¹² Paul Magdalino sokoldalú megközelítést nyújtott az elit e

oklevelek regesztáit, nagyon sok esetben csak a narratív munkák utalásai alapján dolgozhatott, illetve gyakran csak a feltételezéssel élt, hogy az elbeszélte események mindenképpen együtt jártak oklevél kiadással: Franz Dölger: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*. I–II. köt. München: Beck, 1965. Érdemes megemlíteni azt is, hogy néhány oklevél szövege történeti munkákban maradt fenn idézet formájában. Ilyen például I. Alexios IV. Henrik német-római császárnak adott aranybullája (*chrysobullos logos*), amelyet Anna Komnéné illesztett be saját művébe (Anne Comnène: *Alexiade* i. m. I. 133–135., 3. 10. 2–8.).

6 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 184.

7 A névjegyzék kritikai kiadását Paul Gautier végezte: Paul Gautier: Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique. *Revue des études byzantines* 29 (1971): 213–284.

8 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 184.

9 Paul Gautier: Le synode des Blachernes i. m. 217–218.

10 Andreas Mordtmann: Plombs byzantins de la Grèce et du Péloponnèse. *Revue archéologique* 48 (1878): 48. 18. sz.

11 Anne Comnène: *Alexiade* i. m. III. 69., 12. 5. 4. Geórgios méltósága és a tény, hogy Anna Komnéné érdemesnek tartotta név szerint említeni az Anémas-összeesküvés résztvevői között, arra utal, hogy viszonylag magas tisztséget töltött be a seregben.

12 Alexandr Petrovich Kazhdan – Ann Wharton Epstein: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh*

csoportjáról, habár megállapításainak jelentős részét – úgy tűnik – a szóban forgó réteg két híres 12. századi értelmiségi tagjára Niképhorosz Basilakészre és Ióánnész Tzetzésre alapozta.¹³ John Haldon is foglalkozott a vezető elit alatt álló nemesi réteggel, ám ő már a Komnénosok előtti időszakra is feltételezi egy alacsonyabb kiváltságos csoport létezését, amely a kormányzat középső szintjein érvényesült, és amely különböző vidékek helyi nemességét alkotva inkább a regionális érdekeltségekhez kötődött.¹⁴ Peter Frankopan tanulmánya I. Alexios és rokonságának politikai kapcsolatáról pedig arra példa, hogy egy olyan munka is segítheti a másodrangú arisztokrácia kutatását, amely nem foglalkozik külön ezzel a réteggel, ám a komnénosi politikai rendszer alapvető jelenségéről, a kiterjesztett családi kormányzatról tesz alapvető megállapításokat.¹⁵

A felvázolt problémák mellett mégis hasznosnak és tanulságosnak tűnik néhány arisztokrata család vizsgálata. Többnyire lehetetlen teljes genealógiákat és életpályákat felvázolni, ám a forrásokban fellelhető utalások megengednek néhány megállapítást különböző társadalmi tendenciákról. Tanulmányomban két arisztokrata család, a Choirosphaktésok és a Basilakésok I. Alexios uralma alatt befutott pályafutását vizsgálom, amelyek fényt vethetnek a másodrangú arisztokrácia kialakulásának folyamatára.

A 7–8. századot – amely periódust a kutatók sötét korszaknak is hívnak – követő bizánci arisztokrácia az állam hivatalnokrétegéből emelkedett ki, és hivatalnoki jellegét – tehát azt, hogy a nemes tekintélyét és gazdasági-társadalmi helyzetét alapvetően a betöltött hivatal határozta meg – legalább a 11. század végéig megtartotta.¹⁶ Bár az elit folyamatosan törekedett birtokállományának növelésére, és a birtok jelentőségét nem lehet lebecsülni egyik korszak tekintetében sem, de a középbizánci korszakban egyértelműen háttérbe szorult a hivatalviselés mögött.¹⁷ A kutatók között elfogadott elképzelés, hogy a 11. század elejétől az elitet két fő csoportra osszák: a császári udvar és a fővárosi hivatalok köré csoportosuló hivatalnoki arisztokráciára, illetve a hadseregben szolgáló és a tartományok katonai közigazgatását ellátó katonai arisztokráciára. Sok kutató, különösen Georg Ostrogorsky szerint e két csoportosulás ádáz politikai küzdelmet folytatott egymással a birodalom irányításának megszerzéséért II. Basileios ha-

and Twelfth Centuries. (The Transformation of the Classical Heritages 7.) Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1990. 69.

13 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel I. m.* 321.

14 John Haldon: Social Elites, Wealth, and Power. In: John Haldon (szerk.): *The Social History of Byzantium*. Malden: Wiley – Blackwell, 2009. 190.

15 Peter Frankopan: Kinship and the Distribution i. m. passim.

16 John Haldon: Social Elites i. m. 187.

17 Peter Frankopan: Land and Power in the Middle and Later Period. In: John Haldon (szerk.): *The Social History of Byzantium*. Malden: Wiley – Blackwell, 2009. 124–129.; Mark Whittow: How the East Was Lost: the Background to the Komnenian Reconquista. In: Margaret Mullett – Dion Smythe (szerk.): *Alexios I Komnenos*. Belfast: Belfast Byzantine Enterprises – School of Greek, Roman and Semitic Studies – The Queen's University of Belfast, 1996. 55–67.

lálát követően egészen a Komnénosok hatalomra kerüléséig, amikor a katonai szárny végérvényesen győzelmet aratott.¹⁸ John Haldon ezzel szemben sokkal bonyolultabb, változékony politikai csoportosulások világát látja a bizánci társadalom elitjének 11. századi történetében, és leghamarabb I. Alexios trónra jutását követő időszakra teszi a civil és a katonai elit politikai elkülönülésének kialakulását.¹⁹ A katonai és civil arisztokrácia elkülönülése tehát nem annyira politikai, hanem inkább társadalmi és kulturális jelleget öltött, ami abból következett, hogy egyes családok bizonyos tisztségekre, hivatalokra, illetve „életpályákra” szakosodtak.²⁰ Bizáncban sokáig rövid életű dinasztiák követték egymást, az első nagy uralkodóházat fenntartó Makedónok (867–1056) pedig igyekeztek kevés rokoni kapcsolatot létesíteni az arisztokráciával.²¹

I. Alexios egy olyan kormányzati rendszert állított fel, amely egy új elit létrejöttét segítette, azonban eme elitbe kevés új jövevény került be, és tagjainak döntő többsége a megelőző évtizedek vezető rétegéhez is tartozott. A Komnénosok már Alexios trónra kerülése illetve dinasztiaalapítása előtt – ahogy az fentebb is látható volt – a többi nagy és tekintélyes családdal kötött házasságok valamint az így kialakult szövetségek révén egyengették karrierjüket, a dinasztiaalapító pedig folytatta ezt a rokonsági politikát hatalmának megszilárdítása érdekében. Alexios nem volt abban érdekelt, hogy közemberek beházasításával és felemelésével szétzilálja a régi arisztokráciát egy új elit létrehozása érdekében. Rokoni kapcsolat mutatható ki a 11. század második felének vezető rétegében található családok jelentős része és az új császár között: a Melissénosok, a Taronitésok, a Diogenések, a Bryenniosok és a Pakurianosok mind rokonságba kerültek az új császári családdal.

Többnyire e családok és a császár testvérei töltötték be fontos pozíciókat Alexios kormányzatában. A császár tisztségeket, birtokokat és bizonyos esetekben különleges jogokat és fennhatóságot adományozott nekik. Utóbbira a legismertebb példa Zónaras tudósítása, amely szerint Alexios sógora, Niképhoros Melissénos *kaisar* (a későrómai caesar tisztség görögös alakja, I. Alexios idején a harmadik legfontosabb méltóság a császár mögött) teljhatalmú felügyeletet szerzett Thessaloniké felett.²² Zónaras ezt a

18 Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris, 2003. 287., 305–306.; George Ostrogorsky: *Observations on the Aristocracy in Byzantium*. *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 7.

19 John Haldon: *Social Elites* i. m. 183–185.; Michael Angold: *Belle Époque or Crisis?* In: Jonathan Shepard (szerk.): *The Cambridge History of the Byzantine Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 589.

20 Alexandr Petrovich Kazhdan – Ann Wharton Epstein: *Change in Byzantine Culture* i. m. 63–65.

21 Paul Magdalino: *Innovations in Government*. In: Margaret Mullett – Dion Smythe (szerk.): *Alexios I Komnenos*. (Belfast Byzantine Texts and Translations 4. 1.) Belfast: Belfast Byzantine Enterprises – School of Greek, Roman and Semitic Studies – The Queen’s University of Belfast, 1996. 148–149.

22 Ioannes Zonaras: *Epitome historiarum* i. m. III. 236., 18. 21.

Komnénosok erőszakos és kisajátító uralmának kritikájaként említette meg. Egyrészt az ilyen adományok biztosították a rokonság lojalitását, másrészt a kormányzat megnövekedett igényeinek hatékonyabb kiszolgálását. Anna Komnéné elbeszéléséből az szűrhető le, hogy Alexios válságos időkben elvárta rokonságától a pénzügyi támogatást, amelyet azok saját birtokaikról szereztek.²³ Eme birtokok alatt nem feltétlenül csak magánföldekre kell gondolni, hanem azokra a területekre is, amelyek felett különleges hatalmat nyertek a császártól. Anna ezeket a régiókat könnyedén tekinthette a rokonság saját területének, ez pedig egybevágna Zónaras azon kritikájával, miszerint Alexios úgy kezelte a birodalmat, mint saját udvarházát (*oikos*), vagyis magántulajdonát.²⁴ A történetíró kritikáját azonban óvatosan kell kezelni, mivel Bizáncban az *oikos* egy széles értelemben használt hagyományos kifejezés volt a társadalmi kötelek ábrázolására.²⁵

A rokonság befolyása azonban nem volt kizárólagos Alexios kormányzatában, mivel külső személy is érvényesülhetett a felső körökben.²⁶ Egyrészt a császár nem minden rokonát részesítette magas pozíciókban, így fivérei, Hadrianos és Niképhoros fiait sem. Másrészt számos olyan emberét bízta meg fontos feladatokkal és tisztségek betöltésével, akiknek nem volt semmilyen rokoni kapcsolata vele. Ez utóbbi csoport legkiemelkedőbb képviselője volt a török származású Tatikios, aki 1090 után vállalt kivételes szerepet a hadseregben.²⁷ Peter Frankopan szerint a császári rokon Niképhoros Diogenész vezette összeesküvés és Hadrianos Komnénos abban való érintettsége lerombolta Alexios kiterjesztett családi kormányzatba vetett bizalmát, és ez okozta a császár igényét a nyugati zsoldosok nagyszámú alkalmazására, amely egy fontos tényező volt az első keresztes hadjárat elindításában.²⁸ Fontos azonban megemlíteni, hogy a kiépülő családi kormányzat ideiglenes válságáról van csak szó, és Alexios továbbra is igényt tartott hozzátartozói szolgálatára, utódai alatt pedig a rokonságon alapuló rendszer még kiforrottabbá vált. Hogy e kormányzati válság milyen hatással volt a másodrangú arisztokráciára, az további kutatásokat igényel. Az azonban árulkodó, hogy ez az esemény olyan új emberek pályáján lendített, mint a fentebb említett török származású Tatikios és az ifjú Niképhoros Bryennios, aki az Anna Komnénével kötött házassága révén a császár rokoni körének frissen bekerült tagja lett.

Nem könnyű kimutatni a határt a vezető elit és azok között, akik nem érezhették igazán a császár kegyét, bár a kormányzatban elismert tisztségeket viseltek, és a társadalom egészét tekintve még mindig az előkelő réteghez tartoztak. A bizánci arisz-

23 Anne Comnène: *Alexiade i. m.* II. 10–11., 5. 2. 1–2.

24 Ioannes Zonaras: *Epitome historiarum i. m.* III. 259., 18. 29.

25 Leonora Neville: *Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 67–68.

26 Peter Frankopan: *Kinship and the Distribution i. m.* 8–9.

27 Uo. 10.

28 Uo. 29.

tokratát legfőképpen az határozta meg, hogy milyen pozíciókat töltött be a birodalmi adminisztrációban, viszont sok tisztviselőnek csak a titulusa maradt meg a feljegyzésekben. A középbizánci korszak (7–11. század) kormányzatának alapja volt a címek és tisztségek kettős rendszere, amely évszázadokon keresztül stabil lábakon állt. A stabilitás mellett természetesen az udvari politika állandó váltásai folytán a kormányzati struktúra és hierarchia is folyamatosan változott. Minden tisztviselő rendelkezett egy címmel, amely meghatározta helyét a hierarchiában, bár hivatal és cím megkülönböztetése nem mindig egyértelmű. Ezt jól mutatja, hogy a hivatalos szóhasználatban az *axia* szóval illették mind a tisztséget, mind pedig a titulust. A kettő közötti különbséget az adományozás módja alapján – hogy császári rendelettel (*dia logu*) vagy csak jelenvényosztással (*dia brabeiôn*) tették – jelezték.²⁹ A titulushoz bizonyos mértékű pénzjáradékot kötöttek, ám ennek nagysága a legjelentősebb címek esetén messze elmaradt a tituluson keresztül szerzett tekintélytől. A címek határozták meg viselőik helyét és így a császárhoz való közelséget is az udvari ceremóniákon, bár a tényleges sorrend összeállítása nagyon bonyolult feladatnak számított.³⁰

A címek bevezetésükkor erős kapcsolatban álltak valamilyen funkcióval, azt azonban rendszerint el is vesztették az idők folyamán, ami együtt járt a név jelentéstartalmának sorvadásával. Jól példázza ezt a *proedros* cím, amely jelentése szerint elnök volt, és általában együtt járt bizonyos intézmények, hivatalok vezetésével. A 11. század végén azonban már csak alacsonyabb rangú tisztviselők kapták meg.³¹ Általános tendencia volt, hogy a titulusok többsége az évtizedek alatt veszített jelentőségéből, és végül akár teljesen ki is veszték a szóhasználatból. Az értéktelenedés folyamatának részeként bizonyos címeket fokozni kezdtek a *próto-* előtag (a *prótos* – első – szóból) használatával, amellyel az adott titulus viselői közül akarták kiemelni a tekintélyesebb személyt. A hanyatlás folytatódásával a fokozott névalak is tömegessé és jelentéktelenebbé vált, előidézve azt, hogy egy gyűlésen akár tucatnyi első elnök (*prótoproedros*) vett részt bármiféle vezető funkció nélkül. A 11. század második felében a császárok bőkezűen osztogatták a címeket támogatóiknak, ami a méltóságviselők számát drasztikusan megemelte, és felgyorsította megannyi régi titulus elértéktelenedését – ezt a folyamatot nevezik a kutatók a címek inflációjának.³² A hanyatlást jól bizonyítja, hogy a császárok az uralkodó rokonait illető címeket, mint a *kuropalátés* (eredetileg a testőrség parancsnoka lehetett), a *nobellisimos* (a latin *nobilissimus*ból) és a *sebastos* (az *augustus* görög megfelelője) is adományozni kezdtek az ilyen rokonsággal nem rendelkező hiva-

29 Louis Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei.* (Varia Byzantina – Bizánc világa 7.) Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003. 127–128.

30 Uo. 141–142.

31 Alexander P. Kazhdan – Anthony Cutler: Proedros as a Civilian Dignity. In: Alexander P. Kazhdan (szerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium.* I–III. köt. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991. III. 1727.

32 Michael Angold: Belle époque i. m. 597–598.

talnokok – többnyire hadvezérek – számára. A változások ellenére a középbizánci kormányzati hierarchia végig megtartotta ama jellegzetességét, hogy a betöltött tisztség mellé járt egy az adott pillanatban hozzáillő cím is.

A császári udvar hierarchiája még I. Alexios korában is a titulusok rendszerére épült – még ha nem is olyan letisztult formában, mint a megelőző korszakban –, így bizonyos mértékig lehet következtetni a méltóságviselők rangjára és tekintélyére. Ugyanakkor a tisztségek és feladatok ismerete nélkül a címek önmagukban bizonytalan adatokkal szolgálnak egy olyan korban, amikor a kormányzat erőteljes átalakuláson ment keresztül, és a korabeli, 11–12. századi udvarról – ellentétben a 10. századi viszonyokkal – nem maradt fenn egyetlen szisztematikus leírás.³³

A blachernai névjegyzék rámutat az Alexios-kori kormányzati hierarchia bonyolultságára: mindez nemcsak a császár által bevezetett új címeknél figyelhető meg – amelyek ugyebár egy új szemléletet, a császárral fennálló rokonság elvét vezették be a hierarchiába –, hanem a ranglétrán lejjebb csúszó régi titulusoknál is. Önmagában érdekes, hogy az egyesített palotaőrség vezetője, a *megas hetairarchés* – akinek elvileg bizalmi pozíciója volt – a *kuropalátés* címmel viszonylag alacsony helyen állt a hierarchiában. Érdekesebb azonban a császár magánkincstárát (*esó vestiarion*, *oikeiakon vestiarion*) őrző testület parancsnokának (*megas primikerios tón esó bestiaritai*) és az államkincstár (*basilikon vestiarion*) testőrségét irányító tiszt (*primikerios tón exó bestiaritai*) helyzete.³⁴ Az előbbi a *prótoproedros* címet viselte, az utóbbi pedig a *proedros* titulust kapta, ami önmagában nem meglepő, hiszen az uralkodó magánvagyonának felügyelete érthetően bizalmasabb feladat, és a tisztség *megas* jelzője is utal nagyobb tekintélyre, valamint egymást követő címek viselése nem feltűnő. Ugyanakkor az 1094-es névjegyzéken tizenegy személy – hat *prótoproedros* és öt *proedros* – neve szerepel kettejük között, ami már szembetűnő különbség a két hasonló funkciójú tisztség esetében. Még érdekesebb, hogy olyan tisztviselőket találunk a közbeeső méltóságviselők között, mint a konstantinápolyi filozófus iskola vezetőjét, vagyis a filozófusok konzulját (*hypatos tón philosophón*), egy titkárként vagy jegyzőként tevékenykedő *grammatikost* és a méltóságviselők polgári pereit a hippodrom oszlopcsarnokában intéző bírói testület egyik tagját (*krités tu hippodromu*).³⁵ A tisztségek e rangsora kérdéseket vet fel, mivel az államkincstár védelménél jelentéktelenebbnek tűnő funkciókhoz kötődnek, de különösen a *grammatikos* – névszerint Ióánnés – helye tűnik kivételesnek, hiszen a többi ilyen tisztséget betöltő személyt a világi tisztviselők név-

33 Utóbbi jelenségről Magdalino is megjegyezte, hogy a komnénosi államberendezkedés kutatásának egyik legfőbb akadály a L. Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 182.

34 A testőrségek struktúrájáról I. Nicolas Oikonomidész: *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)*. *Travaux et mémoires* 6 (1976): 129–130.

35 Paul Gautier: *Le synode des Blachernes* i. m. 218.

sorának végén találjuk.³⁶ Úgy tűnik, a címek odaítélésénél nem feltétlenül a betöltött tisztség számított, hanem egyéb olyan tényező is befolyással volt az adományozásra, ami erősen az adott személyhez volt kötődött. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a fentebb felsorolt tisztségviselők egyikénél sem mutatható ki a császárhoz fűződő rokonság. A titulusok és tisztségek eme párosai azt mutatják, hogy a címek alapján nehéz pontos következtetéseket levonni arról, hogy viselőik milyen pozíciót töltöttek be I. Alexios kormányzatában – legalábbis uralmának második évtizedében.

Mindezek előrebocsátása után érdemes megvizsgálnunk két arisztokrata família sorsának alakulását keresztyül, felfedezhetők-e a másodrangú arisztokrácia kialakulásának csírái I. Alexios uralma alatt? Az 1094-es blachernai zsinat egyik résztvevője, Kónstantinos Choirosphaktés neves arisztokrata családjának helyzete érdekesen alakult I. Alexios uralma alatt. A Choirosphaktések fontos pozíciókat töltöttek be a császári kormányzatban a 10–11. század során: többségük különböző tartományok (*thema*) bírói (*krités*) tisztségét látták el, vagyis a tartományi civil közigazgatás irányítói voltak, ami azt mutatja, hogy a civil arisztokráciához tartoztak. Kónstantinos Choirosphaktés III. Niképhoros idején vált jelentős politikai szereplővé, és pályafutása felívelőben volt Alexios idején is.³⁷ Ióánnés Italos perének (1082) egyik dokumentuma *prótoproedros*ként és a császári posta főjegyzőjeként (*prótonotarios tu dromu*) említette.³⁸ 1088-ban pedig már az uralkodónak küldött beadványok kezelésének (*epi tón deéseón*) tisztségét viselte, és a császár közeli emberének (*oikeios anthrópos*) számított két, I. Alexios és anyja, Anna Dalasséné által kiadott patmosi oklevél szerint.³⁹ Betöltött hivatalai és 1083-as követjárása IV. Henrik német–római császárhoz (1056–1105) – akinek szövetsége rendkívül fontos volt az itáliai normannokkal háborút vívó Alexios számára – bizonyítja a bizánci uralkodó feléje áradó jóindulatát.⁴⁰ A 11. század utolsó évtizedében Hellas és Peloponnésos civil kormányzójává (*praitór*) emelkedett, valamint – ahogy korábban említésre került – az 1094-es blachernai névjegyzék alapján ebben az időszakban viselhette a *kuropalátés* címet is. Kormányzóként Kónstantinos a császári államapparátus felső szintjeihez tartozott, és számos 12. szá-

36 Uo.

37 Karrierjét nyilván nagyban segítette, hogy III. Niképhoros rokona volt. L. Dimítrisz Cungarákisz – Dészpina Cuklídu (szerk.): Nikiphórosz Brienniosz: *Ἱστορία*. Athína: Kanaki, 1996. 260., 4. 2.

38 Jean Guillard: Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus. *Travaux et mémoires* 9 (1985): 145.

39 Éra Vranúsi – Maríia Nisztazopúlu-Pelekidu (szerk.): *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*. I–II. köt. Athína: Ethnikó Ídrama Erevnón, 1980. I. 337. 48. sz. 188. sor, ill. 343. 49. sz. 255. sor.

40 Anna Komnéné viszonylag részletes leírást ad a Choirosphaktés vezette küldöttségről, bár inkább a IV. Henriknek kibocsátott aranybulla idézésére tette a hangsúlyt. Végző soron Anna elbeszéléséből megtudhatjuk Kónstantinos méltóságát és tisztségét, illetve a követként rábízott feladatokat (Anne Comnène: *Alexiade i. m.* I. 133–134., 3. 10. 2–5.).

zadi forrás pozitív hangnemben emlékezik meg róla, ami magas presztízsének tartós fennmaradását jelzi.⁴¹

Kónstantinos rokona, Basileios Choirophaktés egy másfajta életutat testesít meg a 12. század elején. Róla kizárólag Ióánnés Komnénos *praktikon*jában maradt fenn utalás, amely dokumentum az athosi Iberón kolostor birtokait rendezte Radolibos környékén 1103-ban.⁴² Az oklevél végén olvasható aláírása alapján Basileios *proedros* és *logariastés* valamint „Ióánnés Komnénos *pansebastos sebastos* úr legjelentéktelenebb szolgálja” volt.⁴³ A kissé zavarba ejtő leírás legérdekesebb része a szolgál (dulos) kifejezés. A szó eredetileg rabszolgát jelölt, később – miután ennek az intézménye lehanyagolt Bizáncban – általánosan a császár alattvalóját jelentette. A 11–12. században vett fel egy másik speciális jelentést, amely az alávetettségre, illetve az úr és szolgálja közti szoros kapcsolatra utalt. *Logariastés*ként Basileios számos intézmény, így a császári udvar, egy tartomány vagy akár egy földesúr magánbirtokának pénzügyi tisztviselője is lehetett volna, mindazonáltal Ióánnés Komnénos szolgáljaként leginkább ura magánbirtokainak pénzügyi ellenőre lehetett. Ez alapján az arisztokrata származású Basileios egy másik arisztokratát szolgált annak magánbirtokain, és ez a jelenség a Komnénoskor újítása, egyben a másodrangú arisztokrácia egyik jellemzője.⁴⁴ Ióánnés Komnénos a császár egyik unokatestvére, de társadalmi értelemben ő az uralkodó egyik kiemelkedő alattvalója és hivatalnoka, az elit egyik tagja volt. Érdekes, hogy Basileios helyzete egy másodrangú arisztokrata érvényesülésének tipikus módját jeleníti meg, miközben nemcsak a tekintélyes Kónstantinos Choirophaktés rokona, hanem kortársa is volt. Kónstantinos kormányzósága és Basileios 1103-as tanúsága az utolsó emlékek a Choirophaktésekről, ami éppúgy jelentheti a család kihalását, mint gyors társadalmi hanyatlását.

Az 1094-es blachernai zsinat másik résztvevője, Geórgios Basilakés egy olyan család sarja volt, amelyet Magdalino a 12. századi másodrangú arisztokráciába lecsúszlyedő kiváltságos réteg jellemző képviselőjének tart.⁴⁵ A Basilakésok kétségkívül a vezető elithez tartoztak I. Alexios uralma előtt a rokonság legkiemelkedőbb tagja, Niképhoros Basilakés sikeres pályafutásának köszönhetően. Niképhoros az egyik leg-

41 Basile Skoulatos: *Les personnages byzantines de l’Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*. Louvain-la-Neuve – Leuven: Collège Érasme – Nauwelaerts, 1980. 54.

42 A praktikon egy meghatározott magánszemély vagy intézmény birtokának leltárát tartalmazó hivatalos dokumentum: meghatározza a birtok fekvését, az adókat, a privilégiumokat, mentességeket és a birtokhoz kötött földművesek háztartásait.

43 „ὁ ἑσχατος δοῦλος τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ” – Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (szerk.): *Actes d’Iviron*. I–III. köt. (Archives de l’Athos 16.). Paris: Lethielleux, 1985–1990. II. 211. 52. sz. 133. sor.

44 Michael Angold: *The Byzantine Empire, 1025–1204: A Political History*. London – New York: Longman, 1997. 214.; Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 189.

45 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 321.

befolyásosabb hadvezér volt az 1070-es években, és 1078-ban már a trónra is bejelentette igényét III. Niképorossal (1078–1081) szemben.⁴⁶ Láadásának éppen az ekkor még III. Niképoroshoz hű későbbi császár, Alexios Komnénos vetett véget, és a vesztes Basilakést megvakították, míg további sorsáról sajnos hallgatnak a források.⁴⁷

Két végrendelet említ még számos családtagot, és mutat egy szűk keresztmetszetű képet I. Alexios korában fenntartott helyzetükről. A korábbi végrendeletet Symbatios Pakurianos *kuropalátés* adta ki 1090-ben, amelyben vagyonát feleségére, Kaléra, néhány közeli rokonára és az athosi Iberón kolostorra hagyta.⁴⁸ A későbbi dokumentum az időközben megövezgyült Kalé kérésére készült 1098-ban, aki apácaként a Maria nevet vette fel.⁴⁹ Kalé Maria egy bizonyos Basilakés *kuropalátés*⁵⁰ és Xené Diabaténé⁵¹ lánya volt. Utóbbinak egyik rokona, Michaél Diabaténos szerepel a blachernai névjegyzékben, amely szerint a viszonylag tekintélyes *nóbelissimos* címet viselte.⁵² A végrendeletek szerint Kalé Mariának, két fivére Nikétas *proedros*⁵³ és Philarétos⁵⁴ (cím és tisztség nélkül említve), három nővére, Maria *proedrissa*, Eudokia *proedrissa* és az apáca Eiréné,⁵⁵ valamint egy ismeretlen nevű unokaöccse volt, aki feltételezhetően Nikétas fia lehetett.⁵⁶ Fontos megjegyezni, hogy a dokumentumok kiadása idején legmagasabb címmel bíró Geórgios Basilakés *prótoproedrost* nem említik egyik helyen sem, ami azt sejteti, hogy ő nem tartozott a végrendelkezők legközelebbi hozzátartozói közé: a Basilakés család másik ágának leszármazottja lehetett. A végrendeletek azt mutatják, hogy a család ezen ága egy *kuropalátéstól* származott. Ez a titulus I. Alexios uralmának e szakaszában még jelentősnek számított, és rokonságban állt a tekintélyes Pakurianosokkal és Diabaténosokkal is, ám az ág férfi leszármazottai nem értek el magasabb címet, mint a *proedros*, és a lányokat is csak ugyanezen titulust elérő embeerekkel sikerült összeházasítani. A dokumentumok a rokonság történetének egy szűk periódusát mutatják meg, és nem lehet segítségükkel teljes pályafutásokat felvázolni,

46 Pályafutásáról l. Basile Skoulatos: *Les personnages byzantines i. m.* 35–39.

47 Pérez Martín (szerk.): Miguel Atalíates: *Historia*. (Nueva Roma 15.) Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2002. 212–215.; Dimítrisz Cungarákisz – Dészpina Cuklídu (szerk.): Nikiphórosz Briéniosz: *Ὑλη Ἱστορίας i. m.* 266–302., 4. 6–28.; Anne Comnène: *Alexiade i. m.* I. 28–36., 1. 7. 1.–1. 9. 4.; Ioannes Zonaras: *Epitome historiarum i. m.* 18. 19, 229–230.

48 Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (szerk.): *Actes d'Ivion i. m.* II. 154–156. 44. sz.

49 Uo. II. 178–183. 47. sz.

50 Uo. II. 154. 44. sz. 4–5. sor, 178. 47. sz. 2. sor.

51 Uo. II. 154. 44. sz. 5. sor, 178. 47. sz. 2. sor.

52 Paul Gautier: *Le synode des Blachernes i. m.* 217.

53 Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (szerk.): *Actes d'Ivion i. m.* II. 154. 44. sz. 10. sor.

54 Uo. II. 179. 47. sz. 24. sor.

55 Uo. II. 179. 47. sz. 22–24. sor.

56 Uo. II. 178. 47. sz. 25. sor. Nikétas és Kale Maria unokaöccsének rokonságáról l. uo. 173.

mindazonáltal a *proedros* cím gyakori felbukkanása egyetlen generáción belül azt mutatja, hogy a Basilakések ezen ága gyorsan süllyedt a társadalmi ranglétrán.⁵⁷

Geórgios Basilakés, ahogy már fentebb említettem, valószínűleg a család egy másik ágához tartozott, habár szüleiről és testvéreiről hallgatnak a források. Geórgios nevét feljegyezték a blachernai névjegyzékbe, illetve Anna Komnéné is megemlékezik személyéről az 1103-as Anémas-összeesküvés kapcsán, amelyben az Alexias alapján a felkelés katonai szárnyához tartozott.⁵⁸ Az összeesküvés lelepleződött, és – bár Anna elbeszélése kissé ködös – úgy tűnik, Geórgios sok más összeesküvővel együtt megfosztották vagyonától, nyilvánosan megszégyenítették, majd megvakították.⁵⁹ Ez az eset nyilvánvalóan megrendítette a Basilakések még meglévő gazdasági és politikai erejét.

Geórgios bukása után a legközelebbi ismert Basilakés az ifjabb Niképhoros, aki az Apostol⁶⁰ tanára (*didaskalos tu apostolu*) volt a 12. század második harmadában. Hírnevét tanítói és szónoki teljesítményével szerezte, és nem köthető hozzá egyetlen fontos cím vagy hivatal a kormányzaton belül, habár tanári állása akkoriban rendszerint együtt járt a diakónus egyházi tisztségével. Magdalino a másodvonalú arisztokrácia tipikus képviselőjének tartja Niképhorost, a neves felmenőkkel rendelkező értelmiségit, aki a patriarchátus alkalmazásában lát el feladatot, és eltöprel a császári udvar tekintélyes tisztviselői mellett.⁶¹ A II. Ióánnésnak címzett beszédében említi meg Niképhoros, hogy maga adta fel a katonáskodó életmódot, és fordult az irodalmi tanulmányok felé harcos elődei ellenére.⁶² E feltűnő váltást a szerző úgy állítja be, mint saját döntését, ám valószínűbb, hogy az igazi ok a család régóta érzékelhető hanyatlása, a hadseregben elszenvedett pozícióvesztés, vagyis a hagyományos életpálya kilátástalansága volt. Niképhoros családjának hanyatlását végső soron az egyik ág rossz házassági politikája és Geórgios szerencsétlenségének majdhogynem egyidejű bekövetkezése okozhatta.

A szerteágazó rokonság valamint a politikai és gazdasági befolyást hozó sikeres pályafutások hiánya a családi vagyon aprózódását okozták. Emellett közrejátszhatott egy másik tényező is, amely a blachernai zsinat névjegyzékében rajzolódik ki. A dokumentum azt mutatja, hogy azon családok leszármazottai, amely családok legalább a 12.

57 A *proedros* még a 11. század közepén is a második legmagasabb titulus volt a császári udvarban, amelyet császári rokonsággal nem rendelkező személyek viselhettek. Ezzel szemben az 1094. évi blachernai zsinat névjegyzékén már csak a *raiktórok* és a *bestarchések* követik, és számtalan régi és új cím előzi meg.

58 Anne Comnène: *Alexiade* i. m. III. 69., 12. 5. 4.

59 Uo. III. 72–73., 12. 6. 5.

60 Az Apostol (*apostolos*) vagy apostolos könyv az eucharisztia alatt felmondott idézetek gyűjteménye, amely kizárólag újszövetségi részeket tartalmaz az evangéliumok (amelyek felmondott részeit az ún. *euangelionba* gyűjtötték) és a Jelenések könyvének (amelynek nem volt szerepe a liturgiában) kivételével.

61 Paul Magdalino: *The Empire of Manuel* i. m. 321.

62 Nicephorus Basilaca: *Orationes et epistulae* i. m. 74.

század középső harmadáig fontos szerepet játszottak a birodalom kormányzatában, az udvari hierarchia különböző fokain helyezkedtek el. Példának okáért a Palaiologosok képviselői megtalálhatók a *sebastosok*, a *prótonóbellisimosok* és a *kuropalátésok* között, míg a Sklérosok egy-egy leszármazottja a *prótonóbellisimosok* és a *kuropalátésok* között.⁶³ A Basilakések a névjegyzék elkészülésének időszakában döntően a *proedros* címmel együtt szerepelnek akár saját javadalomként akár házasság útján, ami azt sugallja, hogy a társadalmi ranglétra egyetlen szűk és kevésbé tekintélyes fokára szorultak be. Kivételt a gyermektelen Kalé Maria *kuropalátissa* és a birtokaitól megfosztott Geórgios *prótoproedros* jelentettek, ám mindkettejük élete, pályafutása töréspontnak bizonyult a források tanúsága szerint. Visszaulva a korábban említett dolgokra talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a *proedros* esetében egy olyan titulusról van szó, amelyet eredetileg fontos udvari tisztviselők, majd hadvezérek viseltek, ám Kalé végrendeletének kibocsátása után pár évvel egy magánbirtok pénzügyi ellenőre, egy arisztokrata szolgálja is kiérdemelhette. A szűk társadalmi mozgástér a család presztízsének csökkenését jelzi, de ráadásul előirányozhatta a további süllyedést is tekintve, hogy a *proedros* cím fokozatosan veszített jelentőségéből, így a túlságosan hozzákötődő embercsoportok tekintélyét is magával húzhatta.

Nem könnyű a másodrangú arisztokrácia előzményeinek vizsgálata. A kutatást hátráltatja a megfelelő számú forrás és bizonyíték hiánya, illetve az a tény, hogy I. Alexios uralkodása alatt nem volt letisztult hierarchia az udvarban, mindazonáltal néhány jelenség így is kimutatható. A Basilakések története mutatja, hogy a szerencsétlen házassági politika könnyen vezethet érzékelhető társadalmi süllyedéshez akár egyetlen generáció alatt. A legfontosabb jelenségnek mégis az bizonyult, hogy a család beszorult egy szűk és – az arisztokrácia szemszögéből – nem túl tekintélyes társadalmi rangra, míg a blachernai zsinat névjegyzéke bizonyítja, hogy a sikeres nemzetségek a hierarchia különböző szintjein képviselték magukat. Basileios Choroisphaktés esete egy olyan jelenség példájául szolgál, amely a másodrangú arisztokrácia egyik jellegzetessége volt, habár nem feltétlenül jelenti azt, hogy a 12. század első évtizedében már létezett ez a társadalmi réteg. Basileios azt is példázza, hogy a komnénosi rendszer olyan embert is a császári rokonság szolgálatába kényszeríthetett, aki egyébként a kormányzat tekintélyes, bár nem a legmagasabb helyeit betöltő arisztokrata család sarja volt.

63 Paul Gautier: Le synode des Blachernes i. m. 217–218.

Név	Cím	Tisztség	Rokonság	Forrás	Felbukkanás
León	<i>patrikios</i>	testőparancsnok (<i>archón</i> <i>tón ex-kubítón</i>)	?	Ioánnés Skylitzés ólompecsét (AMVP 17273)	1030
Ismeretlen (talán egyezik Geórgios charsianoni bíróval)	<i>patrikios</i>	Opsikion bírója (<i>krités</i>)	?	ólompecsét (DO S8. 106. 2998)	11. sz.
Ismeretlen (talán egyezik Geórgios charsianoni bíróval)	?	„örmény” themák bírój ja (<i>krités tón thematón</i> <i>Armeniakón</i>)	?	ólompecsét (BnF Zacos 692)	11. sz. közepe
Geórgios	<i>patrikios</i>	Charsianon bírója (<i>krités</i>)	?	ólompecsét (DO 47.2.1060)	1040–1070
Eustratios	<i>magistros</i>	a kancellária vezetője (<i>prótasekrétis</i>)	?	Michaél Attaleiatés Scylitzes Continuatus Michaél Psellos levelei	1068–1071
Basileios	?	?	?	ólompecsét (DO 55.1.3945)	1088 k.
Geórgios	?	?	?	ólompecsét (Fogg 782)	11. sz. m. fele
Nikolaos	?	?	?	ólompecsét (DO 47.2.1061)	11. sz. m. fele
Theodóros	?	?	?	ólompecsét (DO 47.2.1448)	11. sz. m. fele
Kónstantinos		császári jegyző (<i>notarios</i>);		Niképhoros Bryennios	
	<i>anthypatos</i> ;	a „posta” főjegyzője		Ioánnés Italos peranyaga	1078
	<i>proedros</i> ;	(<i>prótonotarios tu dromu</i>);		Anna Komnéné	1082–1083
	<i>prótoproedros</i> ;	katapanó tón axiómatón,;	?	I. Alexios oklevele	1088
	<i>kuropalátés</i> ;	beadványok kezelője (<i>epi</i> <i>tón déseón</i>);		Anna Dalasséné oklevele	1094
Basileios		Hellas és Peloponnésos kormányzója (<i>praitór</i>)		Blachernai zsinat névjegyzéke	1100
	<i>proedros</i>	<i>pénzügyi tisztviselő</i> (<i>logariastés</i>)	?	Ioánnés Komnénos <i>praktikonja</i>	1103

1. táblázat: Choirosphaktés család (1030–1103)

I. Alexios oklevele = Éra Vranúsi – Maríá Nisztazopúlu-Pelekidú (szerk.): *Βυζαντινά έγγραφα i. m. I. 48.*; Michaél Attaleiatés = Miguel Atalíates: *Historia i. m.*; Niképhoros Bryennios = Nikiphórosz Briénniosz: *Ἔγλη Ἱστορίας i. m.*; Anna Dalasséné oklevele = VemP 1. 49.; Anna Komnéné = Anne Komnène: *Alexiade i. m.*; Blachernai zsinat névjegyzéke = Paul Gautier: Le synode des Blachernes i. m.; Ioánnés Italos peranyaga = Jean Gouillard: Le procès officiel i. m.; Michaél Psellos levelei = Konsztantinosz N. Száthasz (szerk.): *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*. I–VII. köt. Párizs: [K. n.], 1876. V. 219–523.; Ioánnés Skylitzés = Hans Thurn (szerk.): Ioannes Scylitzes: *Synopsis Historiarum*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5.). Berlin: De Gruyter, 1973.; Scylitzes Continuatus = Évdoxosz Tszolákisz (szerk.): Joánnisz Szkilítisz: *Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*. Thesszaloniki: Eteria Makedonikón Szpudón, 1968.

Név	Cím	Tisztség	Rokonság	Forrás	Felbuk- kandás
id. Niképhoros	<i>bestarchés;</i>	<i>chartularios;</i>	Michaél Attaleiátés		
	<i>magistros;</i>	Theodosiopolis	Scyllites Continuatus		
	<i>proedros;</i>	kormányzója	Niképhoros Bryennios		1071
	<i>nobilissimos;</i>	(<i>dux/katepanó</i>);	Anna Komnéné		1077–78
	<i>prótoproedros</i>	Dyrrachion/ illírek <i>dux</i> a	Ióánnés Zónaras ólompecsét (DO 55.1.2254)		
Manuél	?	?	Phlóros fia	Anna Komnéné	1078
Geórgios	<i>prótoproedros</i>	?	?	Blachernai zsinat név- jegyzéke	1094
				Anna Komnéné	1103
Ismeretlen (Basilakés kuropalátés)	<i>kuropalátés</i>	?	Xené Diabaténé férje	Symbatios végrendelete	1090
			Phlóros fia?	Kalé Maria végrendelete	1098
Kalé Maria	<i>kuropalátissa</i>	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> lánya	Symbatios végrendelete	1090
			Symbatios Pakurianos <i>kuropalátés</i> felesége	Kalé Maria végrendelete	1098
Nikétas	<i>proedros</i>	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> fia	Symbatios végrendelete	1090
Philarétos	?	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> fia	Kalé Maria végrendelete	1098
Maria	<i>proedrissa</i>	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> lánya	Kalé Maria végrendelete	1098
Eudokia	<i>proedrissa</i>	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> lánya	Kalé Maria végrendelete	1098
Eiréné	?	?	Basilakés <i>kuropalátés</i> lánya	Kalé Maria végrendelete	1098
Ismeretlen	?	?	Kalé Maria unokaöccse Nikétas fia?	Kalé Maria végrendelete	1098
ifj. Niképhoros	?	az Apostol ta- nára	?	Ióánnés Kinnamos	1139
Ismeretlen	?	?	ifj. Niképhoros fivére	Niképhoros művei	1158

2. táblázat: Basilakés család (1060 k.–1160 k.)

Niképhoros művei = Nicephorus Basilaca: *Orationes et epistolae i. m.*; Ióánnés Kinnamos = Augustus Meineke (szerk.): *Ioannes Cinnamus: Rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae). Bonn: Weber, 1836. Kalé Maria végrendelete = Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou (szerk.): *Actes d'Iviron i. m.* II. 178–183. 47. sz. Symbatios (Pakurianos) végrendelete = uo. II. 154–156. 44. sz. Ióánnés Zónaras = Ioannes Zonaras: *Epitome historiarum i. m.*

DEVELOPMENT OF THE SECOND-CLASS ARISTOCRACY IN THE EARLY KOMNENIAN PERIOD

Emperor Alexios I and the Komnenian dynasty established a new system, the so-called 'extended family government' which introduced a new hierarchy of the Byzantine aristocracy. In forming this new elite, the emperor gave the highest positions and ranks of government to his kin. Becoming a relative of the emperor depended on complex circumstances. Most members of court who did not belong to the imperial kinship were expelled from higher parts of administration, and formed what can be called a 'second-class aristocracy', an inferior group of social elite. It was by no means a uniform and monolithic multitude. Families of the second-class aristocracy such as the Basilakai, the Blachernitai and the Skleroi had various backgrounds and origin. Furthermore, we can discover members of these families who built their careers either as servants of imperial relatives or as opponents of the Komnenian reign. This social group has so far received little attention in terms of marriage networks and their role in the politics of the empire. The paper discusses development of second-class aristocracy through career of two formerly leading aristocratic families, the Basilakai and the Choirosephaktai during the reign of Alexios I.

Keywords Byzantine Empire, second-class aristocracy, Alexios I Komnenos, Komnenian government

GÁL JUDIT

*A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása**

DALMÁCIA FOGALMA MÁST JELENTETT AZ ÓKORBAN, és mást napjainkban. A fogalom kezdetben az Isztriától egészen a mai Albániáig terjedő régiót ölelte fel.¹ A középkorban Dalmácia alatt egy ennél kisebb területet értettek, amelynek az északi határa Isztria volt, délen azonban csak a mai Észak-Albániáig terjedt (l. 1. ábra). A modern értelemben vett Dalmácia egy ennél is szűkebb területet jelent, az Adriai-tenger partvidékének Isztriától Dubrovnikig húzódó részét foglalja magában. Munkám során ez utóbbi fogalom által lefedett régiót vizsgálom meg, amelynek északon Veglia (KrK) szigete, délen pedig Raguza (Dubrovnik) a határa. Ezeket a területeket elsősorban az egyházi igazgatás 11–13. századi átalakulása kapcsán kívánom megvizsgálni. Elsőként a korai dalmáciai egyházszervezet kialakulását fogom felvázolni, majd a területen a 11–12. században létrejövő érsekségekkel és területi fennhatóságuk változásával foglalkozom. Végül azokat a 13. századi eseményeket mutatom be, amelyek az egyházszervezetben a legnagyobb változást eredményezték.

A dalmáciai egyház kora középkori története és átalakulása a 11–12. században

A dalmáciai egyházszervezet kezdetei egészen a római korig nyúlnak vissza. Ekkor Dalmatia provincia igazgatási és egyházi központja egyaránt Salona (Solin) volt,² a 3. században itt jött létre a terület első érseksége is.³ Salona mellett már a 4. század-

* Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Körmendi Tamás egyetemi adjunktusnak (ELTE), aki idejét nem sajnálva segített tanácsaival eddigi kutatásaim során.

1 Joan Dusa: *The Medieval Dalmatian Episcopal Cities: Development and Transformation*. (American University Studies, Series IX., History 94.) New York: Peter Lang, 1991. 33.

2 Salona, az egykor igen jelentős kora keresztény egyházi központ, az avarok és a szlávok betelepülésekor elpusztult. A település helyén ma a Splittől északnyugatra fekvő Solin található.

3 Joan Dusa: *The Medieval Dalmatian* i. m. 56.

ban jelentős egyházi központtá vált Zára (Iadera/Zadar) is.⁴ A 4–6. század folyamán pedig kialakult a teljes egyházszervezet, amelyet a következő egyházi központok alkottak: Senia (Senj), Iadera, Arba (Rab), Iudrum, Scardona (Skardin), Pharsus (Hvar), Delminium (Duvno), Bistua (Vitez), Martar (Lisičići), Sarsenterum (Mostar vagy Konjić környéke), Muccur (Makarska), Naron (Vid), Epidaurum (Cavtat) és Rhisium (Risan). A késő antik egyházszervezet pusztulásához végül az avar és a szláv törzsek betelepülése vezetett.⁵

Az újjászerveződő középkori dalmáciai egyházszervezet alapjai a szláv betelepülés előtti időszakra vezethetők vissza. Salona helyét egyházi központként Spalato (Split) vette át, ám érseki rangra emelkedésének időpontja vitatott. Egyes történészek szerint ez már a 7. században megtörtént, más vélemények szerint viszont mindez csak a 9–10. század fordulójára tehető.⁶ Spalato mellett a másik jelentős egyházi központ a zárai püspökség volt.⁷

Közelebbről nem ismerjük, hogy pontosan mikor, de bizonyosan 925 előtt, illetve 925 és 928 között két egyházi zsinatot tartottak Spalatóban.⁸ A 925 előtt zajlott zsinathoz kapcsolódott a döntés, amely szerint Spalatóra szálltak az antik Salona egyházi jogai, s az érsekség területi kiterjedése is Salonáéval egyezett meg.⁹ Ennek a zsinatnak a határozatai miatt a nonai (Nin) püspökség korábbi kiváltságos helyzete is megszűnt,¹⁰ mivel minden horvát terület Spalato fennhatósága alá került.¹¹ A nonai püspök lelki joghatósága a zsinat előtt nemcsak a saját egyházmegyéjére, hanem a horvát király uralma alatt álló valamennyi egyházra kiterjedt.¹² Gergely nonai püspök (900 k.–929) emiatt tiltakozott a pápánál, amelynek eredményeként 928 előtt újabb zsinatot hív-

4 A zárai egyház kezdeteiről l. Zvezdan Strika: *Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup? Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2004): 31–64.

5 Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. (Humanizmus és reformáció 26.) Budapest: Balassi Kiadó, 2002. 38.

6 Grga Novak: *Povijest Splita*. I–II. köt. Split: Matica Hrvatska, 1957–1961. I. 49–52.

7 Joan Dusa: *The Medieval Dalmatian* i. m. 56.

8 Grga Novak: *Povijest i. m.* I. 51.; Lothar Waldmüller: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. (Konziliengeschichte) Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1987. 25–49.

9 Joan Dusa: *The Medieval Dalmatian* i. m. 41.; Grga Novak: *Povijest i. m.* 52–54.

10 A nonai püspökség felállítására valamikor a 9. század közepén kerülhetett sor. A püspökség kiváltságos helyzetét az adta, hogy a horvát uralkodóknak ez volt az egyházi központja. L. Nada Klaić: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971. 232.

11 Uo. 302.

12 Franjo Šanjek: *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996. 95.

tak össze Spalatóban. Ezen a nonai püspökséget megszüntették,¹³ Gergelynek pedig a scardonai püspökséget adták helyette.¹⁴

A dalmáciai egyházszerkezet 11. századi története kapcsán meg kell említeni egy speciális intézményt, az ún. horvát püspököt (*episcopus Chroatensis, episcopus regni Chroatiae*). A tisztség kialakulása azzal áll összefüggésben, hogy Velence az 1020-as években elfoglalta a dalmáciai püspöki városokat. Ezt követően III. Krešimir horvát király (1000–1030) egy Velencétől független püspököt szeretett volna. Az ún. horvát püspököknek sokáig nem volt állandó központjuk, hanem a mindenkori királyi udvarban tartózkodtak. 1078 után Tinnin (Knin) lett a székhelyük. Vezették a királyi kápolnát, és emellett egyes esetekben uralkodói kancellárok is voltak.¹⁵ Az intézmény 1024 és 1030 között létesült, és vélhetően a 11. század végéig állt fenn.¹⁶

A két 10. századi spalatói zsinat döntéseinek értelmében 928 körül a spalatói érsekséghez a következő püspökségek tartoztak: Arbe, Veglia, Ossero (Osor), Zára, Scardona (Skardin), Duvno, Siscia,¹⁷ Ragusa, Hum (Zahumlje) és Cattaro (Kotor).¹⁸ A 10–12. század során ehhez képest több változás is történt a dalmáciai egyházszerkezetben. Egyrészt a spalatói érsekség alá tartozó püspökségek száma megnőtt. Ez nem jelentette azt, hogy új területek kerültek volna Spalato befolyása alá, hanem korábban is az érsekséghez tartozó városok emelkedtek püspöki rangra. A 10. század során közejük tartozott Trau (Trogir) és Tengerfehérvár (Biograd), a 11. században az újjáalakult nonai püspökség, a 12. században pedig Tinnin, Faro (Hvar), Zengg (Senj) és Korbávia (Krbava).¹⁹

13 A nonai püspökség megszűnése csak ideiglenes volt, az egyházat 1075-ben alapították újjá. L. Josip Buturac – Antun Ivandija: *Povijest katoličke crkve među hrvatima*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Cirila i Metoda, 1973. 93.

14 John V. A. Fine: *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 270.

15 Miho Barada: *Episcopus chroatensis. Croatia Sacra* 1 (1931): 161–215.; Körmendi Tamás: *Zagoriensis episcopus*. Megjegyzés a zágrábi püspökség korai történetéhez. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. 247. 4. jegyz.; DHA 290. 11. jegyz.

16 Franjo Šanjek: *Kršćanstvo i. m.* 61.

17 Ferdo Šišić ezt a területet a Száva menti Sziszekkel azonosította. Karácsonyi János szerint viszont valószínűbb, hogy a dalmáciai Sicumot jelölte a 16. századi, romlott szövegű forrás. L. Ferdo Šišić: *Priručnik izvora hrvatske historije*. Zagreb: Trošak i naklada Kr. zemaljske vlade, 1914. I/1. 338–341. Vö. Karácsonyi János: *Szent László meghódítja a régi Szlavóniát*. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/2.) Budapest: MTA 1916. 7.; Karácsonyi János: Horvát vakoskodás. *Századok* 52, No. 7–8 (1918): 344–345.; Körmendi Tamás: Szlavónia korai hovatarozása. *Századok* 146, No. 2 (2012): 371–372.

18 Smičiklas I. 31.

19 Molnár Antal: *Katolikus missziók i. m.* 38–39.

A spalatói érsekség kiterjedése akkora területet ölelt fel, amelyet a korabeli közlekedési viszonyok között nehéz volt irányítani. Különösen igaz volt ez a dél-dalmáciai egyházakra, amelyek a 10. század végén az újonnan alapított raguzai érsekség fennhatósága alá kerültek. A földrajzi adottságai mellett az is segítette Raguzát, hogy ez a terület a 10. század végén Sámuel bolgár cár (997–1014) uralma alatt állt. V. Gergely pápa (996–999) Sámuellel együttműködve és neki kedvezve emelhetette érseki rangra a cár számára stratégiaiilag fontos helyzetben lévő várost.²⁰ Raguz a 925 és 928 körüli zsinatokon még Spalatónak volt alárendelve. Az új érsekség felállításáról rendelkező pápai bulla elveszett, az érsekség első említése VIII. Benedek pápa (1012–1024) 1022. évi bullájához köthető.²¹ Ebben az szerepel, hogy Raguz a az érseki rangot V. Gergely pápa alatt nyerte el, tehát 996 és 999 között.²²

A fent említett 1022. évi bulla szerint Raguz a hatalma a dél-dalmáciai területekre terjedt ki: Trebinje,²³ Dulcigno (Ulcinj), Cattaro,²⁴ Svač (Shasi) és Antivari (Bar) tartozott a fennhatósága alá. II. Sándor pápa (1061–1073) 1067. évi, az antivari püspöknek küldött levele alapján a fenti öt püspökség mellett Raguzához tartozott még Bosznia, Drivast (Drishti), Pulat (Pulti), Duklja, Scutari (Skhodra) és Szerbia is.²⁵ Ezek egy része korábban a spalatói érsek fennhatósága alatt állt, más részük viszont a durazzói érsekséghez tartozott.²⁶ Ez az állapot azonban nem volt tartós. Duklja, amely-

20 Robin Harris: *Dubrovnik: A History*. London: Saqi, 2003. 41.

21 Smičiklas I. 61.

22 Vinko Foretić: *Povijest Dubrovnika do 1808*. I–II. köt. Zagreb: Matica hrvatska, 1980. I. 17.

23 A középkori Trebinje a Raguzától Cattaróig terjedő területet ölelte fel, északról Hum, délről Duklja, keletről pedig Raška (Szerbia központi része) határolta.

24 Cattaro püspökségét 925-ben alapították, ekkor vált le Raguzától. A város igyekezett megóvni függetlenségét, végül a 1172-ben az itáliai bari érsekségnek vetette alá magát. L. Konstantin Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1901. I. 47.; Giorgio Fedalto: Sulla dipendenza del vescovado di Cattaro dall'arcivescovo de Bari nei secoli XI e XII. *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 30 (1976): 73–80.

25 PL CXLVI. col. 1323.

26 Durazzo (Durrësi) érseksége alá a 10. század végén 14–15 püspökség tartozott. Ezeknek a jelentős részében a görög rítusú kereszténység volt az uralkodó. Kivételt képeztek az északi területek, többek között Antivari és Dulcigno is. Közel egy időben a raguzai érsekség létrejöttével megalakult az ohridi görögkeleti metropólia, amelynek hatására Durazzo keleti területeinek egy részét is elvesztette. A 11. századot követően a nyugati kereszténység képviselői a városban élő latinok voltak. 1200-ban létrejött egy latin rítusú főesperesség. Miután a negyedik keresztes hadjárat során Velence elfoglalta a várost, a durazzói metropolitát egy nyugati keresztény érsek váltotta 1208 és 1213 között. Miután Velence elvesztette Durazzót a görögkeleti egyház befolyása is helyreállt. L. Milan Šufflay: Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszzone im katholischen Damme. In: Thallóczy Lajos (szerk.): *Illyrisch-albanische Forschungen*. I–II. köt. München–Leipzig: Duncker & Humblot, 1916. I. 7-18.; Alain Ducellier: *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. (Documentes et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen

nek egyházi központja Antivari volt, a 11. század végére – hála a normannokkal kötött szövetségének és Bizánc gyengülésének – Dél-Dalmácia egyik legerősebb területévé vált.²⁷ Duklja jelentőségének növekedését mutatja, hogy vezetője, Mihajlo 1077-ben VII. Gergely pápától (1073–1085) koronát kapott, 1089-ben pedig III. Kelemen érseki rangra emelte Antivarit.²⁸ Ezt követően Raguza arra törekedett, hogy visszaszerezze érseki fennhatóságát Dél-Dalmácia felett.

1120-ban II. Callixtus pápa (1119–1124) helyreállította Raguza érseki jogait Antivari, Hum, Dulcigno, Drivast, Pulat, Trebinje, Scutari, Cattaro és Szerbia fölött. A pápa Duklja püspökének megparancsolta, hogy vesse magát alá Raguzának.²⁹ 1142-ben II. Ince pápa (1130–1143) újra megerősítette az érsekség jogait a fent felsorolt egyházak fölött.³⁰ Raguza sikerei azonban csak látszólagosak voltak, a 12. század második felében még négyszer – 1158-ban,³¹ 1167-ben,³² 1187-ben³³ és 1188-ban³⁴ – erősítették meg a város érseki jogait. Az érsekség területi kiterjedésének a kérdéséhez tartozik, hogy Bosznia püspökségét a 12. század során a fenti bullák közül csak az 1187. éviben és 1188. éviben említik. Egy forrás sem utal azonban arra, hogy Bosznia ez idő alatt más érsekség alá lett volna rendelve.³⁵ Bosznia említésének hiánya a korábbi forrásokban arra is utalhat, hogy ebben az időszakban ténylegesen nem működhetett ezen a területen a latin rítusú egyház.

A 12. század közepén még egy nagy változás következett be a dalmáciai egyházszervezetben. A zárai püspökség már a kora középkorban jelentős egyházi központ volt. Zárát IV. Anasztáz pápa (1153–1154) 1154. október 17-én kelt bullájában emelte érseki rangra.³⁶ 1155 februárjában pedig utódja, IV. Adorján (1154–1159) a velencei

Âge 13.) Thessalonique: Institute for Balkan Studies, 1981. 108-109.; Oliver Jens Schmitt: *Das venezianische Albanien (1392–1479)*. (Südosteuropäische Arbeiten 110.) München: Oldenbourg Verlag, 2001. 133–140.

27 Dimitri Obolensky: *A bizánci nemzetközösség*. (Varia Byzantina. Bizánc világa III.) Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999. 262.

28 Boško I. Bojović: *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge Serbe*. (Orientalia Christiana Analecta 248.) Rome: Pontificio Istituto Orientale, 1995. 28.

29 Smičiklas II. 36.

30 Uo. II. 51–52.

31 Uo. II. 84–85.

32 Uo. II. 111–112.

33 Uo. II. 206–209.

34 Uo. II. 226–229.

35 Eusebius Fermendžin (szerk.): *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*. (Monumenta spectantia historicam Slavorum meridionalium 23.) Zagreb: Taberna libraria Societatis typographicae, 1892. 2–4.

36 Smičiklas II. 76–79. A Trieszti-öbölben fekvő Grado a Velencéhez tartozó területek metropolíája volt. L. Robert Lee Wolff: *Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople (1204–1261)*. *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954): 234–235.

befolyás alatt álló Grado pátriárkája alá rendelte a várost.³⁷ Zára esetében nem volt szó a raguzaihoz hasonló földrajzi okokról, amelyek egy új érsekség létrehozását indokolták volna. Az érsekség felállításához elsősorban politikai okok vezettek.³⁸ Ferdo Šišić szerint a város érseki rangra emelése velencei nyomásra történt, és ugyanez vezetett a következő évben a gradói pátriárkának való alárendeléshez.³⁹ Ludwig Steindorff úgy vélekedett: a zárai érsekséget azért állították fel, hogy az egyházi határokat a politikai határokhoz igazítsák, és a velencei fennhatóság alatt álló területeknek saját érseke legyen.⁴⁰ 1154-ben az új érseknek négy püspökséget rendeltek alá: Arbét, Vegliát, Osserót és Farót.⁴¹ Utóbbi püspökség hovatartozása egészen a 12. század végéig vitás kérdés volt Zára és Spalato között. 1185-ben a spalatói zsinat határozata alapján Faro a spalatói érsek fennhatósága alá tartozott.⁴²

A raguzai érsekség szerepének változása a 13. században

A raguzai érsekség fennhatósága a dél-dalmáciai területekre és a szomszédos szláv államokra is kiterjedt. A város a 12. század során érte el hatalmának csúcspontját, ekkor összesen 13 püspökség, egész Dél-Dalmácia és Bosznia is a befolyása alatt állt. Raguzai fennhatósága alá a következő püspökségek tartoztak ekkor: Hum, Korčula, Trebinje, Antivari, Drivast, Dulcigno, Cattaro, Bosznia, Svač, Pulat, Budva, Scutari és Szerbia.⁴³ A 13. század során a raguzai érsekség szerepe jelentősen megváltozott, és ezzel párhuzamosan az érsekség területi fennhatósága is átalakult. A század során két irányból is támadás érte Raguzai egyházi kiváltságait. Egyrészt a szerb uralkodók igyekeztek kivonni a területükön fekvő püspökségeket Raguzai fennhatósága alól, másrészt a boszniai püspökség feletti hatalomért a Magyar Királlyal kellett szembenézniük.⁴⁴

37 Smičiklas II. 79–80.

38 A zárai érsekség felállításának körülményeiről és az erről folytatott történettudományi vitákról l. Ivan Majnarić: Razmišljanja o historiografskom pristupu problemu uzdizanja Zadra u status nadbiskupije i metropolije 1154. godine. *Croatia Christiana Periodica* 60 (2007): 101–115.

39 Ferdo Šišić: Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. *RAD* 142 (1900): 224–226. Šišić véleményét később Nada Klaić is elfogadta. L. Nada Klaić – Ivo Petricoli: *Zadar u srednjem vijeku do 1409.* (Prošlost Zadra 2.) Split: Sveučilište u Splitu, 1976. 163–165.

40 Ludwig Steindorff: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung.* (Städteforschungen, Reihe A, Darstellungen 20.) Köln–Wien: Böhlau, 1984. 74–91.

41 Smičiklas II. 77.

42 Lothar Waldmüller: Die Synoden i. m. 154–158.

43 Smičiklas II. 51–52.

44 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 51–52.

A két ország közül Szerbia közvetlen katonai veszélyt is jelentett Raguzára nézve. A 13. század során több alkalommal is háború tört ki a város és a szerb uralkodók között. Az első jelentős konfliktusra 1215-ben került sor, amikor Istvánnal, a későbbi első szerb királlyal (1196–1228) kerültek összetűzésbe a raguzaiak. A háború kitöréséhez három sziget, Korčula, Lastovo és Mljet hovatarozása feletti vita vezetett, ezek ekkor a szerb Humhoz tartoztak. A háború menetéről szinte semmit nem tudunk, de még ugyanabban az évben véget is ért, és ezt követően fegyveres konfliktus egészen 1228-ig nem történt.⁴⁵ A következő konfliktusra az 1240-es évek elején került sor. Az 1243-ban trónra kerülő I. Uroš (1243–1276) testvérét, Vladislávot (1234–1243) váltotta Szerbia trónján, akinek a felesége Raguzába menekült.⁴⁶ Ez feszültséget keltett ugyan az új uralkodó és a város között, azonban még ebben az évben sikerült megállapodniuk a vitás kérdésekben.⁴⁷

A 13. század második felében három háború zajlott Szerbia és Raguzá között, és mindegyik a szerb uralkodó győzelmével végződött.⁴⁸ Az 1252 és 1254 közötti konfliktusról egyházszervezeti vonatkozásai miatt még bővebben lesz szó, azt követően 1265 és 1268 között, végül pedig 1275-ben történt összeütközés Szerbia és Raguzá között.⁴⁹ Mindhárom háború alatt I. Uroš volt a szerb király. Uralkodása alatt a korábbi apanázsrendszert fel kívánta számolni,⁵⁰ és 1265-re már egész Szerbia urának nevezte magát.⁵¹ Uroš több mint harminc évig ült a trónon, és ez alatt arra törekedett, hogy Raguzá helyett a saját területén fekvő Antivari érseksége alá tartozzanak a szerb püspökségek.

Két püspökség, Hum és Trebinje esetében azonban ez nem sikerült, így a szerb uralkodók más eszközökhöz folyamodtak. A humi püspökség központjából, Stonból még Nemanja István (1168–1196) hódításai után, az 1180-as évek első felében elűzte a nyugati keresztény püspököt Miroszláv kenéz, a nyugati keresztény papok helyét pedig görögkeletiek vették át.⁵² A raguzai érsekség próbált ezen a helyzeten változtatni. A humi kenéz azonban csak akkor engedte volna meg a raguzai érseknek, hogy az általa beiktatott püspök Humban tartózkodjék, ha ezért fizettek volna neki.⁵³ Egy 1216.

45 Vinko Foretić: *Povijest i. m.* 83.

46 Frank Miklosich (szerk.): *Monumenta Serbica spectantia historicam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: [K. n.], 1858. 30.

47 Vinko Foretić: *Povijest i. m.* 85.

48 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 50–51.

49 Vinko Foretić: *Povijest i. m.* 86–89.

50 A szerbiai apanázsrendszer azt jelentette, hogy az uralkodó a dinasztia tagjainak kisebb-nagyobb területeket adott, amelyek viszonylag nagy autonómiával rendelkeztek. L. Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok* 147, No. 2 (2013): 483–491.

51 Frank Miklosich (szerk.): *Monumenta Serbica i. m.* 49–50.

52 John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: Michigan University Press, 2000. 20.

53 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 52.

március 11-én kelt levélben III. Honorius pápa (1216–1227) arra adott a raguzai érseknek megbízást, hogy új püspököket válasszon, mivel a humi és trebinjei püspöki széket már egy ideje nem tudták betölteni.⁵⁴ A humi püspök helyzete ezután sem változott, valós székhelyén nem tartózkodhatott, ezért egy Ragufa melletti szigeten, Lacromában (Lokrum) rendezkedett be, hatalma Hum felett névlegessé vált.⁵⁵ A püspökről ezt követően csak kevés adat maradt fenn, egy 1284. június 13-án kelt levélben VI. Márton pápa (1281–1285) a raguzai érseknek azt parancsolta, hogy iktasson be püspököket Hum és Trebinje élére.⁵⁶ 1286-ban IV. Honorius pápa (1285–1287) megerősítette, hogy Raguzának jogában áll püspököt állítani a két terület élére.⁵⁷

A trebinjei püspökség hasonlóan Humhoz a raguzai érsek fennhatósága alá tartozott. I. Uroš szerb király arra kényszerítette az ottani püspököt, hogy hagyja el székhelyét.⁵⁸ Az elűzött püspök Raguzába érkezett,⁵⁹ majd 1276-ban XXI. János pápa (1276–1277) a trebinjei püspök székhelyét hivatalosan is Raguzába helyezte át.⁶⁰ A püspökök 1296 után egy a városhoz közeli szigeten, Mrkanon éltek egészen 1456-ig, ekkor Raguzába tették át a székhelyüket.⁶¹

A Szerbia területén fekvő latin rítusú egyházak közül a harmadik problémás terület Antivari egyházi fennhatóságának kérdése voltak. Ahogy fentebb látható volt, a 11. század során érseki rangot szerzett Antivari státuszának megtartásáért a szerb uralkodók is harcba szálltak. Az 1190-es évek elején a raguzai érsekség területi fennhatóságát mind szerb, mind pedig magyar oldalról kihívások érték. Ekkor Nemanja István idősebb fia, Vukán tartotta hatalmában a tengermelléki szerb területeket. Kiváló kapcsolatokat ápolt a nyugati keresztény egyházzal, és arra törekedett, hogy megerősítse a dukljai egyházzervezetet. Vukán közbenjárására III. Ince pápa (1198–1216) az 1199. január 8-án kelt bullájában az antivari érsekség újbóli felállításáról döntött.⁶² A régi-új érsekség alá Dulcigno, Scutari, Pulat, Drivast, Svač, Sarda⁶³ és Arbanon⁶⁴ tartoztak.⁶⁵ Ragufa fennhatósága alatt Trebinje, Budva és a szerbiai püspökség maradt.⁶⁶

54 Smičiklas III. 142–143.

55 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 51–52.

56 Smičiklas VI. 488–489.

57 Uo. VI. 551–552.

58 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 52.

59 Smičiklas V. 342–343.

60 Uo. VI. 177–179.

61 Kosto Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici. *RAD* 119 (1894): 40.

62 Smičiklas II. 312–313.

63 A település elpusztult, a mai Észak-Albániában található a romjai.

64 Arbanon püspöksége a mai Albánia területén, Scutaritól délre feküdt, központja Kruja volt.

65 Smičiklas II. 335–336.

66 Dane Gruber: O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća (Svršetak). *Arhivski vjesnik* 15, No. 2 (1913): 168.

Szerbiában 1219-ben létrejött az autokefál egyház, amelynek élén István király testvére, a később szentté avatott Száva állt. Az autokefália a görögkeleti egyházban azt a státuszt jelölte, amikor az egyházfő nem tartozott hierarchikusan más egyházfő alá. A keleti kereszténység befolyásának növekedése is hozzájárult ahhoz, hogy az 1220-as évek végén a pápa a szerb–raguzai konfliktus idején Raguza mellé állt. IX. Gergely pápa (1227–1241) 1227. július 24-én kelt bullájában megerősítette a raguzai érsekség jogait, és felsorolta a város fennhatósága alá tartozó egyházakat. Ezek a következők voltak: Hum, Bosznia, Trebinje, Cattaro, Budva, Dulcigno, Szerbia, Drivast, Pulat, Scutari és Antivari.⁶⁷ Ez a bulla azonban nem tudta lezárni az Antivari és Raguza között már több mint egy évszázada zajló konfliktust. A pápa mellett Raguzát támogatta Velence is, amely 1204-ben a negyedik keresztes hadjárat során foglalta el a várost.⁶⁸

1247-ben újabb fordulatához érkezett a Raguzai és Antivari egyházi fennhatóságáról szóló vita. Ebben az évben elhunyt János (1199–1247), Antivari érseke, és Raguzai el akarta érni, hogy állítsák helyre a város érseki fennhatóságát Dél-Dalmácia felett.⁶⁹ A pápa végül a raguzai törekvések ellenére Giovanni Carpinit (1248–1252)⁷⁰ ültette Antivari érseki székébe.⁷¹ A két érsekség vitájának a rendezésére Carpini 1249-ben felvetette egy cattarói tárgyalás lehetőségét,⁷² de ez valószínűleg nem jött létre.⁷³ Amikor Carpini 1252-ben elhunyt, Raguzai újra megpróbált érvényt szerezni követeléseinek, és sikerült kieszközölnie egy pápai meghallgatást. Ennek eredményét a szerb király, I. Uroš nem várta meg, hanem hadsereggel vonult Raguzai ellen.⁷⁴ Az 1254-ben, szerb győzelemmel végződő háború után a raguzaiak nem próbálkoztak tovább, hogy az Antivari feletti befolyásukat visszaszerezzék. A 13. század közepére a raguzai érsek

67 Smičiklas III. 274–276.

68 Bariša Krekić: Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Century: A Short Survey. In: Uő. (szerk.): *Unequal Rivals: Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. (Studies in the History of Dubrovnik 3.) Dubrovnik: HAZU, 2007. 9–47.

69 Smičiklas IV. 317–319.

70 Giovanni Carpini 1245 és 1247 között a tatárok között volt pápai legátus, és megírta a tatárok történetét. Miután visszatért a legátusi megbízásából IV. Ince (1243–1254) pápa Antivari érsekének nevezte ki. Carpini jelentőségét mutatja, hogy egy 1255 és 1260 egy névtelen lengyel domonkos szerzetes által írt *Descriptiones terrarum* című munkában Carpini egykori érseki székhelye az egyetlen megemlített város. L. Dušan Kovač – Radivoj Radić: Iz karakorumu u Bar. *Zbornik radova za Vizantološkog instituta* 37 (1998): 251.; Jerzy Strzelczyk: Opis Krajów. Nowe źródło do dziejów wieków średnich i chrystianizacji ludów nadbałtyckich. In: Uő: *Średniowieczny obraz świata*. Poznań: PTPN, 2004. 206–217.

71 John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans* i. m. 139.

72 Smičiklas IV. 378–380.

73 Dane Gruber: O dukljansko-barskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji i. m. 125.

74 Sima Ćirković (szerk.): *Istorija srpskog naroda*. I–VI. köt. Beograd: Srpska književna zadruga, 1981–1986. I. 348.

hatalma mindössze három püspökségre terjedt ki: Trebinjére, Humra és Korčulára.⁷⁵ Ráadásul az első kettő püspöke csak névleges hatalommal rendelkezett, mivel a 12-13. század során a terület szerb urai elűzték őket az egyházaikból.

Bosznia és Raguzai kapcsolata

Bosznia püspöksége már a raguzai érsekség kezdetei óta a város fennhatósága alá tartozott. 1192-ben azonban Spalato érseksége alá került, csakúgy, mint, ahogy ez ekkor Hummal történt.⁷⁶ Ennek elsősorban az lehetett az oka, hogy a magyar uralkodók figyelme Bosznia felé fordult, és a spalatói érsekségen keresztül is megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat erre a területre. 1195-ben azonban, ahogy ezt követően is az új boszniai püspök Raguzába ment a beiktatása miatt.⁷⁷ Bosznia püspöksége kettős helyzetben volt: Spalato és III. Béla (1172–1196) is ragaszkodott az 1192-ben kialakult helyzethez, de gyakorlatban Raguzai befolyása érvényesült a püspökségben.⁷⁸ 1207-ben II. András (1205–1235) magyar király a spalatói érsekségnek adott kiváltságában – a dalmáciai egyház történetében uralkodótól addig példátlan módon – rögzítette az érsekség fennhatósága alatt álló egyházak listáját, köztük Boszniát is.⁷⁹ Az 1210-es éveket követően a forrásokban sincs már nyoma, hogy a magyar uralkodók Spalato effajta kiváltságaiért küzdöttek volna. Ehelyett inkább a kalocsai érsek befolyását igyekeztek növelni.⁸⁰ Végül 1247-ben ért el sikert ezen a téren a Magyar Királyság, ekkor a boszniai püspökségét Kalocsa érsekének⁸¹ rendelték alá. Az egyházmegye székhelye 1250-től a Valkó megyei Diakóvár (Đakovo) lett.⁸² Összességében elmondhatjuk, hogy a 12. században még a hatalma teljében lévő raguzai érsekség a mai Horvátország területén fekvő másik két egyházi központhoz, Zarához és Spalatóhoz képest jelentéktelenné vált. A püspökség alapításának a földrajzi okok mellett, politikai

75 Molnár Antal: *Katolikus missziók i. m.* 40–41.

76 Smičiklas II. 251–253.

77 Eusebius Fermendžin (szerk.): *Acta Bosnae i. m.* 4–5.

78 A boszniai püspökség történetéről. Rokay Péter: A boszniai püspökség. In: KMTL 124.; Emericus Gašić: *Brevis conspectus historicus diocesum Bosniensis-Diacoviensis et Sirmiensis*. Osijek: [K. n.], 1944.; John V. A. Fine: *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. London: Saqi, 2007.

79 Smičiklas III. 70.

80 Robin Harris: *Dubrovnik i. m.* 52.

81 Kalocsa érseke 1247-ben Benedek volt. L. Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln: Görres Ges., 1991. 134–144.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest: MTA TTI, 2011. 84.

82 Romsics Imre (szerk.): Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2001. 148. 496. jegyz.

indokai is voltak. Amint ezek a körülmények megváltoztak, az érsekség befolyása is jelentősen csökkent.

Sebenico és Trau a 13. században

A 13. századi dalmáciai egyházszerkezetben a raguzai érsekség területi fennhatóságának csökkenése mellett a legnagyobb változást Sebenico püspöki rangra emelkedése jelentette. A sebenicói egyháznak eltérően a korábban tárgyalt érsekségektől és püspökségektől nem volt a késő antikvitásba nyúló gyökere. A város legkorábbi ismert említése is viszonylag későre tehető: 1066-ban IV. Krešimir király (1058–1075) egyik, a városban kelt oklevelében találjuk meg első ízben a Sebenico (Šibenik) nevet.⁸³ A város jelentősége a 13. század elején, Domald kenézsége alatt nőtt meg jelentősen.⁸⁴ A 13. század kezdetén Dalmáciában három fontos hatalmi központ volt: a Dalmácia északi részén található Bribir környékén több család együtt uralta, közülük a Šubićok emelkedtek ki. A Cetina és a Neretva folyók közötti régiót a dalmáciai kalózkodásért leginkább felelős Kačićok birtokolták, központjuk pedig Almissa (Omiš) volt. A két terület között fekvő régió Domald kenéz hatalma alatt állt.⁸⁵

Domald az évszázad első felében, de leginkább az első harmadában több tisztséget is betöltött. 1204-ben zárai ispán volt, 1215 és 1220 között Sebenico élén viselt ugyanilyen tisztséget. 1210-ben II. András magyar király szolgálataiért neki adta Cetinát és Triljt. Mindezek mellett 1225 és 1227 között Klisszát (Klis) irányította.⁸⁶ Domald 1207 és 1220 között töltötte be legjelentősebb pozícióját, Spalato kenéze volt, 1221-ben megfosztották ettől a címétől. Domald és a Šubićok között ezt követően háború kezdődött, amelybe a legtöbb helyi család belekeveredett. Végül a Šubićok, akiket a magyar uralkodó is támogatott, legyőzték Domaldot,⁸⁷ és megkapták a II. András által korábban neki adományozott területeket.⁸⁸

Sebenico egyháza már a kezdetektől Trau püspöksége alá tartozott.⁸⁹ A város jelentősége és befolyása 12. században nőtt meg, a Trauval folytatott, 1298-ban, a püspökség felállításával végződött harc is ekkor kezdődött.⁹⁰ Domald ispánsága idején

83 Smičiklas I. 102.

84 Josip Kolanović: *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*. Zágráb: Školska knjiga, 1995. 11.

85 John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans i. m.* 149.

86 Arsen Duplancić: Pečat splitskog i šibenskog kneza Domalda. *Archaeologia Adriatica* 11 (2008): 245.

87 Ezt követően 1235-ben került ebbe a pozícióba, és egészen 1237-ig tartotta azt a kezében. L. John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans i. m.* 149–150.

88 Smičiklas III. 230–232.

89 Uo. II. 192–193.

90 Ante Gulín: *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli*. Zagreb: HAZU, 2008. 173.

Sebenico még jobban megerősödött.⁹¹ Ez volt az alapja az 1240-es évek elején megújuló küzdelemnek, amelynek célja a város saját püspökségének létrehozása volt. Sebenico püspökséggé válásának folyamatában az első összeütközésre 1240 körül kerülhetett sor.⁹² Egy később született ítélet alapján feltelezhetjük, hogy a Sebenicóba érkező trauai püspöktől megtagadták az őt kánonilag megillető jogokat. Az 1240. február 3-án Spalatóban kelt egyházi bírósági ítélete az ügyben a trauai egyházfő javára döntött. A bíróság újra az ölelki joghatósága alá helyezte Sebenicót.⁹³

Hiába született ítélet az ügyben, a sebenicói egyház nem tett le arról, hogy elszakadjon a trauai püspök fennhatósága alól. A tatárjárás és az ezt követő dalmáciai harcok miatt ugyan rövid szünet következett az egyházkormányzati vitában, de az évtized közepén újra feszültté vált a két város viszonya.⁹⁴ Erre utal az az 1246. július 7-én kelt levél, amelyben IV. Ince pápa (1243–1254) arra utasította Treguanus trauai püspököt (1206–1254), hogy vonja vissza Sebenico tilalom alá helyezését, amelyről korábban a spalatói érsek döntött.⁹⁵ A saját püspökség felállításáért folyó küzdelem az 1250-es évek vett újabb lendületet. 1251-ben IV. Béla király (1235–1270) megerősítette Sebenico korábbi kiváltságait,⁹⁶ valószínűleg ennek hatására újra megpróbáltak függetlenné válni a trauai püspökségtől.⁹⁷ A kísérlet azonban sikertelen volt, hiszen 1252. október 11-én a sebenicói főesperes már Spalatóban fejezte ki hűségét a trauai püspök iránt, és ismerte el jogait.⁹⁸ Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: valahányszor a városba látogatott a trauai püspök, a klérus köteles volt fogadni és szállást adni neki. A püspöknek joga volt dönteni személyi kérdésekben, és ő volt az egyház legfőbb irányítója ott-tartózkodása idején. Emellett határoztak a püspöknek járó juttatásokról is.

A megegyezés után újra mozgalmas évek következtek, a sebenicói egyház nem tett le céljairól. 1253-ban olyan eszközhöz folyamodtak, amelyre a 13. századi dalmáciai egyháztörténetben nem volt példa: a spalatói érseket és a trauai püspököt megkerülve egyenesen IV. Incéhez fordultak, akivel sikeresen elhitették, hogy István sebenicói főesperest, ahogy korábban szokás volt, megválasztották püspökké. A pápa pedig – bízva a sebenicóikban – azt parancsolta a spalatói érseknek, hogy ha úgy találja a választás szabályosan zajlott, és a megválasztott püspök alkalmas, akkor iktassa be.⁹⁹ A trauai püspök valamikor 1254 áprilisa előtt a IV. Incéhez fordult, és tudatta vele, hogy

91 Josip Kolanović: *Šibenik i. m.* 11–12.

92 Nada Klaić: *Povijest grada Trogira. Trogir u srednjem vijeku: javni život grada i njegovih ljudi.* II/1. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985. 141.

93 Smičiklas IV. 101–102.

94 Slavko Grubišić: *Spomen zbornik o 900. obljetnici.* Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976. 90.

95 Smičiklas IV. 295.

96 Uo. IV. 465–466.

97 Ante Gulín: *Kaptoli i. m.* 176.

98 Smičiklas IV. 512–513.

99 Uo. IV. 526.

a tizedfizetés elmaradása és a püspöki jogainak megtagadása miatt tilalom alá helyezte a sebenicói egyházat. A pápa április 21-én kelt levelében Zarába hívott össze egyházi bíróságot, hogy a vitás kérdésekben döntsenek.¹⁰⁰ Egy 1254. április 27-ei oklevél pedig arról tanúskodik, hogy a traui püspök két követet küldött a római egyházfő, hogy lépjenek fel abban az esetben, ha a spalatói érsek beiktatná a sebenicói püspököt.¹⁰¹ Mind a pápa, mind pedig a zárai bíróság Trau javára döntött a perben. Az előbbi számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a sebenicóiak a püspökválasztási jogukról hamis információkat közöltek. IV. Ince 1254. július 11-én kelt levelében ezt tudatta a zárai érsekkel, a scardonai püspökkel és a nonai főesperessel.¹⁰² Még az év novemberében a zárai egyházfő arról tájékoztatta a IV. Incét, hogy a sebenicói egyház meghódolt traui püspöknek.¹⁰³

A december 7-én elhunyt IV. Incét és utódját, IV. Sándort (1254–1261) a sebenicóiak ugyanúgy megtevesztették, mint tették azt elődjével 1253-ban.¹⁰⁴ A pápa 1255. január 21-én kelt levelében a spalatói érseket arra utasította, hogy a megválasztott sebenicói püspököt erősítse meg tiszttségében.¹⁰⁵ A levélből az is kiderül, hogy a római egyházfővel elhitették, hogy a püspökválasztásnak hagyománya volt a városban, és már hosszú ideje, több mint húsz éve üresen állt a püspöki szék. A sebenicóiakat segítette az a körülmény is, hogy Treguanus traui püspök még 1255 elején elhunyt, helyét pedig csak áprilisban vette át a ferences rendi Columbanus (1255–1276).¹⁰⁶ Az 1250-es évek második feléből sajnos nem maradt fenn forrás az egyházi konfliktusról. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy az újabb próbálkozás is sikertelen volt, hiszen a pápa 1260. március 26-án kelt bullájában a traui püspök kérésére tilalom alá helyezte a sebenicói egyházat, amely engedetlen volt püspökével szemben.¹⁰⁷

Az 1260-as években, a korábbiakhoz képest viszonylag békésebb viszony alakult ki a két város és egyházaik között. Sebenico jogállásában nem következett be változás.¹⁰⁸ Ezt mutatja az is, hogy a Trauhoz tartozó területek között sorolták fel akkor, amikor 1266-ban IV. Kelemen pápa (1265–1268) védelme alá vette a traui püspököt.¹⁰⁹ A békés viszony egészen 1273-ig tartott, amikor háború tört ki Trau és Spalato, valamint Sebenico között.¹¹⁰ Spalato és Sebenico szövetsége az egyházi kapcsolatokra is kifejtet-

100 Nada Klaić: *Trogir i. m.* 146.

101 Smičiklas IV. 553.

102 Uo. IV. 562–563.

103 Uo. IV. 573.

104 Ante Gulin: *Kaptoli i. m.* 179.

105 Smičiklas IV. 589.

106 Ante Gulin: *Kaptoli i. m.* 180.

107 Smičiklas V. 159–160.

108 Nada Klaić: *Trogir i. m.* 148.

109 Ante Gulin: *Kaptoli i. m.* 182.

110 Vjekoslav Klaić: *Bribirski knezovi. Od plemena Šubić do god. 1347.* Zagreb: Matica hrvatska, 1897.

te hatását: a spalatói érsek elismerhette a sebenicói püspökválasztást. Erre utal, hogy 1274. július 21-én a trauai püspök követte a sebenicói egyház leválasztása ellen tiltakozott.¹¹¹ Még ez év augusztusában a trauai püspök tilalom alá helyezte a sebenicói egyházat.¹¹² A két város között háború zajlott egészen 1277-ig, majd békét kötöttek, amely 1283-ig állt fenn.¹¹³

A püspökség felállításának kérdésében csak 1287-ben következett be újabb fordulat. Egy következő sebenicói elszakadási kísérletre utal, hogy a spalatói érsek még ez év márciusában kijelentette, hogy egyházi tekintetben Sebenico Trau alá tartozik.¹¹⁴ Néhány nappal ezt követően a trauiak püspöküket, Gergelyt (1282–1297) Rómába küldték, hogy tiltakozzon a sebenicói egyház elszakadási kísérlete ellen.¹¹⁵ Az 1250-es évek közepén már látható volt, hogy a sebenicóiak attól sem riadtak vissza, hogy megtévesszék az aktuális pápát a püspöki rangra emelkedéssel kapcsolatban. 1288-ban újra megpróbálták meggyőzni a Szentszéket, hogy ismerjék el ehhez való jogukat.¹¹⁶ Arra hivatkoztak ugyanis, hogy a makarskai püspököt egykor a „görögök” elűldözték székhelyéről, és ő a városukban telepedett le. Ennek a püspökségnek jogán választottak később, 1274-ben saját püspököt, akit a spalatói érsek is megerősített. A sebenicóiak a fentiek miatt arra kérték IV. Miklós pápát (1288–1292), hogy ismerje el püspökválasztáshoz való jogukat. IV. Miklós a zárai és spalatói egyház képviselőit Rómába hívta, hogy kivizsgálják az ügyet.¹¹⁷ 1298-ban György sebenicói kenéz és Mária nápolyi királyné (1257–1323) is közbenjárt az önálló püspökség felállításáért, aminek az eredményeként 1298. május 1-jén VIII. Bonifác pápa (1294–1303) felállította a sebenicói püspökséget.¹¹⁸

A 13. századi dalmáciai egyházszervezet átalakulásának jellemzői

Ahogy fentebb látható volt, a dalmáciai egyházszervezet szerkezetét tekintve a 13. században már nem esett át jelentősebb változáson, hiszen mindössze egy új püspökség jött létre ebben az időszakban. A fent felvázolt események tükrében a következő megállapításokat tehetjük. Az érsekségek fennhatósága a 10–11. században még nem egyezett meg a politikai határokkal. Példának okáért Ragusa befolyása az érsekség létre-

111 Smičiklas VI. 74–75.

112 Uo. VI. 84–85.

113 Grga Novak: *Povijest Splita i. m.* 138.

114 Smičiklas VI. 580–582.

115 Uo. VI. 584.

116 Ante Gulín: *Kaptoli i. m.* 187.

117 Smičiklas VI. 616–617.

118 Damir Karbić: Uloga bibriskih knezova u osnutku Šibenske biskupije. In: Josip Čuzela (szerk.): *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova za znantsvenog skupa Šibenska biskupija od 1298 do 1998.* Šibenik: Gradska knjižica „Juraj Šižgorić”, 2001. 53–62.

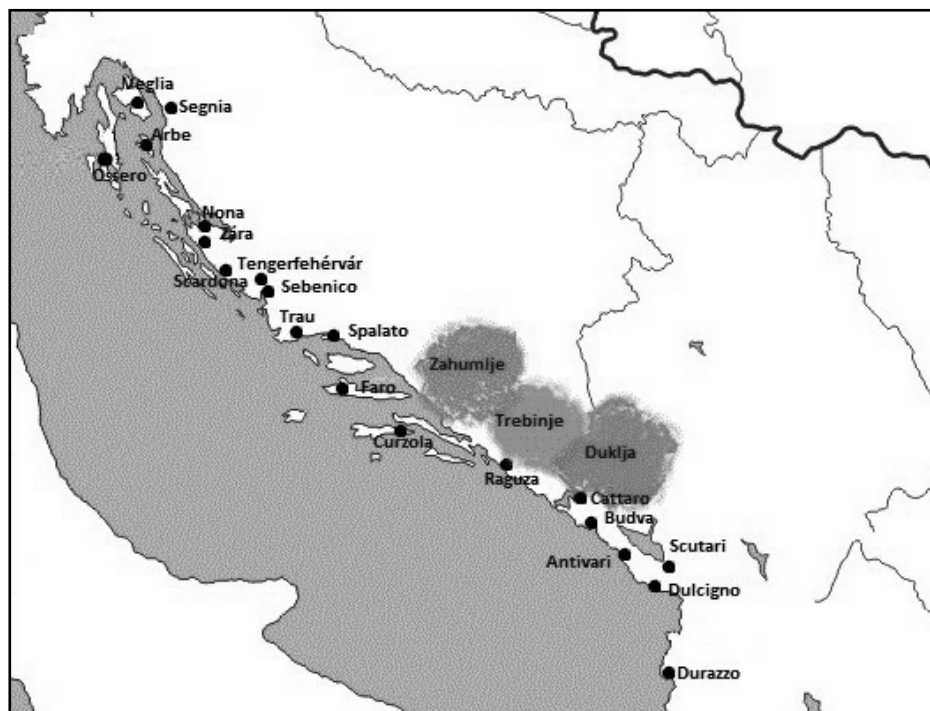
hozásakor nemcsak horvát, hanem szerb területekre is kiterjedt. A 11. század végén és a 12. század során az egyházi határok egyre inkább a politikai határokhoz igazodtak. A zárai érsekség felállításakor látható volt, hogy a velencei fennhatóság alá tartozó, észak-dalmáciai püspökségek tömörültek egy szintén velencei befolyás alatt lévő érsekség alá. Ugyanez a jelenség figyelhető meg az antivari érsekség létrejöttékor, amely néhány kivételtől eltekintve szerb uralom alatt álló területeket fogta össze.

A 13. század során Ragusa érsekének két irányból is kihívásokkal kellett szembenéznie. Egyrészt a szerb uralkodók a területükön fekvő püspökségeket akarták egy olyan érsekség fennhatósága alatt tudni, amely szintén Szerbiában volt. A Magyar Királyság pedig a boszniai püspökséget akarta előbb Spalato, majd Kalocsa érseke alá rendelni. A 13. század közepére pedig mindkét ország elérte célját. Az 1204 óta velencei fennhatóság alatt álló Raguzának csak három püspökség fölött maradt meg a befolyása, ezek közül is kettőben csak névlegesen, hiszen a Szerbiában található Humból és Trebinjéből is elűzték a püspököket. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a 13. század közepére Dalmáciában a politikai határok és az egyes érsekségek egyházi fennhatósága alatt álló területek szinte teljesen egybeestek.

<i>horvát/szerb</i>	<i>magyar^a</i>	<i>olasz</i>	<i>albán^b</i>
Bar	Antivari	Antivari	Tivari
Biograd na Moru	Tengerfehérvár	–	–
Budva	–	Budua	–
Đakovo	Diakóvár	–	–
Drač	Durazzo	Durazzo	Durrësi
Drivast	–	Drivasto	Drishti
Dubrovnik	Raguza	Ragusa	–
Duklja	Dioklea	Doclea/ Dioclea	–
Hvar	Faro	Lesina	–
Klis	Klissza	Clissa	–
Knin	Tinnin	Tenin	–
Kotor	Cattaro	Cattaro	–
Krbava	Korbávia	Corbavia	–
Krk	Veglia	Veglia	–
Lastovo	–	Lagosta	–
Lokrum	–	Lacroma	–
Makarska	–	Macarska	–
Mljet	–	Meleda	–
Nin	Nona	Nona	–
Omiš	Almissa	Almissa	–
Osor	Ossero	Ossero	–
Pilot	–	Pulati	Pulti
Rab	Arbe	Arbe	–
–	–	Sarda	Sarda
Saš/Svač	–	Suacia	Shasi
Senj	Zengg	Segna/ Segnia	–
Šibenik	Sebenico	Sebenico	–
Skadar	Scutari	Scutari	Skhodra
Skardin	Scardona	Scardona	–
Split	Spalato	Spalato	–
Trebinje	–	Travunia	–
Trogir	Trau	Trau	–
Ulcinj	Dulcigno	Dulcigno	Ulqini
Zadar	Zára	Zara	–
Zahumlje	Hum	Chulmia	–

1. táblázat: A tanulmányban szereplő földrajzi nevek különböző nyelvű változatai

- a) A magyar medievisztikában használatos földrajzi elnevezés.
b) Az albán településneveknek létezik egy határozott és egy határozatlan alakja, a táblázatban az albán történettudományban szokásos módon a határozott alakot tüntettem fel.

1. ábra: Az Adriai-tenger partvidéke az Isztriától a mai Észak-Albániáig

THE TRANSFORMATION OF THE DALMATIAN CHURCH ORGANIZATION FROM THE ELEVENTH TO THE THIRTEENTH CENTURY

The beginnings of the Dalmatian Church go back to the 3rd century. It was completely organized by the 6th century. This ecclesiastical organization was destroyed when the Slavic tribes arrived at Dalmatia, but did not disappear entirely. In the 9th and 10th centuries the renewed Church was based on the antique system: the devastated old centre, Salona, was replaced by the neighbouring Split, and most of the old episcopal sees were re-established. In the 10th century all the Dalmatian episcopal sees were under the jurisdiction of the archbishop of Split except for the bishoprics of Ulcinj and Bar.

In the next three centuries on the one hand new archbishoprics were established in Dubrovnik, Bar and Zadar, on the other the ecclesiastical and political borders became almost identical by the end of the 13th century. Zadar, as the best example, included all the Venetian ruled North-Dalmatian territories as its suffragans. Dubrovnik had to face challenges both from the side of the Serbian rulers and the Hungarian kings. The town of Dubrovnik, the most powerful South-Dalmatian ecclesiastical centre in the 11th century, lost its suffragans because of the Serbian ruled archbishopric of Antivari, and because of the Hungarian kings' success by the middle of the 13th century.

My paper investigates two main questions. It examines the development of the ecclesiastical organization in the 11th and 12th century and afterwards it focuses on the territories of the Dalmatian Church, where the greatest changes happened during the 13th century.

Keywords Dalmatian Church, Balkan studies, church history, church organization, transformation

BENEI BERNADETT

Krónikafolytatások a 13. század elején?

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

J ELEN TANULMÁNYBAN AZOKAT a nézeteket szeretném bemutatni, amelyek mellett foglaltak állást, hogy a magyar krónika 11–12. századi szövegegységét a 13. század elején folytathatták, illetve átszerkesztették.

Az ősgesta datálásával kapcsolatos vélemények

Mindenekelőtt azonban érdemes a krónika alapjául szolgáló ősgesta datálásának kérdését és az azzal kapcsolatos nézeteket ismertetni. Legkorábban, I. András (1046–1060) korára Domanovszky Sándor (1877–1955) tette az ősgesta keletkezését. Állítását három ténnyel igyekezett alátámasztani: 1.) A 13. században alkotó Albericus francia krónikásra csak 1047-ig hatott a magyar krónika.¹ 2.) Anonymus I. András-kori eseményt említ utoljára gestájában.² 3.) A magyar krónika csak I. András trónra lépétségéig használja az altaichi évkönyvet. Ifj. Horváth János (1878–1961) kutatásai szerint I. András haláláig terjedt a legrégebbi magyar gesta, szerzője pedig az a Miklós püspök, aki név szerint is szerepel művében, valamint a királyi udvarban a *notarius* tisztét töltötte be a 1055. évi tihanyi alapítólevél szerint.³

Gerics József (1931–2007) az ősgesta Salamon-kori (1063–1074) keletkezése mellett foglalt állást. Érvei között szerepelt, hogy a Koppány-lázadásról szóló korábbi hagyomány (krónika 41. fejezete: a lázadók szolgák lesznek) ismert az 1083 előtt keletkezett nagyobbik Szent István-legenda előtt is.⁴ A *Legenda maior* szerinte már használja

1 Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány*. Budapest: MTA, 1906. 129.

2 Alexander Domanovszky: Praefatio. In: SRH I. 235.

3 Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954. 308.

4 Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961. 9., 20., 64., 69., 79.

a krónika ma ismert szövegét, ugyanis II. Konrád német–római császár (1027–1039) 1030-as támadását a krónika 1051. évi német hadjáratról szóló tudósítása alapján szövegezi meg. Gerics kettős elbeszélést mutatott Salamon megkoronázása és I. Béla (1061–1063) uralkodásának két eseménye (1061. évi pogánylázadás és a pénzverés) kapcsán. Ezen kívül érvként hozta, hogy a 82. fejezetben a szerző megjegyzi, hogy I. Béla uralkodásával „a magyarok történetéről szóló régi könyvek foglalkoztak”. Az 1066/67-ben keletkezhetett ősgesta utolsó fejezete a 99. volt, amely a zselicszentjakabi monostor alapításáról tudósított. A 100. fejezet, amely Salamon és Dávid herceg gyermektelenségét jegyzi meg, valószínűleg a folytató munkája.

Hóman Bálint (1885–1951) Albericus francia krónikás művére támaszkodva állította fel tézisé, és jutott el egy Szent László-kori (1077–1095) ősgesta feltételezéséhez. A francia krónikás magyar adataiból ugyanis rekonstruálható egy ún. Somogyvári krónika, amelynek forrása az 1090–es évek elejéig terjedt.⁵ A magyar ősgesta 1091-ig beszélt el az eseményeket, ekkor írhatta egy udvari pap, valószínűleg Koppány későbbi püspök, aki Vecellin leszármazottja lehetett. Hóman kimutatta, hogy a magyar krónika 1063-ig használta az Altaichi évkönyvet. Emellett Hóman szerint az ősgesta nagyszabású, francia mintákat követő lovagi gesta volt, ami jól kimutatható a ma is olvasható krónikasövegből.

Kristó Gyula (1939–2004) és Györffy György (1917–2000) Könyves Kálmán (1095–1116) korára datálta az ősgesta keletkezését. Kristó nézetei szerint a munka egyfajta számvetés lehetett, amely bemutatta a kereszténnyé válás útját Szent Istvántól saját koráig.⁶ E „saját kor” meghatározásában segítségére volt Albericus, Kálmán király törvénykönyve elé írott előszava, amely ugyanezt a számvetést végezte el. Mindkét szerző összegezte azt az utat, amely az erőszakos keresztény térítésektől (Szent István korától) az önként vállalt keresztény hitig (Könyves Kálmán koráig) vezetett. Műfaját tekintve viszont nem nagyszabású gesta, hanem a relatív időrendet követő, rövid feljegyzéseket tartalmazó krónika lehetett,⁷ amely legitimista álláspontot foglalt el, hangsúlyozta I. András és Salamon uralmának jogosságát.⁸

Györffy György szerint a 70 évre visszanyúló történeti emlékezethatár is Kálmán korára mutatott.⁹ A krónika csak az 1038 utáni időszakból hoz részletes elbeszélést, sok, Szent István korában történt eseményről nem tud, nem ismeri a korszak történel-

5 Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* Budapest: MTA, 1925. 22., 68., 84., 106.

6 Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Budapest: Argumentum Kiadó, 1994. 118.

7 Kristó Gyula: *A történeti irodalom i. m.* 130.

8 Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. *Századok* 108, No. 3 (1974): 585–621.

9 Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Székely György (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* I/1–2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. I/2. 1003.

mi szereplőit sem. Érvelésében az analógia is szerepet játszott, ugyanis a szomszéd népek (csehek, lengyelek, oroszok) történeti irodalmában is ekkor jelentkezett az udvari történetírás önálló alkotásokkal.

Ettől későbbi ősgestával általában már nem számolt a kutatás. Fontos megemlítenünk azonban még Marczali Henrik (1856–1940) és Madzsar Imre (1878–1946) nevét. Marczali Henrik II. Géza (1141–1162) korába helyezte „a magyar királyok történeti tradíciójának első bő leírását”.¹⁰ Madzsar Imre stíluskritikai vizsgálatok alapján jutott arra a következtetésre, hogy 13–14. századi krónikáink elveszett ősforrása nem Szent László-kori, hanem II. Géza uralkodása alatt jött létre.

Madzsar szerint az Acephalus-kódexben ránk maradt krónika szövege a Koppány elleni hadjáratról szóló fejezetével (36. fejezet) kezdődően egészen II. Géza oroszországi expedícióját elbeszélő részig (70. fejezet) egységes fogalmazású munka, amely 1156 és 1162 között keletkezhetett.¹¹ A szerzőről megállapítható, hogy kapcsolatban állhatott a Ják nemzetséggel, és a királyi udvarhoz tartozhatott, hiszen jól ismerte az okleveles formulákat, amiről a krónika 50. fejezete tanúskodik.¹² Madzsar szerint jól kimutathatók az író kedvenc kifejezései, szófordulatai a Szent Istvánról szóló részben éppúgy, mint a 36. fejezetben vagy az egész krónika „Per me reges regnant” kezdetű prologusában is, amely biblikus tétel „visszaköszön” a Szent Istvánról szóló 41., a II. Béláról szóló 69. és a II. Gézáról szóló 70. fejezet bevezetésében is. Nem értett egyet Pauler Gyulával és Hóman Bálinttal, akik egy II. Béla-kori (1131–1141), illetve egy II. István-kori (1116–1131) krónikafolytatást feltételeztek. A 69. fejezet „usque in presentem diem” szavait csak akkor lehetne II. Béla korára vonatkoztatni, ha a szerző korábban nem írta volna le, hogy az Úr II. Béla sarjadékából valót ültetett az ő trónusára („de fructu ventris sui posuit super sedem suam”). A fejezet vége a király *senilis* gyöngeségéről szól, amit Pauler sem tarthatott egykorúnak. Madzsar felhívta a figyelmet a 69. fejezet végén előforduló biblikus kifejezésre („postquam autem regnum confirmatum esset in manu regis Belae”), amely a fejezet elejében is szerepel, de I. Géza (1074–1077) uralkodásának leírásában is.

Madzsar Hóman Bálint azon tételét utasította el, mely szerint Anonymus és a pozsonyi évkönyvek szerzője egy 1127-ig terjedő forrást használhattak műveik megalkotásához. Véleménye szerint II. István 1127-es bizánci hadjárata nem lehetett Anonymus mintája, mert a Hóman által bizonyítékként felhozott „timor eorum irruerat” kifejezés Anonymusnál már a Glád elleni fejezetben is előfordul, és még azt megelőzően több helyen is. Valószínűleg a névtelen jegyző sablonos kifejezése ez, amit József

10 Hóman Bálint: A II. Géza kori Névtelen. *Századok* 65, No. 7–8 (1931): 225.

11 Madzsar Imre: A II. Géza kori névtelen. (Értekezések a történeti tudományok köréből 24/11.) Budapest: MTA, 1926. 1–8.

12 „Si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret.” – SRH I. 349.

könyvéből vehetett át. Madzsar helyesnek tartotta Hóman Képes Krónika és Anonymus szövegei közötti egyezéseinek vizsgálatát, egy szöveghehellyel azonban kiegészíti azokat, mégpedig azzal, hogy a kijevei és az alpári ütközeteknek a mogyoródi csata volt a mintája. A krónika mogyoródi csatát ismertető 58. fejezetében felfedezhetőek a II. Géza-kori névtelen stílusjegyei, amiből az következik, hogy Anonymus előtt álló forrásnak 1152-ig, nem pedig 1127-ig kellett terjednie.

A II. Géza-kori névtelen szerző művét sűrűn átszötte bibliai idézetekkel, ami pedig azt bizonyítja, hogy egyházi állást tölthetett be, sőt, római jogi ismeretéről is tanúságot tett. Fontos megjegyezni, hogy Madzsar Imre sem a II. Géza korabeli névtelent tartotta legelső történetíróknak. A névtelen szerző két helyen is utal („antiqui libri de gestis Hungarorum”, „dicunt alii”) egy 12. század második felénél régebbi történeti emlékre, ami szövegszerűen nem maradt ránk. 12. századi szerzőnk emellett meríthetett a hagyományból, illetve külföldi forrásokból is, mindenekelőtt az altaichi évkönyvből.

Madzsar vizsgálatának hiányosságaira ifj. Horváth János, Hóman Bálint és Domanovszky Sándor is rámutatott. Madzsar Imre, bár kijelentette, hogy pusztán szöveggyezésekből, egyforma kifejezésekből nem von le következtetéseket, a gyakorlatban mégis ezt a módszert követte.¹³ Horváth János szerint a fogalmazást kell a vizsgálat tárgyává tenni az egyes fordulatok és kifejezések helyett. Emellett fontos segítséget jelenthet egy középkori szöveg datálásánál, a szöveg stílusának vizsgálatánál a prózaritmus vizsgálata és a rimes próza, mint középkori stílusformák megfigyelése. Horváth a tartalmi szempontra is felhívta a figyelmet, amit Madzsar Imre teljesen figyelmen kívül hagyott.

Hóman Bálint módszertani szempontból kritizálta Madzsart, szerinte pusztán stíluskritikai vizsgálatokra nem lehet semmit sem alapozni, szükség van más forráskritikai bizonyítékokra is.¹⁴ Ugyanis az egy irodalmi körhöz, kancelláriához, kolostorhoz, udvarhoz, iskolához tartozó középkori szerzők nem rendelkeztek olyan sajátos stílusvonásokkal, mint a reneszánsz ideje óta alkotó történetírók, jóformán azonos volt stílárís készletük. Emellett a középkori historikusok gyakran vettek át hosszú szövegrészeket hasonló eseményeket, tényeket leíró más történeti művekből is. Példaként Anonymust hozta, aki sikeresen kiaknázza a krónika Szent László korabeli csataleírásait, azok stílárís elemeivel alkotta meg a honfoglalás kori csaták leírásait. Hóman ezt követően megvizsgálta Madzsar 56 egyező kifejezését, és arra a megállapításra jutott, hogy „Madzsar Imre a Szent László-kori Gesta Ungarorum II. István-kori folytatásának és II. Géza-kori átdolgozásának létezéséhez szolgáltatott újabb értékes stíluskritikai bizonyítékokat”.¹⁵

13 Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954. 280–282.

14 Hóman Bálint: A II. Géza korabeli Névtelen. *Századok* 65, No. 7–8. (1931): 227.

15 Uo. 232.

Domanovszky Sándor is vizsgált néhányat a Madzsar által hozott kifejezésbeli párhuzamok közül, véleménye szerint elhibázott dolog volna a II. Géza-kori gesta írójánál egyéni stílussajátosságokat keresni.¹⁶ A későbbi folytató ismerte a Szent László-kori szöveget, és követte annak előadási formáit, ugyanúgy, ahogy a 13. század végén dolgozó kompilátor is tette. Domanovszky nehezményezte azt, hogy Madzsar nem tett különbséget az interpolálatlan krónika és az interpolációk közt, annak ellenére, hogy ezek a részek jól különválaszthatók egymástól.

A krónika 12–13. századi átszerkesztésével kapcsolatos vélemények

Az ősgesta szövegét továbbbírták, folyamatosan szerkesztették. A krónikakutatás általában számol egy II. István-kori és egy II. Géza vagy egy Álmos-ági uralkodó alatti folytatással.¹⁷ Vannak azonban olyan vélemények, amelyek szerint a 12. század végén, 13. század elején újabb átszerkesztésen esett át a krónika.

Pauler Gyula (1841–1903) nézete szerint az általa II. a és II. b néven említett Árpád-kori krónikákat egy III. Béla (1172–1196) kori vagy egy 12–13. század fordulóján élt krónikás összeolvasztotta. Bizonyítékként mindkét krónikában előforduló azonos kifejezéseket hoz.¹⁸ A krónika szerzője hasonlóan írta le a görögtűz hatását Nándorfehérvár ostroma előtt Salamon korából,¹⁹ mint a harami csata (1128) előzményeit II. István korából.²⁰ Salamon és Géza esztergomi szigeten való találkozásának bemutatásakor ugyanazon szavakat használja,²¹ mint amikor II. István János görög császár követeit fogadta a barancsi szigeten.²² Könyves Kálmán 1099-es přemysli vereségét („tanta strages ibi fuit”) ugyanúgy mondta el, mint a II. István-kori harami csatát („tanta ergo strages raro facta est”). Abból, hogy az emberek nemzetségét említi, illetve, hogy használja a *baro* szót Pauler arra a következtetésre jutott, hogy a krónika átszerkesztője

16 Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza korabeli gesta. Századok 67, No. 4–6 (1933): 171., 166.

17 Kristó Gyula: *A történeti irodalom i. m.* 18.

18 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* I–II. köt. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1899. II. 610–611.

19 „Per ingenia sufflabant ignes sulphureos in naves hungarorum et eas in ipsis aquis incendebant.” – SRH I. 370.

20 „Greci per ingenia inflammabant ignes sulphureos in naves hungarorum et eas ipsis aquis incendebant.” – SRH I. 441.

21 „Navigaverunt in insulam, civitati proximam ad colloquendum. Ubi diu semet ipsos incusantes, et excusantes tandem roborato federe pacis Geysa rediit in ducatum” – SRH I. 378.

22 „Per fideles nuncios convenerunt ad colloquium navigantes in insulam, que civitati Bororich proxima est. Ibi vero inter principes suos diu excusantes et incusantes, tandem pace roborata redierunt ad propria.” – SRH I. 442.

nem élhetett III. Béla kora előtt. A *chunus* szónak *cumanus* helyetti használatából pedig az következik, hogy mindenképpen Anonymus előtt kellett, hogy alkosson, legkésőbb a 13. század első éveiben, hiszen a névtelen jegyző gestájában már a *cumanus* szóval illette a kunokat.

Pauler szerint III. Béla kora mellett szól az a tény is, hogy Szent László alakját a krónikában itt-ott a szentség csodás fénye övezi. Csak akkor keletkezhett ez a rész, amikor Lászlót már szentnek tartották, ami III. Béla uralkodási idejére esett.

Szent László krónikában és a László-legendákban megjelenő alakját Szovák Kornél (1962–) is vizsgálta.²³ Arra több krónikakutató is rájött, hogy a Lászlót bemutató 139. krónikafejezet, amely a László-legendák forrásul szolgálhatott, későbbi, 12–13. századi interpoláció. A legenda írójának szándékával megegyezik, idoneista felfogású, vagyis az uralomra való alkalmasság elvét hangsúlyozza. Bár III. Béla korára utaló adatok miatt nehéz egyöntetűen megítélni a kérdéses szakaszt, mégis a szövegben olyan terminusok fordulnak elő, amelyek miatt későbbre kell, hogy tegyük az interpolátor működését. Ilyen kifejezés a krónikafejezetben előforduló *baro*, aminek első hiteles előfordulása 1203-ból való, magyar urakat pedig csak 1217 után jelölt. A krónika a királyválasztókat a „duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates” szavakkal írta le. A *tetrarcha* az ország negyed részének a kormányzóját, illetve, ha általánosítunk, akkor kisebb, jelentéktlenebb uralkodót is jelenthet. A krónika valószínűleg mintájaként olyan államalakulat jöhet tehát szóba, melyben legalább négyen gyakorolják a kormányzatot. Ilyen államalakulat volt a Latin Császárság. III. Béláról csak kombinációk árán tételezhetjük fel, hogy trónigényét választással is támogatták, míg II. András (1205–1235) megválasztásáról pontos adatunk van.²⁴ 1216-ban Flandriai Henrik latin császár fiúörökös nélkül halt meg, és a frank főurak egy része a konstantinápolyi trónon szívesen látta volna Henrik unokahúgának férjét, Andrást. A pápa viszont Courtenay Péter auxerre-i grófot koronázta Rómában latin császárrá. András csalódva indult Spalatón keresztül a Szentföldre, a dalmáciai városban azonban értesült Péter haláláról. Az Andrást Spalatóban fogadó német lovagok választhatták meg latin császárrá, ismervé a magyar király trónigényét. A krónika németjeit velük vagy pedig a Latin Császárság francia és német főuraival lehet azonosítani. A krónikaíró *barones et optimates*szel a Latin Császárság vazallus államainak hűbérurait, esetleg az uralkodói tanácsát kívánta megnevezni. A fentiekből az látszik, hogy a 139. fejezet átdolgozója a 13. század második évtizedében dolgozhatott.

Kristó Gyula szerint, ha elfogadjuk, hogy a Szent László-legendák forrása a krónika volt, nem beszélhetünk III. Béla előtti keletkezésű krónikáról, hiszen az ősgesta és annak II. István-kori és Álmos-ági folytatásai legitimista beállítottságúak voltak, és nem

23 Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. A László-legendák és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái. *Századok* 134, No. 1 (2000): 115–145.

24 Uo. 135–138.

tartalmaztak kedvező beállítást Lászlóra nézve.²⁵ Ráadásul a krónikában megjelenő László már a szentek attribútumaival rendelkezik, amiből az következik, hogy 1192, azaz László szentté avatása előtt sem keletkezhetett. Horváth János vizsgálatai alapján tudjuk azt is, hogy 1240 előtt kellett keletkeznie, hiszen nem ritmikus prózában íródott. Ez utóbbi jellegzetességet viszont elsősorban az 1240 után keletkezett szövegek-nél figyelhetjük meg.²⁶

Kristó Gyula másik fontos eredménye, hogy a Riccardus-jelentésben említett *Gesta Ungarorum* alapján egy 1235 körül keletkezett gestát körvonalazott.²⁷ A Riccardus művében szereplő *Gesta* keresztény gestaként szerepel, amely Hóman Bálint, Deér József, Domanovszky Sándor és Györffy György kutatásai alapján nem lehet azonos Anonymus művével. Riccardus viszont ismerte a Névtelen művét, amely a magyarok őstörténetét mutatta be; máskülönben felesleges lenne a keresztény jelző. Ráadásul Anonymus nem tud *Ungaria maior*ról sem. A ma ismert magyar krónikás alkotások között egy sincs, amely említést tenne *Ungaria maior*ról, viszont azt Riccardus igazolja, hogy egy ilyen munka létezett 1237 előtt, amelyet *Gesta Ungarorum*nak neveztek. A Riccardusnál említett gesta elveszett, nem maradt ránk, viszont konkrét ismeretekkel rendelkezett a keleti magyarokat illetően („et hodie sunt pagani”).

Gombocz Zoltán (1877–1935) szerint az *Ungaria vetus* fogalma a 13. század közepe táján Julianus barát utazásaival kapcsolatban került a magyar őshazára vonatkozó nemzeti és európai hagyomány középpontjába. Ennek a földrajzilag is pontosabban körülhatárolható területnek a neve *Magna Hungaria*, *Hungaria Maior*, *Hungaria Vetus*, szemben a mai hazával *Hungaria Minor*, *Hungaria Nova*, sive *Pannonia*.

Ligeti Lajos (1902–1987) szerint Julianusszal indult meg az érdeklődés a kelet-európai *Hungaria Magna* iránt, ami mongol kori utazókat is vonzott. A domonkosok a kunok térítése közben szerezhettek tudomást keleten élő magyarokról, amely térítési misszió terveit a pápai udvar kovácsolta ki, a domonkosok voltak a kivitelezői, politikai támogatója pedig IV. Béla (1235–1270).

A Riccardusnál említett gesta Béla ifjabb király politikájához közel álló nézőpont alapján készülhetett, az 1230-as évek közepe táján, szakítva az antik Szkítia-kép sémájával, felhasználta kora modern keletkutatásának eredményeit. Béla-pártiságáról tanúskodik Albericus troisfontaines-i apát világkrónikája is, akinek magyarországi informátorai Béla környezetének tagjai lehettek. Albericus világkrónikája hasonlóan a magyar krónikakompozícióhoz Péter és Gizella királyné alakját igen sötétre festi.

25 Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 43.

26 Uo. 44., 41.

27 Kristó Gyula: Egy 1235 körüli *Gesta Ungarorum* körvonalairól. In: Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974. 229., 231., 234., 236., 238.

Marczali Henrik vetette fel, hogy a magyar krónika Péter-képe „későbbi benyomások alapján készült, tán II. András (1205–1235) korában, midőn először lehetett szó nálunk németek uralmáról és zsarnokságáról”.²⁸ Péter alakját II. András ellenzéke színezte sötétre az általuk gyűlölt uralkodó vonásainak visszavetítésével. Ez a Gizella- és Péter-kép német előkelők által a hatalomból kiszorított magyar világi nagybirtokosok tiltakozásának, elégedetlenkedésének eredményeként formálódott meg. Ezek a nagybirtokos előkelők Béla környezetének tagjai lehettek, hiszen Béla II. András alatt háttérbe szorított hívei panaszkodhattak András zsarnokságára és Gertrúd német uralmára. Riccardus és Albericus tanúsága alapján talán feltételezhető egy 1235 körül Béla ifjabb király környezetében készült, a trónörökös és nagybirtokos hívei törekvéseit egyaránt tükröző, maga idejében korszerű *Gesta Ungarorum* léte.

Csóka J. Lajos szerint az első teljes, a pogány és a keresztény kort egyaránt tárgyaló, magyar történet, a „Nemzeti Krónika” Pannonhalmán készült az 1210-es években.²⁹ A bencés szerző a magyarság származását és pogány kori történetét főleg a Szent László korabeli *Gesta Ungarorum* nyomán beszélte el, felhasználva Anonymus művének részleteit is. A Szent Istvánnal kezdődő keresztény korszak alapforrása a már végleges formában létező *Chronica Hungarorum* lehetett, amelynek elbeszélését az altaichi évkönyv magyar vonatkozású részleteivel, a Hartvik-féle Szent István legenda és a Szent László életrajz adataival, valamint egyéni értesüléseivel egészítette ki.

Csóka elgondolása szerint, e bencés szerzetes Oros apát pannonhalmi konventjének a tagja volt a 13. század elején, amire több tényező is utal. A „Nemzeti Krónika” szerzője jól ismerte Pannonhalmát és környékét, melyről tanúskodik a Vértes-monda elbeszélése és a Koppány-féle háború leírása. Érdekes a 11. századi Dezső püspök, illetőleg érsek, állítólagos működésének elbeszélése is, ami feltűnően hasonlít a 13. századi Dezső csanádi püspök szerepéhez. Egy 1213-as pannonhalmi oklevélben az olvasható, hogy a pannonhalmi apátság és a pozsonyi várjobbágyok egy vitás birtokügyben Dezső püspököt és két előkelő urat kértek fel bírónak. A krónikás Csóka szerint ebből az oklevélből merítve adta elő azt a történetet, mely szerint Dezső érsek közvetítésével Géza úgy akarta visszaadni Salamonnak az igazságtalanul elvett királyságot, mint ahogyan a pozsonyi várjobbágyok Pannonhalmának adták vissza a salai területet.

Salamon–Géza és László királyi hatalomért való küzdelmeinek leírása Csóka szerint nem lehet kortárs, 11. századi, mert másfajta elgondolást tükröz. A trónfosztott Salamon, majd pedig a helyére lépő Géza és László uralmát és annak jogi és erkölcsi vonatkozásait Könyves Kálmán, illetve Hartvik püspök hatására a 12. században már másként minősíthették, mint a 11. században élt kortársak. Hartvik Szent Istvánról

28 Uo. 236.

29 Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* (Irodalomtörténeti könyvtár 20.) Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1967. 528., 559., 554., 549–551., 544., 560.

írott legendájában megjelent a jogszerűség elve, amely azt hirdette, hogy az ország a megkoronázott királyé („cui corona debetur et regnum”). Ezen elv kérdésessé teszi Salamon trónfosztását, Géza és Szent László trónfoglalásának jogosságát. A hercegek egy törvényesen megkoronázott uralkodó ellen lázadtak fel. Ez a probléma ismét jelentkezett 1200 körül, amikor András herceg kétszer is fellépett bátyja, a koronás király Imre (1196–1204) ellen. Az akkori pápa, III. Ince (1198–1216) már más elvet vallott Imrével kapcsolatban, mint VII. Gergely (1073–1085) Salamonnal szemben. Magyarországon ugyanis már nem az alkalmassági elv (*idoneitas*) dönti el, hogy ki birtokolja jogosan a királyi hatalmat, hanem a koronázás ténye. A megkoronázott uralkodóval büntetlenül szembeszállni nem lehet. Ezt az elvet jól ismerték Pannonhalmán is, ugyanis János apátot András táborához való csatlakozása miatt, felségsértés vádjával III. Ince Rómába idézte 1198 őszén, és állásától megfosztotta.

Az Opos-monda kialakulása is a „Nemzeti Krónika” szerzőjének nevéhez fűződik.

A pannonthalmi bencés úgy akarta monostora háláját kifejezni a Kált nemzetségbeli Opossal szemben, aki 1210-ben gazdag adományban részesítette Pannonhalmát, hogy hősi mondát font neve köré.

Végül Csóka J. Lajos olyan stílusjelenségeket hozott példaként, melyek azt bizonyítják, hogy a krónika szerzője ismerte a Nagy Szent Gergely-féle Szent Benedek életrajzot és a Regulát, amiből szintén arra lehet következtetni, hogy bencés szerzetes volt.

Csóka ezzel az elgondolásával különvéleményt jelentett be a magyar krónikaírás, a 14. századi krónikakompozíció társadalmi kötődéseit illetően.³⁰ Történetírásunk már régóta vallja a krónikaírás szoros kapcsolatát a királyi udvarral. Ezzel szemben Csóka még a történeti műveket is a bencésektől, Pannonhalmáról eredeztette. Ez az 1960-as években megfogalmazott álláspont azonban semmilyen teret nem nyert történetírásunkban.

Kristó Gyula lexikai és frazeológiai vizsgálatai

A krónika záró dátumának megállapítása, amely műfaját tekintve valójában regényes gesta lehetett, amely műfaj a lovagi kultúra 12. századi megszületésével alakult ki, sokkal nehezebb feladat. Ebben segítenek az Anonymus munkájával való párhuzamok.

Kristó Gyula lexikai és frazeológiai vizsgálatokat végzett a két szövegen. Ez a módszer nem előzmény nélküli a magyar krónikakutatásban (lásd Madzsar, sőt Pauler munkáit). Kristó – vizsgálatai alapján – tíz témában talált hasonlóságot Anonymus és a krónika szövege között:

30 Kristó Gyula: *A történeti irodalom i. m.* 22.

1.) Lovagság

A magyar középkorban a 'vitéz' jelentésű *miles* szót használták általában a lovagok megnevezésére. A *boni milites* 'jó vitézek' vagy 'jó lovagok' mindkét forrásban egyaránt szerepel.³¹ A lovagkor erényei közül *fides* 'hűség', a *largitas* 'bőkezűség' és az *audacia* 'bátorság', illetve a halált megvető bátorság („magis vellent mori in bello, quam”) mindkét forrásban előfordul. Saját korának lovagi ideológiáját, párviadala- it mind Anonymus, mind a krónika szerzője anakronisztikus módon korábbi időkre vetíti vissza (honfoglalás, illetve a 11. század), amikor ezen eszmék még ismeretlenek voltak a korszak emberei előtt.

2.) Az idegenekhez való viszony

Mindkét forrásban elmarasztaló jelzők kíséretében szerepelnek az idegenek. A névtelen jegyző Erdély lakóit, a vlachokat és a szlávokat, a krónika szerzője pedig a besenyőket és a székelyeket illetve a *vilis* 'hitvány' jelzővel.³² Az antikvitás irodalmában először M. Annaeus Lucanus *Pharsalia*jában szereplő 'német düh' (*furor Teutonicus*) a krónikában öt alkalommal szerepel. Ezt a toposzt egy francia iskolázottságú magyar szerző Nyugat-Európából hozta magával. A *furor Teutonicus* csak a krónikában szerepel, viszont a *furor*al rokon *furibundus* melléknév mindkét forrásban felbukkan, idegenekre vonatkoztatva. Emellett tény, hogy az idegenekkel szembeni ellenérzés csak a 13. század elejétől kezdve van folyamatosan jelen a magyar társadalomban.

3.) Nemzetségek szerepeltetése

A *de genere X* szókapcsolatnak valószínűleg kormeghatározó szerepe van, hiszen 1208 előtt hiteles oklevelekben nem fordulnak elő nemzetségnevek, viszont ettől az évtől kezdve oklevelekben való előfordulásuk száma egyenletesen növekszik.³³ Mind Anonymusnál, mind pedig a krónikában több olyan magyarországi nemzetségnév olvasható, amelynek lejegyzése nem képzelhető el csak 1208 után vagy kevéssel előtte.

4.) A római jog ismerete és általános érzékenység és figyelem a jog kérdései iránt

A római jog tételes ismeretéről mindkét forrás tanúbizonyságot tesz. Anonymus: 107.: „moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent”, 110.: „felix igitur Hungarorum embola”, a krónika: 369.: „cum felici embola totius Hungarie”.³⁴ Mindkét szerző közvetlenül meríthetett a római jogból. A római jog Magyarországra való beáramlását a kutatás a 13. század első felére teszi, külső ihletőjének pedig II. Frigyes tartja. A fentiekén túl mindkét forrásban sok, a jog szempontjait fi-

31 Uo. 45., 48., 51.

32 Uo. 47., 53.

33 Uo. 54–55.

34 Uo. 56–57.

gyelembe vevő fogalmazással találkozhatunk. A *ius* szó és származékai mindkét írásműben számos helyen előfordulnak.

5.) Oklevélformulák

Régebbi kutatások is kimutatták (Madzsar Imre, Konrad Josef Heilig, Szilágyi Lőránd, Domanovszky Sándor, Györfy György, Gerics József), hogy mind Anonymus, mind pedig a krónika szerzője kiaknázza az oklevélformulákban rejlő lehetőségeket.³⁵ Kristó Gyula előtt azonban kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a két szerző által használt oklevélformulák párhuzamba állíthatók egymással, különösen a mindkét forrásban szereplő *sanctio*-rész. Anonymus: „si quis [...] infringere voluerit, anathemati subiacet in perpetuum” (41.) Krónika: „si quis [...] arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret”. (349.) Kristó szerint mindkét hely Anonymus korabeli oklevélből való átvétel. Ezen kívül több közös hely van a két műben, ami oklevélformulákra megy vissza: Anonymus: „sine aliqua contradi[c]tione” (42.), „nemine adversario contradicente” (62.), „nullo contradicente” (86.), Krónika: „sine contradictione” (335.); Anonymus: „in perpetuum concessit” (115.), Krónika: „dare perpetuo iure decrevit” (314.)

6.) A Trója-történet ismerete

A névtelen szerző maga írta művében, hogy N.-nel, gestája címzettjével együtt olvasták a trójai történetet (*historia Troiana*) iskolai tanulmányaikon, amelyet „én erősen megkedvelvén, a Frígiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mesztereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem”(33.).³⁶ Sajnos azonban Anonymus latin nyelvű Trója-története, azaz lovagregénye, nem maradt ránk, de Hadrovics László (1910–1997) kutatásai azt valószínűsítették, hogy egy 13. század elején magyarra fordított latin szöveg volt a mintája az öt különböző változatban (szerb, horvát, bolgár és orosz) fennmaradt délszláv Trója-regénynek.³⁷ A magyar Trója-regény Anonymus szellemi termékének tekinthető, mégpedig azért, mert a *Gesta Hungarorum* és a délszláv Trója-regény között szerkezeti és tartalmi egyezések vannak. A krónikában a 107. caput tanúskodik a trójai történet alapos ismeretéről, amely az 1071. évi nándorfehérvári ostrom kapcsán elmeséli, hogy Salamon király *balistarius*a eltalálta a várból kitörő szaracénok egyikét, akinek „holttestét a magyarok igyekeztek erőszakkal megszerezni, de társai heves küzdelemben védték őt”.

35 Uo. 59–61.

36 Uo. 61–62.

37 Hadrovics László: *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 89.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955. 4., 89–94.

7.) A Trója-történet ismeretével szorosan összefügg a következő közös téma: az iskolázás. Mind Anonymusnál, mind pedig a krónikaszerzőnél nagy szerephez jut a *magister* 'mester' szó, amellyel külföldi (franciaországi) iskolákat végzett személyeket illettek.³⁸ Anonymus mesternek nevezi magát, és utal arra is, hogy a Trója-történetet úgy szerkesztette egy kötetbe, „ahogyan azt mestereimtől (*a magistris meis*) tanultam (33.)”. A krónikában két helyen fordul elő a *magister* szó, egy 11. és egy 12. századi eseményt tárgyaló helyen.

8.) Külföldi források használata

Külhoni tanulmányaik során mind Anonymusnak, mind a krónika szerzőjének lehetősége volt arra, hogy megismerkedjen a nyugat-európai történeti irodalommal, aminek magyar vonatkozásait vagy magyarokkal kapcsolatba hozható részleteit hasznosítsák műveikben.³⁹ Anonymus hivatkozik az *Exordia Scythicára* („akik a rómaiak viselt dolgait megírták”) (36.), ráadásul a mű egy ránk nem maradt változatának szövegét illesztette be gestájába. Egy másik helyen a névtelen jegyző év szerinti krónikákat („in annalibus [...] cronicis”) említve beszélte el a magyarok 884. évi kivonulását Szkítiából (41.), ami arra utal, hogy használta Regino évkönyvét. A krónikás is hivatkozik forrására, amikor az 1044. évi német–magyar háborúskodásról ír, említi, hogy „a németek azt mondják” („tradunt autem Teutonicis”), majd ezt követően szó szerinti egyezés figyelhető meg az altaichi évkönyv és a krónika szövege között.

9.) Jellemzések

A 12. század második felétől terjedt el az a gyakorlat, miszerint a szerzők az embereket felülről lefelé haladva írják le, amire Győry János (1908–1973) hívta fel a figyelmet.⁴⁰ Anonymusnál három jellemzést találunk, Álmos, Zolta és Taksony vezérékét. A krónikában két királyjellemzéssel találkozhatunk: I. Béláéval és Könyves Kálmánéval.

10.) Stílusajátosságok, elbeszélőmód

Ami az elbeszélőmódot illeti Anonymus és a krónika szerzője gyakran beszélteti *oratio rectában*, azaz egyenes beszédben a hőseit.⁴¹ Mindkét forrás nagy részletességgel tárgyal hadi vonatkozású eseményeket, és használ egymással párhuzamba állítható kifejezéseket („totus exercitus”, „cum magno exercitu”, „congregavit exercitum suum”, „pugnare acriter”, „captivos remiserunt” stb.). Párhuzamba lehet állítani a hadviseléssel, társasági élettel kapcsolatos további eseményekre (szabadságolásra, követküldésre,

38 Kristó Gyula: *A történeti irodalom i. m.* 63.

39 Uo. 63–64.

40 Uo. 64–65.

41 Uo. 65–68.

fogadásra, ellátásra, tanácskozássra, békekötésre, házasságkötésre) vonatkozó és Isten-nel kapcsolatos kifejezéseket is: „accepta licentia”, „missis legatis”, „fideliter serviret”, „in pace dimiserunt”, „inito consilio”, „celebratis nuptiis” stb. Anonymus: „adiuvante domino” (100.) Krónika: „adiuvante Deo” (357., 415., 422.) Anonymus: „implevit deus [...] prophetiam” (62.) Krónika: „prophetia [...] impleta est” (342.)

Végezetül nem lehet amellett sem elmenni szó nélkül, hogy mindkét műben előfordulnak ritkán használatos szavak. Györffy György a mindkét helyen előforduló *astur* ~ *austurról* úgy vélte, hogy ezt a neolatin szót Anonymus hozhatta be Magyarországra francia vagy olasz területekről.⁴² A *consiliarius*ról, ami Anonymusnál és a krónikában is szerepel ifj. Horváth János megállapította, hogy egy 1209-es hamis oklevélben fordul elő először Magyarországon.⁴³ Ez alapján is gyanítható egy 13. századi átszerkesztés.

Ezen egyezések alapján Kristó nem számolt – az egyéni stílussajátosságok miatt – szerző-azonossággal. Viszont arra a megállapításra jutott, hogy Anonymus és a krónika-szerző kortársak voltak, azonos iskolát járhattak ki. Mivel tudjuk azt, hogy Anonymus 1210 körül írta munkáját, illetve az is ismeretes, hogy ezt megelőzően Franciaországban tanult, azt kell feltételeznünk, hogy a krónikaszerző is valamikor a 13. sz. elején készítette el a 11–12. századi magyar történet feldolgozását, és Anonymushoz hasonlóan ő is franciaországi iskolában végzett *magister* lehetett.⁴⁴ Bár a kutatás legalább három vagy több kortárs vagy majdnem kortárs szerzővel számol a 11–12. századi krónikarészekkel kapcsolatban, mégis a krónika fenti eseményeket tárgyaló részei egyetlen szerző alkotásának tekinthetők Kristó szerint, mert amikor Anonymus szövegével bármilyen szempontból párhuzamba állítható krónikaszövegeket idézett, tekintettel volt a krónika egész korpuszára. Vizsgálataival kimutatta, hogy az eltérő évszázadokat, évtizedeket tárgyaló fejezetek között is hasonlóságok vannak.

Konklúzió

A fentebb ismertetett nézetek alapján valószínűsíthető tehát, hogy a krónikát a 13. század elején tovább folytathatták, illetve átszerkeszthették. Ezt az elgondolást különböző aspektusokból (ideológiai, diplomatikai, lexikai-frazeológiai, stilisztikai) végzett vizsgálatok erősítik meg. A kérdés éppenséggel tehát az, hogy a 13. század elején, talán Anonymus kortársaként működő kompilátor „kéznyoma” *grammatikai vizsgálatokkal* egy az egyben kimutatható-e a krónika szövegén, bebizonyosodik-e az, hogy saját íz-

42 Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest: Néptudományi Intézet, 1948. 42.

43 ifj. Horváth János: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, No. 3–4 (1966): 276. 265. jegyz.

44 Kristó Gyula: *A történeti irodalom i. m.* 72–73.

lésének megfelelően átszerkesztette a szöveget, vagy ha mégsem erről lenne szó, a ma ismert krónikaszöveg mögött jól elhatárolhatóan több szerző munkásságát kell-e feltételeznünk.

CHRONICLE CONTINUATIONS IN THE BEGINNING OF THE THIRTEENTH CENTURY? A HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW

The paper examines the problem of the 13th century redaction phase of the Hungarian National Chronicle as understood by the 19th–20th century historiography.

According to several historians the chronicle the protogest was continued in the beginning of the 13th century. Gyula Pauler, after the examination of the text of the chronicle, declared that the author of the chronicle had told different episodes with similar phrases. The figure of Saint Ladislaus in the chronicle has the saints' attributes, which show that this part of the text may have been written after 1192, when Ladislaus was canonized.

Kornél Szovák studied the capture 139 of the chronicle. In the phrase of *duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates* which is about Ladislaus's election, he found the sample of the Latin Empire of Constantinople in the 13th century. Lajos J. Csóka has derived the first Hungarian historical summary from a monk of Pannonhalma.

Gyula Kristó built up a thesis from the report of Riccardus, he presumed the existence of a gest around 1235, which later has disappeared. Kristó also compared the text of the chronicle with the work of Anonymus, and he found similarities between the two texts.

We point out the problems in connection with these identifications and suppositions in this paper.

Keywords Historiography, Anonymus, Gesta Hungarorum, phraseological analysis, Gyula Kristóf

A Váradi Regestrum veneficiummal és maleficiummal kapcsolatos esetei

Bevezetés

A VÁRADI REGESTRUM EGYEDÜLÁLLÓ JELENTŐSÉGŰ történeti forrás, mivel – amellet, hogy rálátást biztosít a tatárjárás előtti Magyarország bíraskodására – az egyetlen olyan istenítéleti jegyzék, mely statisztikai következtetések levonására is használható. A kútfőt már több szempontból vizsgálták: a személynevekre Galambos László,¹ a helynevekre Mikesy Sándor,² valamint K. Fábíán Ilona tért ki.³ Társadalomtörténeti szempontból Bolla Ilona elemzése nagy jelentőségű.⁴ Legutóbb pedig Ignasi Terradas Saborit 2008-ban megjelent kötete szentelt jelentős részt a Váradi Regestrum többoldalú elemzésének.⁵

Jelen tanulmányban a forrást vallástörténeti szempontból tekintem át: egy általános képet rajzolok az istenítéletek és a kora középkori magyarországi boszorkánvádak korszakairól és fajtáiról, kiemelve ezek magyarországi jelenlétét a törvénykezésben és a gyakorlatban. Emellet a Váradi Regestrumon belül megjelenő *veneficiummal*⁶

- 1 Galambos László: *A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban*. Budapest: [K. n.], 1942.
- 2 Mikesy Sándor: Váradi Regestrom-beli helyek meghatározásai. *Magyar Nyelv* 44 (1948): 64–65.
- 3 K. Fábíán Ilona: *A Váradi Regestrum helynevei. Adattár*. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 13.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.
- 4 Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1 (1957): 84–105.
- 5 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia Vindicatoria. De la ofensa e indefensión a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talión, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*. (Biblioteca de dialectología y tradiciones populares 47.) Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2008.
- 6 *A venenum*, vagyis mérgezés szóból ered, de mindenféle olyan cselekményt jelöl, mely hirtelen halálhoz vezetett, méreggel vagy más tiltott eszközzel. L. Fritz Graf: *A mágia a görög-római világban*. Budapest: Gondolat, 2009. 38–39.

és *malefíciummal*⁷ kapcsolatos vádakát vizsgálom meg. A szakirodalom eltérő számú ügyesetről beszél ennek kapcsán: Tringli tizenkettőről (6, 12, 33, 35, 55, 94, 124, 140, 156, 183, 215, 320),⁸ Terradas tizenhárom esetről ír, az előzőeken túl a 88. sorszámost is ehhez a kategóriához tartozónak veszi. Bár ez utóbbi nem említi sem a *malefícium*, sem pedig a *venefícium* szót, hanem mérgezésről ír. Ez a szó azonban etimológiailag és történetileg a *venefícium*hoz köthető.⁹ Koncz tizennégy *malefícium* vagy *venefícium* miatti vádemelésről ír.¹⁰ Tanulmányomban Ignasi Terradas álláspontját fogadom el, így 14 bűbájoskodással kapcsolatos esetet elemzek, 2 *malefícium*, 11 *venefícium*, és egy mérgezés miatti istenítéletet.

Az istenítélet

Az istenítélet a bizonyítás egyik formája, melynek az alapja az, hogy a természetfeletti erők nem hagyják bűnhődni az ártatlant, s személyesen közbelépnek érdekében.¹¹ A kora középkorban az istenítélet bírósági és egyházi elemei egybeolvadtak, a bizonyítási eljárás liturgikus keretek között zajlott le, a templomban vagy egy szent ereklyéjénél, pap közreműködésével. Az eljárás során az istenítélet képviselője megszakított minden kapcsolatot a mindennapi világgal. Megborotválkozott, inget vett, három napot böjtölt, a papi szabályrendszert kellett betartania. Ünnepelesen megáldották, levette amulettjeit és talizmánjait, majd megmártózott a szenteltvízben.

A középkori istenítélet a római jog, a keresztény liturgia és a germán szokások ötvözete volt. Caenegem szerint a 6–12. század közötti bizonyítási eljárás a római gyakorlat barbarizálódása lehetett. Szerinte az egyház a babonák szisztematikus kiirtása helyett krisztianizálta azokat.¹² A pogány germán törzsek könnyebben elfogadták az új hitet úgy, hogy a régi hagyományaikat részben megtarthatták, valamint úgy hitték, az üd-

7 A *malefícium* szó eredeti jelentése csak gonosz cselekedet, károkozás volt, a 4. századtól használják „rontás természetfeletti módszerekkel” értelmében. L. Norman Cohn: *Európa démonai*. Budapest: Corvina, 1994. 169–170.

8 Tringli István: Bűbájosok és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság értesítője* 110, No. 1 (1999): 75–80.

9 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 900.

10 Koncz Ibolya Katalin: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. [Doktori disszertáció]. Miskolc: Miskolci Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogi Tudományi Doktori Iskola, 2007. 146.

11 Istenítélet. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I–V. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982. II. Online dokumentum: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1584.html> (Letöltés ideje: 2013. július 3.)

12 R. C. Van Caenegem: *Legal History. A European Perspective*. London – Rio Grande: Hambledon Press, 1991. 74.

vösség mellett egy hatásosabb mágiát is elfogadtak a kereszténységgel, hiszen a csoda, vagy az istenítélet a szentség és az igazság jele.¹³

Brown szerint az istenítéletek egyfajta színházias ajánlatot kínáltak a feszültség oldására, elősegítve a társadalmi konszenzus helyreállítását. Hozzájárultak a konfliktusok megoldásához és az állásfoglalás létrehozásához, mivel az ítéletkor tekintettel voltak a zaklatott közösség informális véleményeire. Úgy véli, hogy az istenítéletek során háttéralkuk döntötték el az ügyek kimenetelét.¹⁴ Szerinte tehát azért használták az istenítéletet, mert ez kontrollálható volt, s így egyfajta társadalmi ítélkezés valósult meg. Radding ezt vitatta, mivel szerinte a Karoling-kori istenítéletek (eskü, párbaj, kereszt próbája) nem adtak sok lehetőséget a manipulálásra.¹⁵ Stephen White azt igyekezett bizonyítani, hogy az istenítélet általi döntés felajánlása egy politikai mozzanat, egy stratégia lehetett, mely időt hagyhatott a feleknek, hogy taktikát váltsanak. Véleménye szerint használatával rövidtávon felgyorsult a pereskedés folyamata, ám hosszútávon lelassult. Rámutat, hogy a természetfelettihez való fellebbezés az egyik fél totális vereségét vonta magával, mivel az isteni döntés megfellebbezhetetlen, valamint egy elhúzódt pereskedést a megoldás felé billenthetett akár az istenítélet emlegetése is, részben ezért szakították meg gyakran ezeket, mert a felek megegyeztek.¹⁶

A 12. század végére megjelentek az első kritikus hangok. A támadások a világi jogtudós értelmiségiektől és a reformpárti klerikusoktól jöttek. Míg korábban a szent és a profán közti határ elhomályosodott,¹⁷ a 12. századra átalakult a természet és a természetfeletti felfogása, melynek egyik oka a nyugat-európai műveltség 1150–1250 között bekövetkezett hatalmas változása volt. Megismerték a görög filozófusok (pl. Platón, Arisztotelész) műveit, és később a skolasztika hatására éles vonalat húztak a természetfeletti világon belül a csodás és a szakrális közé.¹⁸

Míg egy csoda megtörténtekor a természetfeletti spontán jelentkezéséről van szó, addig a szakrális események esetén liturgikus közreműködésre is szükség volt. Az istenítéletek nem számítottak csodának, mivel a társadalom igényelte és liturgikus formában garantáltak voltak.¹⁹ A bennük rejlő kiszámíthatatlanság pedig problemati-

13 Bárh Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. (Fontes ethnologiae Hungaricae 9.) Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2010. 12.

14 Peter Brown: Society and Supernatural: A Medieval Change. *Daedalus* 104, No. 12 (1975): 137–143.

15 Charles M. Radding: Superstition to Science: Nature, Fortune and the Passing of the Medieval Ordeal. *American Historical Review* 84, No. 4 (1979): 949.

16 Stephen D. White: Proposing the Ordeal and Avoiding It: Strategy and Power in Western French Litigation 1050–1110. In: Uő (szerk.): *Feuding and Peacemaking in Eleventh-Century France*. (Variorum Collected Studies Series) Aldershot, Hampshire: Ashgate Press, 2005. 91–96.

17 Peter Brown: Society i. m. 142.

18 Robert Bartlett: *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*. Oxford: Clarendon Press, 1986. 87–88.

19 Robert Bartlett: *Trial i. m.* 87–88.

kussá tette őket egy racionálisabb jogfelfogás számára.²⁰ Noha az istenítéletnek kereszténység előtti gyökerei voltak, a klerikus áldás fontos szerepet játszott benne, mivel azáltal a tárgyak megváltoztatták természetüket,²¹ s anélkül pedig kevésbé volt hatékony az eljárás.²²

A megváltozott társadalmi háttérnek éppúgy jelentős szerepe volt az istenítéletek eltűnésében, mint a városiasodásnak. A városlakók ugyanis a kiváltságaik részeként mentességet élveztek az istenítéletek alól, hasonlóképpen a klerikusokhoz és a zsidókhoz.²³ A világi bíróságok egyre nagyobb térnyerése s az ezzel párhuzamosan egyháziak szerepének a csökkenése a bírósági eljárásban okozta azt, hogy megszűntek az istenítéletek.²⁴ A 12–15. század közötti időszakra a hanyatlásuk, majd a fokozatos eltűnésük volt jellemző. Ebben jelentős szerepe volt a párizsi és bolognai egyetemeknek, s a római jog „újjászületésének”.²⁵ A római jog beépült az egyházjogba, s átkerült a hangsúly az abban használatos bizonyítási eszközökre.²⁶

Végül 1215-ben, a IV. lateráni zsinat a 18. kánonban foglalkozott a klerikusok jelenlétéről a vér hullatásával járó jogi procedúrákban. Az egyoldalú istenítéletek (forró- és hidegvíz-próba, valamint tüzesvas-próba) esetén megtiltotta a papoknak, hogy megáldják vagy megszenteljék annak az elemeit, a kétoldalú istenítéletek (párbaj) esetén pedig felújította a korábbi zsinatok tilalmát. Az istenítéletek 1215-ös betiltása először Angliában, Dániában és Normandiában hatott. Néhol egészen a 14–15. századig kitartott a szokás, Csehországban például IV. Károly (1346–1378) a 14. század közepén tiltotta meg, de a szokás fennmaradt egészen a 15. század elejéig.²⁷

A tűz- és a vízpróba

Az istenítéleteknek több fajtája létezett, például *eskü*, a *feszület próbája*, a *szent ostya próbája*, a *sorsvetés*, a *tetemrehívás*, a *bajvívás*, azonban a legjelentősebb a tűzpróba és a vízpróba volt. A tűz és a víz a középkori gondolkodás két legfontosabb eleme volt,²⁸ a

20 Charles M. Radding: *Superstition to Science* i. m. 962–963.

21 Dominique Barthélemy: *Diversité des ordalies médiévales. Revue Historique* 280, No. 1 (1988): 8.

22 John W. Baldwin: *The Intellectual Preparation for the Canon of 1215 against Ordeals. Speculum* 36, No. 4 (1961): 613–614.

23 Robert Bartlett: *Trial* i. m. 53–54.

24 Tóth G. Péter: *Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfüröszítés. Istentéleti eljárások a boszorkányperekben.* In: Pócs Éva (szerk.): *Démonológia és boszorkányság Európában.* (Studia ethnologica Hungarica 1.) Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, 2001. 261.

25 John W. Baldwin: *The Intellectual Preparation* i. m. 615.

26 Uo. 617.

27 R. C. van Caenegem: *Legal History* i. m. 88.

28 Uo. 75.

vízpróba a kereszteléssel állítható párhuzamba²⁹ (pl. 1050 k. Canterburyben ugyanabban a keresztelőmedencében merítették alá a vádlottakat és kereszteltek³⁰), a tűz pedig a szakrális értelemben vett tisztító képessége miatt volt jelentős.³¹

A tűzpróbának több fajtája is létezett: a vádlott tűzbe tette a kezét, vagy viaszos ingben égő farakáson ment át. Előfordult még tüzesvas-próba is,³² mikor a vádlottnak izzó vasdarabot kellett a kezében hordoznia 9–12 lépésnyire, vagy izzó vaskesztyűt vett fel, esetleg tüzes ekevasakon ment át.³³ Három napos böjt, misehallgatás, majd áldozás és a vas megáldása – hogy az istenítélet eredménye valós legyen³⁴ – előzte meg a próbát. Utána a sérült végtagot bepólyálták, majd lepecsételték, hogy működhessen az istenítélet. Három vagy ritkábban négy nap elteltével megvizsgálták a pecsétet, és ha azon külső beavatkozás nyomát találták, akkor érvénytelen volt a próba. Amennyiben azonban sértetlen maradt, akkor feltörték a pecsétet, levették a pólyát: ha a seb rendesen gyógyult, akkor a vádlott ártatlan volt, ha azonban gennyesedett: bűnös. A bíró a látélet alapján hozta meg a döntését.³⁵ A tűzpróbák esetén a tömeg nyugodtan várakozott az ítélethirdetés előtt.³⁶

A vízpróbának is több fajtája volt: a forróvíz-próbánál forrásban lévő vízből kellett kivenni egy tárgyat.³⁷ A hidegvíz-próbánál³⁸ a bűnös kezét-lábát összekötve mélyvízbe vetették, s ha bűnös volt, akkor fennmaradt a vízen.³⁹ Ez abból a hitből táplálkozott, hogy a bűnöst kiveti magából a víz. A keresztelőmedencében vagy pedig egy közeli folyónál – utóbbi a Jordánt szimbolizálta, így a szertartás előtt megszentelték a vizet – került rá sor.⁴⁰ Dario Sabbatucci szerint a hidegvíz-próbát kizárólag büntetésként, egyénekre szabták ki.⁴¹ Sokkal kevésbé fogadták el, mint a tűzpróbát.⁴²

29 Tóth G. Péter: Folyampróba i. m. 260.

30 Peter Brown: Society i. m. 135.

31 Robert Bartlett: *Trial* i. m. 22.

32 Uo. 10.

33 Bunyitay Vincze: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–IV. köt. Nagyvárad–Debrecen: [Nagyvárad-i Róm. Kat. Egyházmegye], 1883–1935. I. 70.

34 L. Cyrille Vogel – Reinhard Elze (szerk.): *Le Pontificale romano-germanique du dixième siècle*. (Studi e testi 226., 227., 269.) I–III. köt. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1963–1972. I. 380–381.

35 Solymosi László: Istenítélet és pecséthasználat. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. = *Analecta mediaevalia* 3.) Budapest – Piliscsaba: MTA TTI – PPKE BTK, 2009. 360–361.

36 Tóth G. Péter: Folyampróba i. m. 264.

37 Liturgikus szövegét l. Cyrille Vogel – Reinhard Elze: *Pontificale* i. m. 226., 382.

38 Liturgikus szövegét l. Uo. 393.

39 Robert Bartlett: *Trial* i. m. 10.

40 Tóth G. Péter: Folyampróba i. m. 263.

41 Idézi: Tóth G. Péter: Folyampróba i. m. 254.

42 Dominique Barthélemy: *Diversité des ordalies* i. m. 12.

Az istenítételek magyarországi alkalmazása és megjelenése a törvényekben

Magyarországra, akárcsak a szomszédos régiókra, a frank modell⁴³ hatott.⁴⁴ Valószínűleg ide is a kereszténység felvételével került ez a bizonyítási eljárás,⁴⁵ de itt is, akárcsak a többi újonnan kereszténnyé vált királyságban új jogi környezetbe kerültek az istenítételek.⁴⁶

Szent István (1000/1–1038) I. törvénykönyvének 22. cikkelyét az újabb kutatás kapcsolatba hozta az istenítételekkel. Itt arról van szó, hogy a szolgaságban tartott személy sajátos módon visszaszerezhetette a szabadságát (*iudicium legale faciens*), s itt a *iudicium* szó istenítéletet jelenthetett.⁴⁷ A *libertas* bizonyítása – ahogy erről a Váradi Regestrum tanúskodik (32., 74., 144., 316., 348. sz.) – általában istenítélettel történt.⁴⁸

Az 1092-es szabolcsi zsinat határozatai foglalkoztak az istenítételekkel. A 28. pontban elrendelte három tanú kötelező jelenlétét a tüzesvas- és forróvízpróbákon, valamint meghatározta a papok pénzbeli juttatását is. Ezen a határozaton a frank kapitulárek hatásai érezhetőek.⁴⁹

Könyves Kálmán (1095–1116) I. törvénykönyvének 22. törvénycikkében központosítással csökkentette az istenítéleti helyek számát: a magánprépostságokban betiltotta, befolyásolhatóságuk miatt, és csak a székesegyházakban illetve a nagyobb prépostságokban engedélyezte ezt az eljárást. Név szerint csak Pozsonyt és Nyitrát említi a törvénycikk, más források tájékoztatnak arról, hogy Esztergom, Kalocsa, Eger, Váradi székesegyházában és Óbuda, Arad, Székesfehérvár prépostságában is voltak istenítételek. Bár források nem beszélnek róla, de valószínű, hogy más régi székesegyházakban

43 Az istenítéletet a középkori Európában először a frankok és írek gyakorolták. A legkorábbi adat 500 körül, Tours-i Szent Gergelynél (538 k.–594 k.) található. A 6–8. század nagy részében csak a forróvíz-próbát említették, a 7–8. században az íreknél is volt forróvíz-próba, de ez különbözött a franktól, s nem is hatott máshol. Leginkább a tüzesvas-, forróvíz- és üstpróbákat használták a kora középkorban. Fénykorát a 9. és 12. század közé tehetjük. Ekkor alakultak ki a típusai és terjedt el a kereszténységgel együtt Európában (például Magyarországon, de Lengyelországban csak a 13. században találjuk az istenítételek első bizonyítékát), Bizáncot kivéve szinte mindenütt. Nagy Károly (768–814) uralkodása alatt megjelentek az istenítételek más fajtái is, például a kereszt próbája. A thüringiai (802 k.) jog említi először a tüzes ekevas próbáját, a hidegvíz-próba is ekkor jelenhetett meg. A Nagy Károly és Jámor Lajos (814–840) idején megrendezett ekevas-próbák és a forróvíz-próbák azt mutatják, hogy az ítélezés során figyelembe vették a tanúvallomásokat is. L. Robert Bartlett: *Trial i. m.* 4–6.

44 Mária Lupescu Makó: Between the Sacred and Profane: The Trial by Hot Iron Ceremony Based on the "Regestrum Varadinense". *Mediaevalia Transilvanica* 3, No. 1–2 (1999): 8.

45 Solymosi László: Istenítélet i. m. 361.

46 Tóth G. Péter: Folyampróba i. m. 260.

47 Solymosi László: Istenítélet i. m. 361–362.

48 Uo. 362.

49 Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. Budapest: Szent István Társulat, 1904. 75.

– Veszprém, Győr, Pécs, Vác, Csanád, Bács, Gyulafehérvár, Zágráb – is engedélyezték ezt.⁵⁰

Az I. esztergomi zsinat (1104/1105 k.)⁵¹ a koncentráltan jelentkező társadalmi igény miatt 46. cikkelyében feloldotta a nagybőjti tilalmat – vérontásra vonatkozó ügyek kivételével tarthattak istenítéletet ezen időszakban is. Csak a tüzesvas-próbát említették, a magyar források innentől nem is tájékoztatnak más istenítéleti szertartásról.⁵²

A 13. században a magyarországi egyházi bírászkodás kiterjedt volt, de inkább kezdetleges jellegű.⁵³ A peres feleket a poroszló vezette a káptalan elé, régebben bizonyára az istenítéletek lefolyását is ők tanúsították, s csak később adtak ki a káptalanok írásbeli bizonyítványt.⁵⁴ 1279-ben tiltotta meg a budai zsinat az egyház tagjainak az istenítéletek való részvételét,⁵⁵ de a tüzesvas-próba utolsó említése 1234-ből maradt fenn. Az 1279-es dátum igen későinek hangzik ahhoz képest, hogy a lateráni zsinat 1215-ben megtiltotta a klerikusi részvételt az istenítéleteken. Az országban a zsinat után tovább alkalmazták ezt a bizonyítási eljárást, elég ha csak figyelembe vesszük, hogy a Váradi Regestrum ügyeinek több mint 60%-a 1215 után történt. Ez nem egyedülálló jelenség: Fríziában 1424-ben, Lengyelországban a 14. század elején, német területeken a 13. század második felében vagy a 14. század elején értek véget az istenítéletek. Csehországban, mint arra már utaltunk, 1355-ben IV. Károly tiltotta be, de ott ténylegesen a 15. század elejéig bizonyíthatóan az igazukat a peres felek.⁵⁶ Ennek (részben) az lehetett az oka, hogy a jogi rendszer még nem érte el azt a fejlettségi szintet, hogy hivatalos vádemelést és megfelelő tanúvallomásokat használjanak a bizonyítás során, így a társadalomnak szüksége volt az istenítéletekre.⁵⁷

Az istenítéletek gyakorlati alkalmazásáról nem sok okleveles emlék maradt. A 12. század elejétől a 13. század elejéig öt ügyben említették a tüzesvaspróba alkalmazását, melyből négy eset birtokügy volt, egy pedig lopás. Ebből az istenítélet valódi magyarországi jelentőségére nem lehet következtetni, csak arra, hogy nagyobb a megörökítés

50 Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense (1208–1235)*. [Karácsonyi János és Borovszky Samu munkájának digitális kiadása kiegészítésekkel, valamint a Váradi Jegyzőkönyv új szövegkiadásával együtt], Budapest: Arcanum, 2009.

51 Pontos időpontja vita tárgyát képezi, 1104/1105 körüli keletkezési idő a valószínű, ám lehetséges későbbi időpont is 1112/1113-ig. I. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006. 218.

52 Solymosi László: *Istenítélet* i. m. 362.

53 Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2001. 112.

54 Eckhart Ferenc: *Hiteles helyeink eredete és jelentősége. Századok* 47, No. 9 (1913): 649.

55 Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest: Osiris, 2004. 227.

56 R. C. van Caenegem: *Legal History* i. m. 87–88.

57 James Q. Whitman: *The Origins of Reasonable Doubt. Theological Roots of the Criminal Trial*. New Heaven: Yale University Press, 2008. 129.

esélye birtokügy esetében.⁵⁸ Solymosi László gyűjtései alapján tudjuk, hogy Váradon kívül a tüzesvaspróbanak Esztergomból (12. század eleje), Székesfehérvárról (1203 előtt), Óbudáról (1211-ben), Kalocsáról (1215), Egerből (1229), Aradról (1229) maradt nyoma középkori forrásainkban.⁵⁹

A Váradi Regestrum

A Váradi Regestrum fennmaradása annak köszönhető, hogy Fráter György (1482–1551) váradi püspök, miután a jegyzőkönyvre a székesegyház sekrestyében rábukkantak, egy bevezető kíséretében 1550-ben Hoffgreff György (+1558/1559) kolozsvári nyomdájában *Ritus Explorandae Veritatis, Quo Hungarica Natio in dirimendis controverisiis ante annos trecentos et quadraginta usa est, et eius testimonia plurima in Sacratio summi templii Varadien reperta* címen kinyomtatatta a becses feljegyzéseket.⁶⁰ Ezután⁶¹ Bél Mátyás adta ki Pozsonyban, az *Adparatus ad Historiam Hungariam Hungariae* című történeti művében *Ritus Explorandae Veritatis, seu iudicium ferri candentis, quo in dirimendis controversiis, Gens Hungara olim utebatur. Editio, post Claudiopolitanam A[nn]o. 1550. secunda, uberrimis Notis illustrata* címen. Ez a kiadás már számozza az ügyeseteket, de a 133., 146. és a 345. sorszám kétszer is előfordul, valamint átvette Fráter György kiadásából az imákat és a szertartásokat. Majd 1849-ben adta ki Stephanus Ladislaus Endlicher a *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* című művében⁶² *Regestrum de Varad. 1201–1235* címen, az ügyeseteket számozva.⁶³

Kandra Kabos 1898-ban jelentette meg Budapesten a Váradi Regestrumot a magyar fordításával együtt, azonban még mindig nem időrendben.⁶⁴ Karácsonyi János és Borovszky Samu vállalkozott arra, hogy időrendi sorrendbe rakja mind a 389 ügyet *Regestrum Varadiense – Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom* címen.⁶⁵ Leg-

58 Solymosi László: Istenítélet i. m. 362–363.

59 Uő: Guden magánokleve másodlagos pecsétjének eredete. *Veszprémi Történelmi Tár* 1, No. 1 (1989): 104.

60 Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense i. m.*

61 Az eredeti példány nem maradt fenn, a későbbi ismertetések Fráter György munkájára támaszkodtak.

62 Stephanus Ladislaus Endlicher: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalli: Scheitlin und Zollikofer. 1849.

63 Vajda Gyula: *A Váradi Regestrum (1209–1235). Magyar műveltség-történeti kútforrás ismertetése és bírálata*. Budapest: Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, 1880. 7.

64 Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum*. Budapest: Szent István Társulat, 1898.

65 Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Regestrum Varadiense. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a váradi káptalan*. Budapest: [K.n.], 1903.

újabban Solymosi László és Szovák Kornél gondozásában jelent meg digitális formában 2009-ben, új szövegközléssel (mely tartalmazza az addigi kiadásokat és fordításokat) és a Karácsonyi–Borovszky-féle kiadásból hiányzó tartalomjegyzékkel, településnév-mutatóval és rövidítésjegyzékkel.

A Váradi Regestrum az 1208–1235 közötti istenítéleteket és a káptalan előtt bevallott jogügyleteket tartalmazza, 389 bejegyzése státuszperекről és kihágási perекről számol be.⁶⁶ A statisztikai adatai jelentősek: Caenegem 81 esetben (21%) nem tartotta egyértelműen megállapíthatónak az eredményt, 130 esetben (34%) ártatlanságot, 78 esetben (20%) bűnösséget állapítottak meg, 25 esetben (6%) a vádat visszavonta a vádló, 75 esetben (19%) megegyeztek a peres felek.⁶⁷ A megegyezés és a vád visszavonása gyakori, mivel az előzetes bizalom a természetfeletti erőkbe nyomást gyakorolt a perlekedőkre, s ez sokszor megegyezéshez vezetett.⁶⁸ Érdekesség, hogy azokban az ügyekben, mikor nem került sor istenítéletre, általában a vádló vontatta vissza vádját.⁶⁹ Három esetben muszlimokat is említ felperesként a Váradi Regestrum. Noha köztük nem volt elfogadott az istenítélet, s autonómiájuknak köszönhetően közösségen belül intézték el jogi ügyleteiket, de ezekben az esetekben keresztényeket vádoltak, azért volt szükség az istenítéletre.⁷⁰

Az istenítéletek szükséges kellékei a szent tárgyak voltak: használtak vallási szimbólumokat (festményeket, szobrokat) és ereklyéket is.⁷¹ A váradi helyszín a Szent László (1077–1095) sírja körüli kultuszra épült. A középkori Magyarországon Szent László legendáiban a király védelmező szerepe hangsúlyos volt: védte az ártatlanokat és az üldözötteket; így az előbbieket elítélését nem engedte az istenítéleti próbákra sem.⁷²

Váradon az istenítéletek közül csak az esküt és a tüzesvaspróbát alkalmazták.⁷³ Szent László sírjára vagy fejereklyéjére esküdtek.⁷⁴ Az eljárás szertartásrendje fennmaradt a Váradi Regestrumban. Három nap böjtölés után kerülhetett sor a tüzesvaspróbára, az

66 Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense* i. m.

67 R. C. van Caenegem: *Legal History* i. m. 76.

68 Charles M. Radding: *Superstition to Science* i. m. 949.

69 Dominique Barthélemy: *Présence de l'aveu dans le déroulement des ordalies (IXe–XIIe siècle)*. In: *L'aveu. Antiquité et Moyen Age. Actes de la table ronde de Rome (28–30 mars 1984)*. Rome: École française de Rome, 1986. 205–206.

70 Nora Berend: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims, and "Pagans" in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1301*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 96–97. Magyarul I. Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban. 1000k – 1300 k.* Máriabesenyő: Attraktor. 2012. 96. – itt csak két esetről ír.

71 H. L. Ho: *The Legitimacy of Medieval Proof*. *Journal of Law and Religion* 19, No. 2 (2003–2004): 266.

72 Mária Lupescu Makó: *Between the Sacred* i. m. 19.

73 Bunyitay Vincze: *A Váradi Püspökség* i. m. 74.

74 Uo. 75.

1–3 fontos vasdarabot, valamint az istenítéleti helyet⁷⁵ és a tüzet⁷⁶ is a püspök előzetesen megszentelte. Egy pap egyházi öltözetben, de miseruha nélkül a vasat fogóval az oltár előtt a tűzhöz vitte.⁷⁷ Eközben a *Benedicite omnia opera*⁷⁸ kezdetű zsoltárt recitálta, majd belerakta a tűzbe és meghintette szentelt vízzel.⁷⁹ Míg a vas hevült, misét tartott (*missa iudicii candentis ferri*), mely részei az *Introitus, Oratio, Lectio Esaię Prophetę, Graduale, Evangelium secundum Marcum, Offertorium, Secreta, Communio* voltak. Ézsaiás azért került bele a misébe, mert a Bibliában megjövendöli az asszíroktól való szabadulást, ami párhuzamba állítható a vádlott helyzetével, hiszen ő is a terhetől való csodás szabadulásban reménykedik. Márk evangéliumában pedig Jézus gyógyíthatatlant gyógyít, s emiatt kapcsolódik az istenítélethez, mert a tüzesvaspróba után a sérült kéz gyógyulásához is csoda kell.⁸⁰ A vádlott áldozott (ezzel is ártatlanságát bizonyítva), majd a pap feszülettel és szenteltvízzel, a hét bűnbánó zsoltárt és a mindenszentek litániáját hangoztatva a nép kíséretében az istenítéleti helyre vonult. Ha a vádlott újfent ártatlannak vallotta magát, akkor meg kellett esküdnie, hogy nem használt bűbájosságot és más módon sem készítette elő a kezét.⁸¹ A próba után a kezét pólyába tették és lepecsételték, mely a próba érvényességét igazolta. A pecsét pecsétnyomói és lenyomatai megsemmisültek, de a rajzolata valószínűleg összefüggött a védőszenttel, ezt erősíti a budai társaskáptalan oklevele.⁸² Az eljárás eredménye alapján a bűnöst világi bíró elé vezették, az ártatlanságot pedig hálaadással, Isten dicsőítésével ünnepelték az ordók előírása szerint (*laus Deo referatur* illetve *Deo gratuletur*).⁸³

Solymosi László szerint az oklevél megerősítéséhez használt pecsétet használhatták a pólya lezárásához is. A veszprémi székeskáptalan legkorábbi pecsétjén olvasható *† FORTITUDO MEA ET LAVS MEA DOM[INUS]* felirat,⁸⁴ ami a Bibliában három helyen szabadulás utáni dicsőítő, hálaadó rész, mely kapcsolatban lehet az istenítélet

75 „Benedic, Domine, per invocationem sancti nominis tui hunc locum ad manifestandum verum iudicium, ut omni demonum falsitate procul remota, fidelibus tuis veritas iudicii tui manifesta fiat. Per Cristum dominum nostrum. Amen.” – Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense i. m.*

76 „Domine Sancte Pater, omnipotens aeterne Deus, benedic hunc ignem, quem in nomine filii tui, domini nostri Iesu Christi, et Spiritus Sancti benedicimus et sanctificamus. Qui vivis et regnas.” – uo.

77 Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum i. m.* 27.

78 Dán 3,57 – Isten magasztalása, dicsőítése.

79 „Benedictio Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti descendat super hoc ferrum ad discernendum iudicium Dei. Amen”. Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense i. m.*

80 Mária Lupescu Makó: *Between the Sacred i. m.* 21.

81 Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum i. m.* 28–30.

82 Solymosi László: *Istenitélet i. m.* 366.

83 Uő: *Guden magánoklevele i. m.* 103.

84 2Móz 15,2; Ézs, 12,2; Zsolt 118,14.

utáni szabadulás iránt érzett hálaadással. Feltevése szerint a Guden és a Zaah végrendeletén lévő pecsétet eredetileg a veszprémi tüzesvas-próbákhoz használták.⁸⁵

Veneficium és maleficium vádak Magyarországon

Természetesen a magyar törvények is megfogalmazzák a boszorkányság miatt elítéltek büntetését. Szent István I. törvénykönyvének 33. cikkelye tartalmazza a *strigák*⁸⁶ megbüntetését: először átadták őket a papnak börtöltre és hitoktatásra. Amennyiben másodszor is bűnbe estek, újból börtöltre ítélték őket, ezenkívül keresztet sütöttek a mellükre, lapockáik közé és homlokukra. Harmadik alkalommal a bírák kezébe kellett adni őket.⁸⁷ Ez a törvényszöveg a Nagy Károly szász törvényének az ilyen tárgyú rendelkezésére hasonlít.⁸⁸ Szent László a szabolcsi zsinaton, a 34. cikkelyben úgy rendelkezett, hogy a *strigák* fölött akként ítéelkezzenek, ahogy a püspök jogosnak tartja, ebben a cikkelyben a szajhákkal állítja egy sorba őket.⁸⁹ Itt is található frank előzmény, a 820-as kapituláré hasonló tartalmilag.⁹⁰ Kálmán I. törvénykönyvének 57. cikkelyében arról határoz, hogy *strigák* ellen ne folytassanak vizsgálatokat, mivel nem léteznek.⁹¹ Azonban a *maleficium*ról és a *veneficium*ról ő is törvénykezett. Az I. törvénykönyvének 60.

85 Solymosi László: Istenítélet i. m. 370–372.

86 A *strigákról* úgy tartották, hogy képesek állat alakját is felölteni, és éjjel repkednek. Az 1–2. században egyre több utalás van egy *strix* nevű lényre, ami éjszaka repked, emberek húsából eszik és véreből iszik. Megjelent ez a képzet Pliniusnál (61–112), Ovidius (Kr. e. 43–Kr.u. 17/18) szerint ezek igazi madarak vagy madárrá varázolt öregasszonyok, akik olyan csecsemőket keresnek, akikre nem vigyáznak, hogy széttépjék és megegyék. Apuleius (125 k.–180 k.) is említi a *strixeket*, az Aranyszamárban egy Pamphile nevű nő változik át éjjelente ilyen lénnyé, s szeretőt keres magának, ám ha visszautasítják, meggyilkolja a fiatalembert. L. Norman Cohn: *Európa démonai* i. m. 232–233.

87 Szt. István I. 33. „Ha valamely boszorkányt találnak, a bírói törvény szerint vezessék az egyházhoz, és adják át a papnak börtöltre és hitoktatásra, börtölés után pedig menjen haza. Ha másodszor is ugyanezen a bűnben találják, hasonló börtönek vessék alá, a börtöl után pedig – az egyház kulcsát kereszt formájában a mellére, a homlokára és a lapockái közé beégetve – menjen haza. Ha harmadszor is, adják a bírák kezére.” – Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai.* (Szegedi középkortörténeti könyvtár 15.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 67.

88 Závodszy Levente: *Szent István* i. m. 43.

89 „A szajhák és a boszorkányok felett akként ítéelkezzenek, amint a püspök jogosnak tartja.” – Makk Ferenc – Thoroczky Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, 2006. 157.

90 *Capitulare de disciplina palatii Aquisgranensis* I. Závodszy Levente: *Szent István* i. m. 78.

91 „Strigák fölül pedig, mivel ilyenek nincsenek, vizsgálódás se legyen” – Makk Ferenc – Thoroczky Gábor (szerk.): *Írott források* i. m. 186.

cikkelye kimondja, hogy a varázslókat ítéljék el.⁹² Az I. esztergomi zsinat 53. cikkelye kánoni vezeklést írt elő nekik.⁹³ Szent István I. törvénykönyvének 34. cikkelye megtiltotta a varázslást és az ártást (vagyis a *maleficiumot* és *veneficiumot*), ha azonban valaki mégis így tenne, akkor a kárt szenvedett kezére adja az ártót. Aki pedig a jóslás vétkébe esik, azt a püspök ostorcsapásokkal próbálja jobb útra téríteni.⁹⁴ A törvény megegyezik a 850-ben tartott páviai zsinat végzéseivel.⁹⁵

A törvénykezés emlékein kívül nem sok adat maradt fenn az Árpád-kori magyarországi boszorkányperekről: a Váradi Regestrum csekély számú olyan esetet tartalmaz, mely során *maleficiummal* illetve *veneficiummal* vádoltak meg valakit. Ezenkívül fontos forrást jelentenek a levelesítések (*proscriptiók*) alkalmával írásba foglalt büntettek. Ilyenkor összeállították a megye gonosztevőinek a jegyzékét, és a közgyűlésen nyilvánosságra hozták.⁹⁶ Sajnos ez a fajta jegyzék is szüksézávan szól a bűbájoskodással kapcsolatos ügyekben, de azt látni lehet, hogy a gyanúsítottaknak csak elenyésző részét vádolták *maleficiummal*.⁹⁷ A 13. századra már nem volt szükséges olyan tiltó törvényeket hozni, mint amelyeket László és Kálmán hozott, de a Váradi Regestruból és a levelesítésekből kiderül, hogy a *maleficium-* és *veneficium-vádak* – bár nem magas arányban de – továbbra is léteztek.

Az esetek

A boszorkányságot kereszténységellenes cselekedetnek tartották. A Váradi Regestrum *maleficiummal* és *veneficiummal* kapcsolatos ügyeit irigység motiválhatta.⁹⁸ A boszorkánysággal való gyanúsítást akkor alkalmazták, ha más ürüggyel nem tudott pert indítani az adott személy. Egy ilyen kevésbé kézzelfogható, ugyanakkor félelmetes vád viszont elég lehetett ahhoz, hogy az alperes egyezsége kényszerüljön. A bűbájoskodásra

92 „A varázslókat, akiket a főesperes és az ispán küldöttei találnek, ítéljék el.” – Uo. 186.

93 „Ha valakiről, akit kuruzslással vádolnak, ez bebizonyosodnék, a kánoni törvények szerint vezekeljen” – Uo. 231.

94 „Hogy Isten teremtménye a rosszindulatúak minden károkozásától szabad maradjon, és Istene kívül – akinek révén gyarapodik is – senki másától ne szenvedjen el kárt, a szenátus törvénye szerint a nagy veszedelem óvatosságát írta elő a varázslók és az ártók számára, hogy egyetlen személy se merészeljen varázslással vagy ártással bármely embert eszének állapotától elfordítani vagy megölni. De ha valamely férfi vagy nő ezentúl ezt megkísérelné, adják át az ártással megkárosított vagy annak rokonai kezére, hogy azok akarata szerint ítéljenek. Ha pedig jóslást folytatókat találunk, amit hamuban vagy más dolgokban végeznek, a püspökök ostorcsapásokkal szabadítsák meg hibáiktól.” – Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának i. m. 67–68.*

95 Závodszy Levente: *Szent István i. m. 43.*

96 Tringli István: *Bűbájosok i. m. 73–75.*

97 Uo. 77.

98 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m. 897.*

használt *maleficium* és *veneficium* szó közül a Regestrumban legtöbbször a *veneficiumot* említik. Azt nem lehet tudni, hogy jelentésében tettek-e különbséget a két szó között, vagy csak a szóhasználat volt eltérő.⁹⁹ Az ilyen bűncselekmények elkövetéséhez bensőséges viszony vagy gyakori találkozás szükséges, ugyanakkor ez rejtett tevékenység, és nem kell hozzá szembesülni az áldozattal. Ezen mozzanatok a nőket alkalmasabb elkövetőkké teszik. A *veneficium* a szimbolikus vagy a tényleges mérgezést jelenti, illetve olyan bűncselekményt, amihez közeli kapcsolatra van szükség.¹⁰⁰

A Váradi Regestrumban megörökített liturgia három helyen tartalmazza a *maleficium* szót: a harmadik könyörgésben,¹⁰¹ az ötödik könyörgésben,¹⁰² illetve mikor a vádlott megfogja a vasat.¹⁰³ Ilyenkor Isten segítségét kérték, hogy a vádlott ezekkel az eszközökkel ne tudja befolyásolni a próba eredményét. A *maleficiumot* minden esetben összekapcsolták a gyógynövényekkel való gyógyítással, hisz a seb gyógynövénnyel való gyógyítása egyenértékű volt a vasra rakott rontással (hogy ne égesse meg a bűnös kezét).¹⁰⁴ A középkorban tiltották mind a megelőző, mind a kúráló gyógyászati mágiát.¹⁰⁵ A Regestrum esetei csoportosíthatóak a kimenetelük alapján: a vádlottat felmentették (6 eset, 43%), elítélték (3 eset, 21%), vagy a vádló visszavonult a vádtól (5 eset, 36%). Ezek az ügyek néhol nagyon rövidek, csak a pereskedők adatait és az eredményt tartalmazzák, ahol viszont hosszabbak, ott rövid elemzést is közlök.

A vádlott felmentése

33. eset (255.) – 1213.¹⁰⁶

Ebben az 1213-as esetben Pál, a vadászok ispánja Fehera asszonyt Solumus¹⁰⁷ faluból *veneficiummal* vádolta Miklós, a szatmári alesperes előtt, a poroszló János volt.

99 Tringli István: Bűbájosok i. m. 79.

100 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 898.

101 „Si hanc praesentem examinationem aliquis per aliquod maleficium aut per herbas tegere et impedire voluerit” – Solymosi László – Szovák Kornél (szerk.): *Regestrum Varadiense i. m.*

102 „per aliqua maleficia vel herbas diabolicas” – uo.

103 „Per illud corpus Domini nostri Iesu Christi, quod hodie sumpsit, non confidens in ullum maleficium, nec in virtutibus herbarum accipio hoc ferrum.” – uo.

104 Tringli István: Bűbájosok i. m. 78–79.

105 Valerie I. J. Flint: *The Rise of Magic in Europe. In Early Medieval Europe.* Oxford: Clarendon Press, 1991. 240.

106 Az első szám az időrendbe szedett jegyzék szerinti sorsszám, majd az adott eset ezt megelőző sorszáma, végül pedig az évszám szerepel.

107 Ma Szilágysolymos (Közép-Szolnok megye) L. K. Fábián Ilona: *A Váradi Regestrum helynevei i. m.* 133., Zilahtól ÉK-re. L. Csánki I. 563.

Az asszony Váradon igazolódott. Ez kapcsolatban van a 44. (167.) esettel,¹⁰⁸ ahol Pál a bölényvadászok ispánjaként jelenik meg.

76. eset (302.) – 1214.

Bogus¹⁰⁹ faluból való Micicut a krasznai főesperes (Compolto) Váradra küldte, Buda poroszló kíséretében, mert kezeskedett Rufdo lovának eladásánál, de miután lopottnak mondták, Dursa megvádolta *maleficiummal*.¹¹⁰ Micicu ártatlansága igazolódott. Ez a szöveg nehezen értelmezhető és hiányos, valószínűleg ebben az esetben a *maleficium* szó jelenthet gonoszítottat/károkozást is, azonban a Váradi Regestrum többi részében a *maleficium* szót rontás értelemben használták.¹¹¹

88. eset (314.) – 1214.

Itt nem kifejezetten *veneficiummal* vagy *maleficiummal* vádolták az alperest, hanem mérgezéssel. Vadu beregi erdőcsősz Vulcant a lánya megmérgezésével, így meggyilkolásával vádolta Mescu beregi bíró előtt, a poroszló András volt. Ez érdekes abból a szempontból is, hogy itt a vádlott egy férfi, akit egy nő megölésével gyanúsítanak. A középkorban a rontással vádlottak nem kizárólag nők lehettek, de az esetek többségében őket gyanúsították. A mérgezés szimbolikája cserélődött fel.¹¹²

124. eset (273.) – 1215.

Itt Terepes¹¹³ falusi István egy falubeli asszonyt, Deduhát, fiát, Pousat és lányát, Penát vádolja *maleficium* elkövetésével Ábel erdői alesperes előtt, a poroszló Tamás volt. A vád célja hajsza, vagy az özvegyasszony megfélemlítése lehetett.¹¹⁴

108 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 902.

109 Ma Szilágybagos. L. K. Fábián Ilona: *A Váradi Regestrum helynevei i. m.* 37.

110 ÁMTF III. 509.

111 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 901.

112 Uo. 900.

113 A Karácsonyi–Borovszky-féle kiadás (Karácsonyi János – Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett i. m.* 198.) szerint Töketeres, de valószínűleg Maksai Ferencnek (Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4. 219.) van igaza, s ma Krasznateres L. K. Fábián Ilona: *A Váradi Regestrum helynevei i. m.* 138.

114 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 902.

156. eset (236.) – 1216.

Ananiás *veneficiummal* vádolta Cusidot, Domonkos feleségét, Szentkereszt¹¹⁵ faluból. Paldus zounuc-i (szolnoki) alesperes bíraskodott, detrehi¹¹⁶ Lőrinc volt a poroszló. Váradon a tüzesvaspróba azt bizonyította, hogy Cusid ártatlan.

215. eset (2.) – 1219.

Yrgolin, Fon¹¹⁷ faluból egy szomszédjának, Chekának a feleségét vádolta *veneficiummal*. A pataki ispán, Gergely, Kaboy¹¹⁸ falusi Tamás poroszló kíséretében Váradra küldte. Azonban Váradon az öregasszony helyett – kora miatt – annak fia vett részt a tüzesvas-próbán, ahol igazolódott a fián keresztül az anya.

Megegyezés

6. eset (376.) – 1213.

Ez az 1213-as eset különleges abból a szempontból, hogy itt a vádló, Echy saját falujából (Moyzun)¹¹⁹ egy család több tagját is perbe fogta lopás és rontás vádjával. Gyndust és Suncudot Zakeo udvarbíró előtt lopással, anyjukat pedig János esperes előtt *veneficiummal* vádolta. A konkrét tárgyi bűn mellett megjelenik az elvontabb, kevésbé bizonyítható bűn is. Miután a két fiú Ádám poroszló kíséretében Váradra ment, és ott ártatlannak bizonyult, a vádló visszavonta vádjait az anyával szemben. Valószínűleg a rosszindulatú gyanúsításnak a másik család gazdasági vagy politikai előnyéből származó irigység volt az oka.¹²⁰

35. eset (257.) – 1213.

Mahtel *veneficiummal* gyanúsította Genuruch asszonyt, Miklós erdélyi püspök ispánja előtt, a poroszló Mada volt, ám Mathel a vádat visszavonta Váradon.

115 Valószínűleg Közép-Szolnok megyei falu, de nem dönthető el, hogy az ottani két Keresztúr nevű faluból melyik, lehet. Zilah, vagy Tasnád vidékén kereshető. L. K. Fábíán Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 120.; Csánki I. 557.

116 Ismeretlen helység. L. K. Fábíán Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 56.

117 Ma Fony, Abaúj megyében. L. uo. 65.

118 Fekvése nem határozható meg. L. uo. 83.

119 Győrffy György ismeretlen helyűnek adja meg, de mivel a dobokai udvarispán előtt jelentek meg a vádlottak, ezért Doboka vármegyébe teszi, de lehetségesnek tartja a Máramaros megyei Majszin faluval való azonosságát, mely Borsa falu alatt található (L. ÁMTF II. 80.), Doboka kezdeti nagyobb kiterjedése miatt Fábíán is lehetségesnek tartja. (L. K. Fábíán Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 97.)

120 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 899.

55. eset (151.) – 1213.

Vrhud¹²¹ faluból Pál megvádolta *veneficium*mal a falubeli Farkas feleségét, Vyes-t, Pousa bihari esperes előtt, a poroszló Bálint volt. Váradra azonban a vádlója nem jött el. Ennek több oka is lehetett: egyrészt a szégyen miatt, másrészt pedig esetleg azért, mert így akarta visszavonni az ügyet és meggátolni az istenítéletet, vagy bűnrészesség miatt, vagy azért, hogy megbékéljen szomszédjával.¹²²

94. eset (320.) – 1214.

Ebben az esetben Szuna¹²³ falusi Pál *veneficium*mal vádolta Scema asszonyt Farcasio zounuci (szolnoki) esperes előtt, a poroszló István volt. Azonban Váradon Pál elállt a vádtól – ezzel azt állítva, hogy az asszony ártatlan – azzal az ígérettel, hogy közösen fizetik ki a bírót, a poroszlót és a Kapitóliumot.¹²⁴

140. eset (193.) – 1215.

Kusun, Zupur¹²⁵ faluból Seden édesanyját vádolta *veneficium*mal, azonban kibékeltek: ő semmit sem kap, a bírónak – Tamás alesperesnek – harmadrészt adtak, és a poroszlónak az asszonnyal együtt fizeti ki fennmaradó a részt.

A vádlott elítélése**12. eset (382.) – 1213.**

Berceu¹²⁶ faluból Sicu *veneficium*mal vádolta Vendég feleségét, Benediktát Benjamin alesperes előtt, a poroszló Perta volt. Benedikta „megégett”.

183. eset (68.) – 1219.

Péter berettyói udvarbíró vagy alispán Chubrud feleségét *veneficium* vádjával illette Lek, a berettyói (Szentjobb) apát előtt, a poroszló Marcusy¹²⁷ faluból Marcel; s az asz-

121 Minden bizonnyal Bihar megyei falu, pontos helye nem ismert. Mai megfelelője esetleg Orospusztá, Zsáka mellett L. K. Fábián Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 152.

122 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 901.

123 Ma Szunapusztá Közép-Szolnok megyében L. K. Fábián Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 160.

124 A vád visszavonásakor közösen fizették a bírói illetéket. L. Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 902.

125 Szopor, ma Alsó- és Felsőszopor Közép-Szolnok megyében L. K. Fábián Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 160., a Hunyadiak korában románok lakták L. Csánki I. 564.

126 Berten alakra javítják, ma a Bihar megyei Bertény. L. K. Fábián Ilona: *A Várad Regestrum helynevei i. m.* 31–32.

127 „Marcusius falujából való” 19. században Márkos völgy Hegyközszentmiklós határában, Bihar

szonyt a váradi istenítélet elmarasztalta. Ez az egyetlen eset, amikor a felperes a vádlott kerületének az alispánja, valamint az egyházi bíró is ugyanannak a körzetnek a plébánosa. Ez valószínűleg ugyanaz a Pál, aki a 33. és 44. esetben is szerepel.¹²⁸

Nr. 320. (371.) – 1221.

Isepu¹²⁹ faluból János egy sárospataki asszonyt *veneficium*mal vádolt. Zuga, sárospataki udvarbíró Váradra küldte az asszonyt, ahol megégett. A poroszló Péter volt. Ez az eset azért különleges, mert itt nem azonos faluból származik a vádló és a vádlott, azonban minden bizonnyal ismerték egymást, különben nem lenne lehetséges a rontás vádja sem.

Sajnos nem kapunk túl részletes leírást a jegyzékben, de az látható, hogy általában azonos faluban élők vádolták meg egymást. Néhány esettől eltekintve egyházi bíróság előtt, s az küldte őket tovább Váradra az istenítéletre. A vádlottak főként nők voltak, néhány esetben arra is utalnak, hogy idősebb, a 215. esetben például azért nem a vádlott hordja a vasat, mert már túl öreg volt hozzá.

A pereskedések mögötti társadalmi háttér

A királyi birtokok csökkenésével a világi nagybirtokok növekedésnek indultak, ám a birtoktestek szétszórtan feküdtek. A Váradi Regestrum számos esete foglalkozik a föld miatti perlekedéssel, s azzal a törekvéssel, hogy a föld birtokosai elkülönítsék saját területeiket, mivel a szántóföld értéke megnövekedett a legelők és egyéb közös használatú földek rovására.¹³⁰ A 13. század elején kezdődött meg a nagy gazdasági átalakulás, mely a társadalom fokozatos átalakulását eredményezte, így minden társadalmi réteget érintett.¹³¹ Sok jelöletlen státuszú ember királyi szerviens vagy független szabad lehetett,¹³² a kevésbé tehetős szabadok próbálták megőrizni szabadságukat, ezért gyakran ugyanazok pereskedtek többször is, kis jelentőségű ügyekben.¹³³ A rontással kapcsolatos vádakkal kapcsolatban megállapítható, hogy bár nagyon kevés maradt fenn, az érdekes, hogy a Regestrumból a legutolsó 1221-ből van, s 1222, az Aranybulla kiadása után már egyáltalán nincs és másfajta peres esetből is jóval kevesebb (l. 1. ábra).

megyében (uo. 92.), I. László adta a szentjobbi apátságnak (ÁMTF I. 642.).

128 Ignasi Terradas Saborit: *Justicia i. m.* 903–904.

129 Ma a Zemplén megyei Magyarizsép. L. K. Fábán Ilona: *A Váradi Regestrum helynevei i. m.* 83.

130 Bolla Ilona: *Az Aranybulla-kori i. m.* 84–86.

131 Uo. 88.

132 Uo. 94–95.

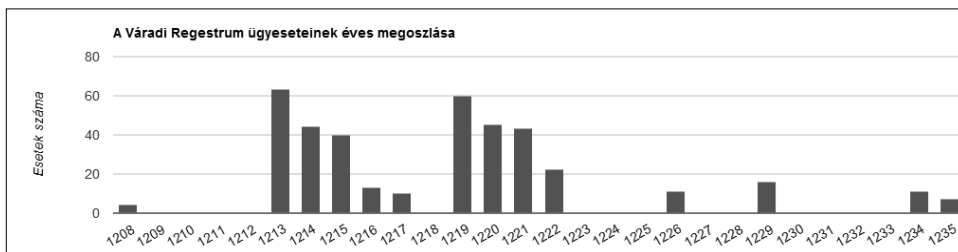
133 Uo. 97.

Természetesen nem maradt meg minden ügyeset, ám valószínű, hogy az istenítéletek 1215-ös betiltása, de még inkább az Aranybulla kiadása utáni társadalmi változások vezethettek az istenítéletek fokozatos eltűnéséhez Magyarországon.

Összegzés

Magyarországon, akárcsak egész Európában, gyakorolták az istenítéletet, mint bizonyítási eljárást. Mivel azonban a Regestrumban az elítéltek száma alacsony volt, így felmerülhet Brownnak az az elképzelése, miszerint ez csak a közösség színjátéka volt, s a kulisszák mögött már eldöntötték az ügy kimenetelét, vagy az egész szertartás azt a célt szolgálta, hogy a peres felek megegyezzenek, s ne kavargják fel a társadalmi rendet.

A rontásvádak a legtöbb esetben nők ellen irányultak, több esetben a szövegből az is kiderül, hogy ezek a nők idősek, vagyis védtelenebbek voltak. Ezen felül a pereskedők nagy része szomszéd volt, vagyis jól ismerték egymást, de ez akár azt is jelenthette, hogy egy vád segítségével a szomszéd tulajdonát is megszerezhették. A Regestrum jó néhány esetének a tárgyát maga a föld képezte, ezek a pereskedések összefüggtek a 13. századi gazdasági átalakulással, amely egyben társadalmi átalakulást is eredményezett. A vádak többsége nyilvánvalóan az irigységből fakadt, mely oka a társadalmi háttér volt. Az emberek korábbi életterükből veszítve próbáltak kapaszkodni abba a kevésbe, amijük maradt. Ha pedig valakinek több vagy jobb volt, nem a másik érdemeire vagy szorgalmára gondoltak, hanem arra, hogy tiltott természetfeletti erővel szerezte valaki mástól. Valamint az emberek saját problémáikat könnyebben vezették vissza a természetfelettre, mint a természet szeszélyére.

1. ábra: A Váradi Regestrum ügyeseteinek éves megoszlása

ACCUSATIONS OF MALEFICIUM AND VENEFICIUM IN THE VÁRAD REGISTER

In Hungary – like all over Europe – people believed in the effectiveness of ordeals. However, in the Várad register the number of those who were convicted by ordeal was low. To explain this, Peter Brown's theory might help: according to him, ordeals were either only an act on the community's part and behind the scenes they had already decided the outcome of the litigation, or the purpose of the whole ceremony was to make the parties come to an agreement so they would not stir up the social order.

The *maleficium* and the *veneficium* – in most of the cases – were directed against women. In several cases these women were elderly and/or widows, thus more defenceless. Moreover, most of the litigants were neighbours or knew each other well. This suggests that they might have wanted to acquire the respondent's estate through the ordeal. On many occasions the reason behind the lawsuit was the land. This was caused by the economic transformation of the 13th century which also resulted in social change. The most common motivation of the accusations was envy. In Hungary, there were ordeals even after 1215 (when the legislation started to take measures against them), but the number of ordeals was significantly reduced after the social changes caused by the Golden Bull.

Keywords Ordeals, Várad Register, maleficium, veneficium, social history

NOVÁK ÁDÁM

Levelek Budáról

AZ ORSZÁGNAGYOK LEVELEI A VÁROSOKNAK
V. LÁSZLÓ HALÁLA UTÁN*

DOKTORI DISSZERTÁCIÓM ELKÉSZÍTÉSÉNEK anyaggyűjtési fázisában – az id. Perényi János (†1458) tárnokmester által kiadott levelek és az azokon használt pecsétek után kutatva – került kezembe Kassa város levéltárában egy, a történettudomány által jól ismert oklevél. A tárnokmester és a Budán összegyűlt országnagy társai az iratot 1457. december 1-jén bocsátották útjára hírnökükkel Kassa város tanácsának. A levélben értesítették a várost, hogy V. László távozott az élők sorából. Eddigi gyűjtésem alapján ez az üzenet alkotja a tárnokmesterhez köthető forrásanyag egyik utolsó darabját.¹ Következésképpen fontos információkat hordoz egy olyan politikai pálya lezárásának vizsgálatához, mely csaknem négy évtizeddel ezt megelőzően vette kezdetét.

A szakirodalom áttekintését követően lettem arra figyelmes, hogy a király halálát követő időszak politikatörténeti elemzése további kutatásokat érdemel. Pálosfalvi Tamás nemrég a Századok hasábjain megjelentetett hiánypótló és részletes elemzést tartalmazó tanulmánya is a szegedi egyezmény és annak körülményeinek vizsgálatával indul.² Így az 1457. november 23. és 1458. január 12. közötti időszak kutatása számos, mindeddig nyitott kérdésre adhat választ, hiszen a király nélkül maradt országban tör-

* A tanulmány elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A dolgozat a konferencián elhangzott előadásom írott változata. Itt szeretném megköszönni Szende Katalin, Pálosfalvi Tamás és C. Tóth Norbert előadásomhoz fűzött építő megjegyzéseit, melyeket igyekeztem dolgozatomba beépíteni, valamint Draskóczy István tanár úr korrektúráját, ami nélkül a dolgozat nem jelenhetett volna meg.

1 L. Perényi János sírkövének feliratát a terebesi római katolikus templomban: Engel Pál – Lővei Pál – Varga Livia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. *Ars Hungarica* 1 (1983): 35., ill. Bárány Attila: Fejedelmi és lovagrendek hatása a magyar bárói társadalomban a 15. században. In: Papp Klára (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 11–43.

2 Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához. *Századok* 147, No. 2 (2013): 347–380.

tént események mindig különös fontossággal bírhatnak.³ A középkori forrásanyagban nem ritka, hogy egy másfél hónapos időszakra csak elvétve találunk adatokat, illetve támpontokat. Természetesen jelen dolgozatomban sem fogom tudni ezt a hiányt pótolni, hovatovább pontos leírását adni az időszak eseménytörténetének, de a felhasznált források elemzésével adatokat, és esetleges szempontokat kívánok szolgáltatni egy későbbi szintézis elkészítéséhez. Dolgozatom legfontosabb célja, hogy Perényi János tárnokmester utolsó politikai szerepvállalását tisztázzam, illetve mindezt az országos politika sodrába beillesszem.

Tanulmányom alapját két levélpár elemzése adja. Az elsőt 1457. november 29-én küldték el az országnagyok Bártfára és Eperjesre: ezek eredetiben maradtak ránk,⁴ hasonlóan a már említett kassai levélhez. Ez utóbbit két nappal később egy átírásban fennmaradt, Sopronnak küldött levéllel együtt keltezték.⁵ Aláíróik azonossága, tartalmuk hasonlósága, dátumuk közelsége és az a tény, hogy eme tárgyalt időszak ritka mementói, arra rendelik őket, hogy egy helyütt elemezzük azokat. A levelek forrásértékét tovább gyarapítja, hogy nyolc, illetve tíz pecséttel zárták le őket, melyek egy része épségben fennmaradt. Az ország politikai elitjének pecsétjei ugyan nem ismeretlenek, de közlésük a későbbi pecsétani kutatásokat megkönnyítheti, hiszen a MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjteményében a levelek szövege fekete-fehér fényképeken meglehetősen jól olvasható, ám a rajta szereplő pecsétek szemrevételezése lehetetlen. A tanulmánykötet lehetőségeihez mérten e pecsétek fényképét is közlöm dolgozatom

- 3 Az Attraktor kiadó Historia Incognita (az elfeledett magyar társadalomtudományok tára) sorozatában került újra kiadásra Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története* (Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor, 2005.) című, megjelenése óta is időtálló, fontos kérdésköröket érintő munka.
- 4 Bártfa: MNL OL DF 213 680. = Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov, Magistrát mesta Bardejova, Listy a listiny, No. 987. Kivonatát közli: Iványi Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*. Budapest: MTA, 1910. 154., 981. sz. Eperjes: MNL OL DF 228 791. = Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov, Magistrát mesta Prešov, Listy a listiny, No. 308. Kivonatát és teljes szövegének átíratát közli: Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526*. (Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Iosephinae. Sectio iuridicopolitica, Tom. 2.) Szeged: A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1931. 176., 405. sz.
- 5 Kassa: MNL OL DF 270 334. = Archív mesta Košíc, Collectio Schwartzbachiana, No. 294. Teljes szövegét közli: Martinus Georgius Kovachich: *Vestigia comitiorum apud Hungaros*. Budae: Typis Regiae Universitatis, 1790. 290–291.; Sopron: MNL OL DF 203 229. = MNL Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron város, Diplomatarium, No. 1593. Teljes szövegét közli: Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I–II/6. köt. Sopron: 1921–1943. I/4. 240–241., 292. sz.

zárásaként. Értekezésemet kiegészítem az országnagyok által ebben az időszakban kiadott oklevelek és levelek információival.

Hunyadi László 1457. március 16-i kivégzését követően Szilágyi Mihály a Hunyadi házhoz hű familiárisokra támaszkodva háborút indított V. László párthívei ellen. Az elhunyt kormányzó vagyonának és kipróbált katonáinak köszönhetően csaknem egész Erdélyt elfoglalta, és sikeresen harcolt a Felső Részezen is.⁶ A király túszával, Hunyadi Mátyással Prágába menekült, tanácsának tagjaira bízva a harc megszervezését. Az ősz elejére patthelyzet alakult ki, fegyverszünetet kötöttek a felek, a király „váratlan” halálával azonban fordulat állt be.⁷ A király november elejére országgyűlést hívott össze, melyet azonban nem tartottak meg. Az országnagyok viszont együtt maradtak Budán, hiszen az ország zavaros belpolitikai helyzetében szükség lehetett a tanácskozásukra. Ide kívánczok egy rendszerező táblázat, mely a vizsgálandó levelek kiadóinak tisztségét és nevét tartalmazza.⁸

6 Kubinyi András: *Mátyás király*. Budapest: Vince Kiadó, 2001. 23–24.

7 Idézőjelet használtam, hiszen a korábbi történetírás és a kortársak mérgezést, Kubinyi András pedig pestist tartott valószínűnek. L. uo. 24. A legutóbbi genetikai kutatások azonban kimutatták, hogy a király leukémiában szenvedett, melyet a korban nem hogy gyógyítani, de felismerni sem tudtak, a beteget csupán *gyengének* tartották.

8 Nagybetűvel az aláírásokban használt tisztségeket jelzem, a nevek alatt pedig kisbetűvel az egy időben vagy korábban viselt egyéb méltóságokat sorolom fel. Azt, hogy melyik levélen melyik országnagy aláírása vagy pecsétje látható, az adott oszlopban a címzett város kezdőbetűjével adom meg, zárójelbe téve a lekopott pecsétek feltételezhető tulajdonosát. A táblázat kiegészítő adatait Engel Pál munkájából merítettem, l. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája*. In: *Uő: Magyar középkori adattár* CD-ROM. Budapest: MTA Történettudományi Intézet–Arcanum Adatbázis Kft., 2001.

	Név	Aláírás	Pecstét
Egyházi méltóságok	Szécsi Dénes bíboros esztergomi érsek	B. E. K. S.	B. E. K.
	Hédervári László egri püspök	B. E. K. S.	B. E. (K.)
	Salánki Ágoston győri püspök	B. E. K. S.	B. E. (K.)
	Szilasi Vince váci püspök	B. E. K. S.	B. E. K.
	Pál boszniai püspök	K. S.	Nincs
Világi méltóságok	Garai László nádor	B. E. K. S.	B. E. K.
	Újlaki Mikós erdélyi vajda (egyúttal szlavón, macsói bán, bácsi, baranyai, bodrogi, fejéri, somogyi, tolnai, valkói ispán)	B. E. K. S.	kisebb: B. E. nagyobb: K.
	Rozgonyi János erdélyi vajda	B. E. K. S.	B. E. K.
	Perényi János tárnokmester (egyúttal felső részek kapitánya)	B. E. K. S.	B. E. K.
	Guti Ország Mihály udvarmester (egyúttal nyitrai ispán)	B. E. K. S.	K.
	Vajdafi Marcali János (volt szlavón bán és ajtónállómester, egyúttal somogyi ispán)	B. E. K. S.	K.
	Cudar Simon (volt pohárnokmester)	B. E. K. S.	(K)

1. táblázat: A kiadók aláírásai, és pecsétjei a leveleken (B= Bártfa, E= Eperjes, K= Kassa, S= Sopron városok levéltárában őrzött példányok)

Ha ezt a névsort összevetjük az 1457. március 21-én László király által kiállított menlevél méltóságsorával,⁹ akkor a következő prelátusok és bárók hiányoztak a budai tanácskozásról. A hiányzók közül „igazoltan” volt távol Várdai István kalocsai érsek és Pálóci László országbíró, hiszen ők a francia király udvarában tartózkodtak olyan célból, hogy Valois Magdolna kezét elnyerjék V. László számára.¹⁰ Jakab szerémi püspökről és a 2. táblázatban feltüntetett világi méltóságokról nem rendelkezünk forrással, mely bizonyítaná, hogy tisztségüket november végén is ők töltötték be.¹¹ Vitéz János váradi

9 MNL OL DL 24 766. Közli: Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–XII. köt. Pest: Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1853-1857.

10 Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Budapest: Osiris, 1999. 242.

11 Vö. Engel Pál: *Archontológia i. m.*

püspök pedig ekkor Prágában tartózkodott, és minden bizonnyal javában tárgyalt Podjebrád György kormányzóval Mátyás szabadon engedéséről.¹² Tehát Várdai, Vitéz és Szalánkeménit leszámítva, három prelátus kivételével az összes többi tanácstag Budán tartózkodott és pecsétjével látta el az okleveleket.

Egyházi méltóságok
Várdai István kalocsai érsek
Łabiszyn-i Máté erdélyi püspök
Vetési Albert nyitrai püspök
Szalánkeméni Mikola Jakab szerémi püspök
Vitéz János váradi püspök
Döbrönteai Himfi Tamás zágrábi püspök
Világi méltóságok
Pálóci László országbíró
Szomszédvári Henning lovászmester
Nagyvölgyi László pohárnokmester
Losonci „Dezsőfi” László asztalnokmester

2. táblázat: Hiányzó bárók és prelátusok

Az elemzés logikai menete megkívánja a kronológiai sorrendet, ezért a Bártfának és Eperjesnek küldött levélpárt veszem elsőként.¹³ Az országnagyok ugyanis feltételezik, hogy a városi polgárok nem az általuk küldött levélből értesülnek majd a király haláláról, így levelüket hivatalos megerősítésnek szánják.¹⁴ Majd az aláíró bárók és prelátusok kiemelik, hogy mind Eperjes, mind pedig Bártfa végig az országhoz – azaz a királyhoz, és egyben hozzájuk – hű volt, és felszólítják őket, hogy ezek után is így tegyenek. Nem újdonság ez, hiszen a Sárosban, Szepesben, Abaújban, és Zemplénben már a polgárháború elejétől jelenlévő Jan Jiskra és cseh zsoldosai mindvégig számíthattak

12 Fraknói Vilmos: *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1890. 51., ill. Pálosfalvi Tamás: Szegedről Újvárig i. m. 348.

13 Iványi Béla: *Bártfa* i. m. I. 154., 981. sz. Mindkét irat regesztája megtalálható Iványi Béla idézett munkáiban, sőt az eperjesi teljes szöveggel közölte is. A Bártfa szabad királyi város levéltárának anyagát tartalmazó regesztakötetben azonban Iványi tévesen 1457. november 23-ára keltezi az oklevelet, mely csupán egy „iam” szóban tér el az eperjesi levéltől, következésképpen a dátuma sem lehet más. Bártfa: „Datum Bude, in vigilia festi beati Andree apostoli, anno Domini M° CCCC° LVII^{mo}”.

14 L. Bártfa és Eperjes: „quam et forte vos iam bene audistis”.

anyagi támogatásukra. Cserébe a király is jutalmazta hűségüket.¹⁵ A levél feladói – az országnagyok – „bármely ellenséggel” való szembenállásra szólították fel az említett két várost. Ellenség alatt érthették a Jiskra szolgálatából kilépett zsoldosvezéreket, akik már évekkel korábban önállósították magukat a fővezértől, és saját szakállukra, pártállásra való tekintet nélkül, minden nagyobb zsákmánnyal kecsegtető várost, erősséget, kereskedő csoportot, sőt kolostort is megtámadtak.¹⁶ Ez a probléma azonban már korábban is jelen volt, sőt a tárgyalt időszakban is fennállt, mondhatni már állandósult eseménynek volt nevezhető, tehát nem valószínű, hogy az országnagyok erre igyekeztek a városok gyelmét felhívni.

Tudjuk azonban, hogy Hunyadi László kivégzését, 1457. március 16-át követően a László-párt és a Hunyadi-párt között szabályos háború tört ki. Az erre a területre vonatkozó béke, melyet Szilágyi Mihállyal kötött 1457. szeptember 9-én Kassán Perényi János és Jan Jiskra kapitány, a Felső Részeken rövid időre elhallgattatta a fegyvereket.¹⁷ A törekeny béke tudatában azonban a tanács tagjai minden bizonnyal arra számítottak, hogy V. László halálát követően a Szilágyiak ismét támadásba lendülnek.

Ez a terület azonban az esetleges lengyel sereg felvonulási útját is képezhette. IV. Kázmér lengyel király (1447–1492) V. László sógoraként, Habsburg Erzsébet férjeként ugyanis igényt tarthatott a magyar trónra.¹⁸ Bár rövidesen kiderült, hogy Kázmér a Német Lovagrenddel folytatott háború miatt meg sem kísérelte kinyújtani kezét a magyar korona felé,¹⁹ ebben a Budán lévő prelátusok és bárók azonban november végén nem lehettek biztosak. Még akkor sem, ha tapasztalt politikusok, diplomaták és a korabeli viszonyokhoz képest minden bizonnyal jól tájékozottak voltak.

Véleményem szerint ez utóbbi lehetőség a legéletszerűbb, és ez vezethette arra a levél feladóit, hogy az utolsó sorokban segítségül ajánlják Perényi János királyi tárnokmestert.²⁰ Nem meglepő, hogy az aláíró országnagyok közül a tárnokmesterre esett a választás, ugyanis hatalmas birtokai éppen e térségben feküdtek, valamint 1457. augusztus 7-től kezdve mint László király tárnokmestere és a Felső Részek kapitánya-

15 Iványi Béla: *Bártfa i. m.* 122., 741. sz. és 138., 868. sz.

16 Pl. Talafusz János, Axamith Péter, rájuk l. Tóth-Szabó Pál: *A cseh–huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. udvari könyvnyomdája, 1917. 276–284.

17 Iványi Béla: *Bártfa i. m.* 153., 975. sz. Teljes szöveggel közöli: Tóth-Szabó Pál: *A cseh–huszita i. m.* 416–418.

18 Pálosfalvi Tamás: *Szegedről Újvárig i. m.* 353.; ill. Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története i. m.* 77.

19 Tringli István: *Az újkor hajnala: Magyarország története 1440–1541*. Budapest: Vince Kiadó, 2003. 46.

20 Bártfa és Eperjes: „que hic effecerimus pro statu regni huius et rei publice vobis per magnificum virum dominum Iohannem de Peren magistrum thavernicorum regalium vel rescribemus vel denunciabimus cum effectu”.

ként írja alá leveleit.²¹ Emellett kétség sem férhet hozzá, hogy Perényi az, aki az országos méltóságok közül a leginkább képes lehetett fegyveres ellenállást szervezni, akár vezetni a térségben. Hadszervező tevékenysége már 1454-ben kezdetét vette. Ugyanis november 22-én Terebesen – családi székhelyén – látta vendégül az északkeleti városok és a megyék követeit, valamint számos egyházi és világi méltóságot, hogy a cseh rablók ügyében tanácskozzanak.²² Bártfa levéltárából még két további hasonló témájú gyűlésre szóló meghívó került elő.²³ Ezenkívül ismerünk olyan városokhoz szóló leveleket, melyekben katonai, illetve anyagi segítséget kér a polgároktól.²⁴ Mindezek ellenére az országnagyok sem nevezik levelükben Perényit a Felső Részek kapitányának, sem pedig a címei között nem említik. Ez utóbbiból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hiszen például Újlaki Miklós szlavón és macsói báni címeit sem sorolják fel. Az azonban, hogy az egyértelmű feladat meghatározásnál sem hivatkoznak Perényi eme címére, alátámaszthatja Horváth Richárd véleményét, miszerint a hivatalos intézményesülése, csak Mátyás uralkodása alatt történik meg.²⁵

Perényi 1457. december 22-én Terebesről küldött leveléből minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a tárnokmester meg is kezdte szervezőmunkáját, hiszen Bártfa követeit ez ügyben magához hívta tárgyalásra. A később, január 1-je utánra meghirdetett királyválasztó országgyűlésre nem érkezhetett vissza Budára, a bárói tanács tehát az északkeleti megyék és városok védelmét bízhatta Perényire egy esetleges lengyel támadás esetén. A korábban feltételezett támadás azonban nem következett be, így Perényi visszatérhetett Budára. Bár egy Mátyás által a morvaországi Strážnicénél kiadott február 9-i oklevél megerősítőjeként sem találkozunk Perényi névvel sem mint tárnokmester, sem mint Felső Részek kapitánya,²⁶ de február 28-án már Budáról keltez, de csak mint tárnokmester.²⁷ Mint azt fentebb láthattuk, V. László király tanácsa egyértelműen Perényi Jánost tartotta a Felső Részekért felelős méltóságnak. Mátyás első intézkedései között viszont saját rokonát, Rozgonyi Sebestyént nevezte ki erre a tisztségre.²⁸ Mint arra már korábban a rendelkezésre álló források alapján rámutattam, a tárnokmester Ulászló király uralkodásának első évét kivéve végig a Habsburg-ház hú

21 Iványi Béla: *Eperjes i. m.* 175–176., 402. sz.

22 MNL OL DL 31 664. Közli: Ipoly Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső (szerk.): *Hazai okmánytár.* I–VIII. köt. Budapest: Kocsi Sándor, 1865–1891. VII. 470–471. 419. sz.

23 Iványi Béla: *Bártfa i. m.* 150., 954. sz.

24 Uo. 143., 911. sz., ill. Jan Jiskra Kassa város közösségétől kétezer arany forintot kér Perényi számára. L. Archív mesta Košíc, Collectio Schwartzbachiana, No. 295 (MNL OL DF 270 335.) Közli: Tóth-Szabó Pál: *A cseh–huszita i. m.* 416–418.

25 Vö. Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137, No. 4 (2003): 929–954.

26 Teleki József: *Hunyadiak i. m.* X. 575.

27 MNL OL DL 44 858.

28 Tóth-Szabó Pál: *A cseh–huszita i. m.* 297.

szolgája volt.²⁹ Ebből pedig arra a megállapításra juthatunk, hogy következetes Habsburg-párti volta miatt Mátyás nem akarta Perényire ruházni ezt a nagy felelőséggel, és hatalommal járó címet. Természetesen Perényi fél éven belül bekövetkező halála egy esetleges súlyos betegség kezdetét is feltételezheti, melyre bizonyítékot szolgáltat a tárnokmester eltűnése a forrásokból.

Az 1457. december 1-jén, két nappal később kelt levelek tartalma már egy előre-haladott politikai álláspontot tükröz. Mint ismeretes, e két, a soproni és kassai polgároknak címzett dokumentum a mondott városok követeit a január 1-jét követő országgyűlésre hívta meg. Ezeknek a késő középkori országgyűlésre való meghívásáról, és az azon játszott szerepükről középkorászaink számos publikációban értekeztek már, köztük mindenképp meg kell említenünk Kubinyi András munkásságát. Tanulmányában idézte, és elemezte a követek meghívóleveleit, az országgyűlésekre szóló mandátumait. Gondolatmenetéből egyértelműen körvonalazódott, hogy a városok követeinek meghívása az országgyűlésekre folyamatosan tetten érhető az 1445–1464 közötti években.³⁰ Rámutatott azonban arra, hogy a küldöttek tényleges megjelenésére ritkán volt példa, és ha részt is vettek a gyűléseken, akkor sem mindig figyelhető meg egyértelműen akaratuk érvényesülése. Ennek oka csekély hatalmi súlyukkal és az országos politikához való passzív hozzáállásukkal magyarázható.³¹

Az oklevelek alaposabb szemrevételezése néhány további következtetés levonását teszi lehetővé. Először is a kassai és a soproni levél fogalmazása részben eltér egymástól, és nem mutat olyan meglepő hasonlóságot, mint a másik levélpár. A kassai levélben a következő olvasható László király halálához kapcsolódva: „mint ahogy azt korábban írtuk”.³² Ez alapján joggal feltételezhető, hogy az Eperjesre, Bártfára küldött futár nyeregtaskájában lapulhatott egy Kassa számára kiállított levél is, ami teljesen életszerű, hiszen a Budáról Bártfára való út során szükségképpen át kell haladni a másik két tárnoki városon. Ezt támasztja alá az is, hogy a fentebb említett kondíciók Kassára ugyanúgy vonatkozhattak a földrajzi elhelyezkedése miatt. Ez a megjegyzés ugyanakkor nem található meg a soproni levélben, azaz a nyugati tárnoki városokat

29 Novák Ádám: *Johannes de Peren Magister Tavernicorum Regalium*. In: Kozma Gábor (szerk.): *Keresztény szellemben a tudomány útján. A III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai*. Szeged: Gerhardus Kiadó, 2012. 103–112.

30 L. Kubinyi András: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458–1526 közti időre). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21 (1979): 7–48.; Uő: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15 (1963): 189–226.

31 Ezt a kérdést jól körüljárta Kubinyi András és Gerics József, vitájuknak eredményeként kiterjedt irodalom maradt ránk. L. Kubinyi András: Középkori országgyűléseink és a városok. Válasz Gerics József professzor tanulmányaira, *Századok* 141, No. 2 (2007): 471–492. A vita irodalmát l. uo. az első öt lábjegyzetben.

32 L. Kassa: „Pridem vobis rescripsimus”.

nem érezték szükségesnek hivatalosan is tájékoztatni a helyzetről november végén. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy Nagyszombatba, Pozsonyba és Sopronba hamarabb érkezhetett meg a hír, mint Budára. Ha elfogadjuk azt a feltételezést tehát, hogy Kassa két nap eltéréssel két külön levelet is kapott, akkor talán arra lehet következtetni, hogy az országnagyok ez alatt a két nap alatt döntöttek az országgyűlés összehívásáról.

Ha napról napra keresünk rá az országnagyok által kiadott levelekre a MNL OL DL-DF adatbázisban, akkor meghatározhatjuk a budai tanácskozás időtartamát. December 9-én kelt a pozsonyi káptalan egy átíró oklevele, melyben olvashatjuk, hogy ugyanazok az országnagyok még 6-án, Budán adtak ki egy levelet, vagyis a tanácskozás akkor még biztos, hogy tartott.³³ Két nappal később azonban december 8-án Ágoston győri püspök Győrben keltez gyűrűpecsétjével, több levél pedig nem maradt fenn az országnagyoktól. Ebből joggal feltételezhetjük, hogy december második hetében, talán már december 7-én a tanács feloszlott.³⁴ Nem szabad, hogy megtévesszen minket az ugyanezen a napon kiadott ítéletlevél, mely Pálóci László bírói pecsétjével van ellátva.³⁵ Az elmúlt évek kutatásai bizonyították, hogy az országbíró bírói pecsétjével ellátott oklevelek nem köthetőek az adott méltósághoz, vagyis Pálóci alországbírója adhatta ki ezt a levelet.³⁶

Az elkövetkezendő időszak leveles forrásanyaga meglehetősen szegényes. December 8-án még egy levél kelt, amely Szilágyi Mihály nevéhez köthető. Ebben Brassó városát tájékoztatja a kialakult helyzetről, mindezt pedig Szeged városából üzeni. Vagyis további adat híján az állapítható meg, hogy a szegedi tárgyalásig Szegeden tartózkodott, és a további hírekig kivárt. Nem olvasható a levélben ugyanis, hogy a brassóiakat az országgyűlésre hívja. Nyilván azért nem, mert maga sem szándékozott ott megjelenni. December 9-én Rozgonyi Osvát székelyispán (1454–1458) Brassó városában keltezte azt a levelet, mely Brassó város tanácsának szólt, s ebben szólt a király haláláról.³⁷ A szegedi egyezmény aláírásáig két országnagy állított ki oklevelet, az egyik a már említett Perényi-levél Bártfa városának, a másik pedig Ország Mihály Nyitrán kelt levele, mely Bars megye nemeseihez szól, s mindkettőt december 22-én adták ki.³⁸ A további események vázolásához a rendelkezésünkre álló leveles anyag tehát nem elégséges. A későbbi kutatásnak mindenképpen célja lehet a Magyar Királyság területén lévő városok leveles anyagának áttekintése. Valószínűsíthető ugyanis, hogy Kassa város levéltárához hasonlóan más városok anyagainak a mikrofilmezése közben kimaradhattak

33 MNL OL DF 250 482.

34 MNL OL DF 279 353.

35 MNL OL DF 266 485.

36 Vö. C. Tóth Norbert: Rozgonyi Simon országbíró-sága (1409–1414). In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő-s Makk Ferenc tiszteletére. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2010. 49–75.

37 MNL OL DF 246 467.

38 Ország Mihály oklevele: MNL OL DL 59 471.

iratok, így nem kerültek be a MNL adatbázisába. Ezenkívül a Kárpát-medencén kívüli levéltárak is rejthetnek vonatkozó iratokat. Például Krakkó okleveles anyaga további adalékul szolgálhat nemcsak V. László halálának körülményeihez, hanem a hír fogadtatásának megismeréséhez, a magyar politikai viszonyok tisztázásához.

A városoknak írt levelek elemzéséből és összehasonlítása alapján szempontok felvethetők, melyek a későbbi kutatás során tovább vizsgálhatók. A november elejére Győrbe összehívott országgyűlésre tehát az országnagyok Budán, illetve annak környékén gyülekeztek, majd miután a gyűlést nem tartották meg, Budán együtt maradtak és nem tértek vissza jószágaikhoz. Perényi János itineráriuma alapján elmondható,³⁹ hogy nem volt szokása november végén Budán tartózkodni, rendszeresebben találjuk őt ez idő tájt elsődleges rezidenciáján, vagyis Terebesen, Budára inkább január elejére szokott megérkezni. Az országnagyok tehát valamilyen okból együtt maradtak és így érte őket a király halálhíre.

Az országnagyok tanácskozásukat 1457. november 29. előtt kezdték meg⁴⁰ és legkésőbb december 7-ig tartották. Kevesebb mint egy hét alatt öt olyan levelük maradt fenn, ami a városokhoz szól. Dolgozatomban részletesebben négyet elemeztem. Tudjuk azt, hogy az ország rendjei egyértelműen nemzeti királyt kívántak választani, ezért igyekeztek kivédeni a külföldről érkező trónigényeket.⁴¹ Véleményem szerint azért küldték el Perényi Jánost a Felső Részek védelmének a megszervezésére, hogy az esetleges lengyel betörést vagy a csehek előretörését megakadályozza. III. Frigyes (1440–1493) bár Sopronnak írt levelében kijelentette, nem engedheti azt, hogy tudta nélkül válasszanak királyt a magyarok, de ennek érdekében csak a soproniakat küldte el nevében az országgyűlésre.⁴² A nádor és társai ugyanakkor igyekeztek minden feltételt biztosítani ahhoz, hogy a királyválasztáson nemzeti királyt választhassanak, és ebben részt vegyenek az ország rendjei. A kitűzött országgyűlés azonban nem jött létre december 1-jén, ezért az országtanács nevében Garai László indult el tárgyalni a Szegeden várakozó Szilágyiakhoz. Ennek eredményeként állapodtak meg Hunyadi Mátyás királlyá választásról, mégpedig úgy, hogy Garai László a majdani trónörökös nagyapja lehessen.

39 Az itineráriumot a 2013 júniusában Szegeden, a VIII. Medievalisztika PhD-konferencián megtartott előadásomra készítettem el, írásban pedig a konferencia előadásait tartalmazó kötetben jelenik meg.

40 Házi Jenő: *Sopron i. m.* I/4. 240., 290. sz. jegyzete

41 Tringli István: *Az újkor hajnala i. m.* 45. ill. Pálosfalvi Tamás: Albert és V. László. Az első Habsburgok a magyar trónon. *Rubicon* 14, No. 11–12 (2003): 16.

42 Házi Jenő: *Sopron i. m.* I/4. 245., 298. sz., ill. Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története i. m.* 77.

Függelék

Pecsétek⁴³

1. Bártfa (MNL OL DF 213 680.)

A pecsétek sorrendje jobbról balra tekintve megegyezik az aláírók sorával. Az első négy piros viaszba nyomott prelátsi pecsét elmosódott, azonosítása nehézkes.

Az **5. pecsét** Garai László nádor zöld viaszba nyomott kör alakú 1/7-ed részében lekopott nádori pecsétje. Mérete: kb. 30 mm. Ábra: Az ötször tekeredő koronás kígyót ábrázoló címerpajzsot angyal tartja. Körirata: S(IGILLUM) LADISLAI DE GARA REGNI HUNGARIE PALATINI, vö. MNL OL DL 14 379.

A **6. pecsét** feltehetően Újlaki Miklós erdélyi vajda zöld viaszba nyomott kör alakú kisebb pecsétje (1. ábra). Mérete: kb. 11 mm. Ábra: Ép, de elmosódott, analógiát nem találtam, sem gyűrűs pecsétjével, sem nagyobb pecsétjével nem egyezik meg. Körirat nélküli címerábra feltételezhető.

A **7. pecsét** Rozgonyi János erdélyi vajda zöld színű viaszba nyomott kör alakú pecsétjének 2/3-os töredéke (2. ábra). Mérete: kb. 24 mm. Ábra: Töredékes és elmosódott, nem azonosítható. Körirata: Nagyrészt lekopott.

A **8. pecsét** 1/20-a maradt fenn, összevetve a lentebb közölt kassai levéllel és méretéből következtetve id. Perényi János első tárnokmesteri pecsétje.

2. Eperjes (MNL OL DF 228 791.)

A pecsétek sorrendje jobbról balra tekintve megegyezik az aláírók sorával. Az első négy piros viaszba nyomott prelátsi pecsét elmosódott, azonosítása nehézkes.

Az **5. pecsét** Garai László zöld viaszba nyomott kör alakú nádori pecsétjének 9/10-e (leírását l. feljebb).

A **6. pecsét** Újlaki Miklós erdélyi vajda kisebb kör alakú pecsétjének 1/6-os töredéke.

A **7. pecsét** Rozgonyi János erdélyi vajda zöld színű viaszba nyomott kör alakú pecsétjének 2/3-os töredéke (3. ábra). Mérete: kb. 24 mm. Ábra: Ábrája töredékes és el-

43 A pecsétekről a fényképet magam készítettem, ami a Štátny archív v Prešove, Bardejov, Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov és az Archív mesta Košíc levéltárak segítségével és hozzájárulása nélkül nem jött volna létre. Köszönöm ezúton is a levéltárvezetők és az ottani dolgozók segítségét.

mosódott, nem azonosítható. Körirata: Elmosódott.

A **8. pecsét** 1/20-a maradt fenn, összevetve a lentebb közölt kassai levéllel és méretből következtetve id. Perényi János első tárnokmesteri pecsétje.

3. Kassa (MNL OL DF 270 334.)

A pecsétek három sorban helyezkednek el. A középső sor első három pecsétje prelátusi pecsétek töredékei.

Az **1. pecsét** Szécsi Dénes esztergomi érsek gyűrűspecsjével azonosítható, annak középső címerábrája maradt fenn (4. ábra). Mérete: kb. 15 mm. Ábra: A címerpajzson a Szécsiek kitárt szárnyú kétfejű sasa vehető ki.

A **2. pecsét** teljesen lekopott.

A **3. pecsét** Szilasi Vince váci püspök 1462-es gyűrűspecsjét alapján azonosítható, címerábrájának alsó harmada maradt fenn (5. ábra) vö. MNL OL DL 15 719.

A **4. pecsét** Garai László kör alakú nádori pecsétjének 2/3-os töredéke (6. ábra), leírását l. feljebb.

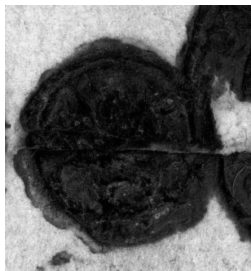
Az **5. pecsét** Újlaki Miklós erdélyi vajda zöld viaszba nyomott kör alakú nagyobb pecsétje. Mérete: kb. 25 mm. Körirattöredéke alapján azonosítható erdélyi vajda és macedóni bánként használt pecsétjével. (7. ábra) vö. MNL OL DL 14 379.

A **6. pecsét** Rozgonyi János erdélyi vajda kör alakú pecsétjének 2/5-ös töredéke, leírását l. feljebb. Mérete: kb. 24 mm. A három levélen fennmaradt töredékek alapján kijelenthető, hogy eltér a MNL OL DL 15 128. számú oklevélen használt pecsétjétől. Ábra: Ábrája azonban egyezést mutat; a Rozgonyiak címerállatát a hatyút ábrázoló címerpajzs vehető ki.

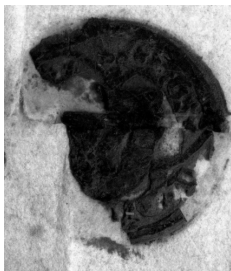
A **7. pecsét** id. Perényi János első tárnokmesteri kör alakú pecsétjének 2/3-os töredéke (8. ábra). Mérete: kb. 29 mm. Ábrája: Háromkaréjos ábráján sasszárnyak közül balra tekintő szakálás férfifej látható hátul varkocsba font hajjal. Lábai lovagsisakon, melynek takarója tölti ki az ábrát. Körirata: + S(IGILLUM) IOHANNES DE PEREN MAGISTER TAVARNICORUM. vö. MNL OL DL 70 241.

Az alsó sor 1. pecsétje Ország Mihály zöld viaszba nyomott kör alakú 2/3-os pecsét töredéke (9. ábra). Mérete kb. 27 mm. Ábra: Címerpajzs, benne három farkasfog, fölötté lovagsisak takaróval, azon három farkasfogot ábrázoló sisakforgó, az ábra alul belelóg a köriratba. Körirata: Lekopott. vö.: MNL OL DL 75 454.

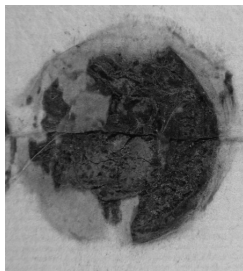
A 2. pecsét Marcali János zöld viaszba nyomott kör alakú 2/3-os pecsétjének töredéke (10. ábra). Mérete: kb. 23 mm. Ábra: A négykaréjos címerábra a pecsét alján és tetején belenyúl a köriratba ezzel két részre osztva azt. Az ábrán bal-haránt pályás pajzs, rajta lovagsisak takaróval, azon bal-haránt pályával átkötött sisakforgó, mely kitölti a felső karéjt. Körirata: Lekopott. vö. MNL OL DL 15 348. A felső sorban egy zöld viaszba nyomott pecsét nyoma.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

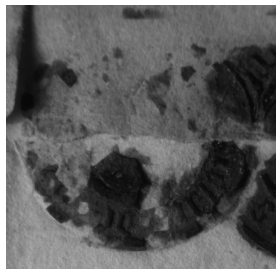
4. ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

9. ábra

10. ábra

**LETTERS FROM BUDA. DISPATCHES TO THE TOWNS
FROM THE MEMBERS OF THE ROYAL COUNCIL AFTER
THE DEATH OF LADISLAS V**

The paper discusses the political situation in Hungary at the end of the year 1457. The great men of the realm gathered in Buda and informed the towns of the Kingdom of the death of Ladislas V king of Hungary. After an overview the relevant literature it is clear that attention that the political history of the era after the king's death was discussed only tangentially so far. It is not rare in medieval historiography that a one and a half month long period is in lack of sources, but the events in a country left without a king could have crucial importance. In light of the letters of great men sent to the free royal towns this essay presents data for the political history of the era from 23rd November 1457 to the 12th January 1458. My paper is based on the survey of a pair of letters. The ones discussed here were sent by the great men to Bardejov and Prešov, these were preserved in original forms, as well as the one sent to Kosice. The latter is dated to two days later as the one sent to Sopron. The sources apart from their content are of special value because of the eight and ten seals which hang on them. Some of those seals remained in whole, but the examination of them is impossible in the Diplomatic Photo Collection of the Hungarian National Archives.

Keywords Letters, election of a king, great men of the realm, seals

PÉTERFI BENCE

Korvin János zagorjei öröksége

A VITOVEC-FIVÉREK ELLEN VEZETETT 1488. ÉVI HADJÁRAT
ÉS HÁTTERE*

„GYÖRGY GRÓFFAL KAPCSOLATBAN pedig tudd, nem engedjük, hogy ő országunkban a továbbiakban egy szalmaszálat is bírjon! Ezért hagyj fel már az-
zal, hogy szakadatlanul ezért az emberért fáradozz nálunk, a jövőben érte semmilyen
indokkal ne járj közbe, mivel egyáltalán semmit sem fogunk tenni! A várakat pedig,
amint csak tudjuk, kiragadjuk kezeiből, menjen ahova akar, akár az ördög nevében, ne-
hogy bizony ezzel az emberrel továbbra is gondunk legyen.”¹ – Ekképp szólnak Mátyás
király 1488. november 8-i parancslevelének kemény sorai Székely Jakab radkersburgi
és pettaui kapitányhoz. A forrás szövege,² amely ugyan egy még be nem következett
eseményre utal, megerősíteni látszik azt a más, töredékes források által alkotott képet,
miszerint a király akaratából erőszakkal vették el a várakat, amire – legalábbis ha hi-
hetünk Mátyás szavainak – a gróf alapos indokot szolgáltatathatott. A fenti sorokat ol-

* Jelen tanulmány az ELTE BTK-n megírt és 2010 januárjában megvédett történelemszakos
szakdolgozatom (*Adalékok a kövendi Székely-család történetéhez. Székely Jakab [†1504] pályája. Magyarországi szakasz [1472–1491]*) egyik, jócskán átdolgozott fejezetén alapul. Ezúton szeretném
megköszönni akkori és jelenlegi témavezetőmnek, Draskóczy István egyetemi tanárnak a mind
ahhoz a munkához, mind pedig a jelen dolgozathoz hozzáfűzött értékes megjegyzéseit.

1 „De comite autem Georgio hoc habeto, quod ne unam quidem festucam stramineam illum in
regno nostro possidere amplius patiemur. Pro eo iam deinceps pro homine apud nos laborare
supersedeas, nec imposterum pro eo, quavis ratione intercedas, quoniam nihil omnino faciemus.
Nam castra illa, modo e suis manibus eruere possemus, iret quocunque vellet, vel in nomine
diaboli, nihil certe de homine amplius curae susciperemus.” – Országos Széchényi Könyvtár,
Kézirattár, Fol. Lat. 2275, fol. 203r–v (16. századi másolat). Erre és a következő lábjegyzetben
idézett kötetre is Mikó Gábor hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. Az idézet
pontos fordításának Somogyi Szilvia volt a segítségemre.

2 Egy közelebről meg nem nevezett bécsi kézirat alapján, amely valószínűleg az Österreichische
Nationalbibliothek egyik, 17. századra keltezhető kolligátumával azonos, már Horváth Mihály
is ismertette a levelet (Cod. 8742, fol. 74r–v). Horváth Mihály: Magyar regesták a szépesi káp-
talan, jászai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáiraiból s
gyűjteményeiből (1228–1643). *Magyar Történelmi Tár* 9 (1861): 175. 179. sz.

vasva rögtön felmerül a kérdés: mégis mit tudunk a késő középkori okleveles anyagból megállapítani, valóban „jogos” volt ez a kétségkívül ritkán alkalmazott büntetés Vitovec Györggyel szemben? Ha volt némi „igazság” a király szavai mögött, akkor milyen tetteivel lépte túl a gróf azt a határt, amely Mátyást erre a rendkívüli beavatkozásra sarkallta? Amennyiben viszont nem, akkor vajon mennyire voltak jellemzők az ehhez hasonlatos kisajátítási akciók, miért állhatott vajon a király érdekében eme sajátos eljárás? Rövid tanulmányomban a fentebbi hadjárat ismertetésével ezekre a kérdésekre szeretnék valószínűsíthető válaszokat találni, és mindezzel talán a késői Mátyás-kor nem egyszer Korvin Jánost támogató hatalmi gépezetének megismeréséhez is közelebb kerülhetünk.

A Vitovecek

György gróf a 15. század középső harmadának egyik rettegett hírű és roppant mód sikeres zsoldosvezérének, Vitovec Jánosnak volt a fia. A cseh földön született édesapa vélhetően Cillei Ulrik csehországi kormányzósága idején (1438–1439) lépett a nagyhatalmú család szolgálatába, majd az 1440–50-es évek fordulatos bel- és külpolitikai viszonyai közepette vicebáni minőségben meg is maradt a Cilleieknek megbízható emberének, így többek között kulcsszerepet játszott a Tallóciak Szlavóniából való kiszorításában (1440–1445). Cillei Ulrik meggyilkolása (1456 novembere) után gyakorlatilag rászállt urától a szlavón bánt, kedvező helyzetével pedig előszeretettel élt és visszaélt: újabb birtokok, további elismerések és rangok reményében többször hajtúkanyarszerűen fordult, pártot váltott, amely több olyan vakmerő vállalkozást sem nélkülözött, mint mikor III. Frigyes két ízben is (először 1457, majd pedig 1458 tavaszán) megkísérelte elfogni. A fiatal Mátyás és Vitovec végleges kiegyezése jóval később, 1463 májusában következett be: a királynak szüksége volt a fenyegető török veszély közepette nemcsak a biztos(abb) hátszagra, hanem egy sokat látott, tapasztalt hadvezérre. De Vitovec János számára is világossá válhatott, hogy jócskán beszűkült ama mozgástér, amely addigi merész manőverezéseit lehetővé tette. Végeredményképpen a cseh zsoldoskapitány minden addigi nagybírói ítéletével alól mentességet nyert, fiaival együtt őt „honfűsította” a király. Nem utolsósorban Mátyástól megerősítést kapott a Cilleiek által is bírt Zagorjéra, amely megnevezés voltaképpen Varasd megye nyugati részét jelentette, és e terület váraira, továbbá mindezzel együtt az örökös grófi címet is viselhették. Vitovec János ezután pedig 1468-ban bekövetkező haláláig – 1465-től ismét szlavón báni minőségben, valamint mint Szlavónia és Horvátország főkapitánya – számos fontos katonai vállalkozásában segítette a magyar királyt.³

3 Részletes életrajzához vö. Pálosfalvi Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135, No. 2 (2001): 429–472., továbbá: Herbert Ban – Ivan Mirnik: Die Münzen des Jan Vitovec de Gereben. *Numismatische Zeitschrift* 108–109 (2001): 105–124.

Amilyen sokat tudunk a példátlan adatgazdagságnak köszönhetően az idősebb János igencsak fordultatos életpályájáról, olyannyira kevés, lényegi információval rendelkezünk a családjáról. Valójában felesége(i) is nehezen azonosítható(k). Számomra csupán egy(ikük) ismert: Borbála,⁴ aki vélhetően a salzburgi, majd Karintiában és Stájerországban gyökeret eresztő Weispriach famíliából származott. (E rokoni kapocsnak a későbbiekben még jelentősége lesz.) A három Vitovec-fiú, György, ifjabb János és Vilmos is csak 1463-ban tűnik elénk. Közülük János követhető legrövidebb ideig nyomon (1463–1475). Györgyről némileg több mindent tudunk: csak és kizárólag (örökös) varasdi ispánként ismert. A harmadik fivér, Vilmos – György mellett – 1481–1484 folyamán szintén használja a varasdi ispáni címet, de ez a „rendszeresség”–„rendszeretelenség” következhet a források töredékességéből, ekkoriból maradt fent ugyanis a legtöbb, saját nevében kelt oklevele. Igaz, aligha csodálkozhatunk a zagorjei grófi és a varasdi ispáni cím összefonódottságán, hiszen Vitovec János és fiainak grófsága az utóbbit is magában foglalhatta. Vitovec Vilmos kevés számú varasdi ispáni említése mögött talán még az is húzódhat, hogy esetleg György tartotta közvetlenül irányítása alatt a megyét.⁵ Vilmos számára talán mégis inkább a királyi udvar lehetett a boldogulás helye: 1481 és 1489 között asztalnokmesterként mutatható ki, illetve a házassága is inkább oda kötötte.⁶ Ezt a meglehetősen statikusnak tűnő képet néhány szórványos adat, ahogy azt látni fogjuk az alábbiakban, meglehetősen „összezavarja”.

Hunyadi Mátyás igencsak értett ahhoz, hogy céljainak útjában álló és/vagy vele kevésbé szimpatizáló erőket különféle megoldásokkal semlegesítse vagy éppenséggel ke-

- 4 Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović: *Isprave u arhivu Jugoslavenske akademije. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 3 (1960): 630. 2966. sz. (a forrás a Patachich család koraiújkori elenchusa!) A Weispriach-kötélékekre: „Die Weispriacher, herr Anndre und herr Vlrich geprueder, warn des graven sweger, mueter halben.” – Karl Grossmann (szerk.): *Jakob Unrest: Österreichische Chronik.* (Monumenta Germaniae historica: Scriptorum rerum Germanicarum. Nova Series, Tomus 11.) Weimar: Böhlau, 1957. 180. 175. fejt.
- 5 Éppen ezért eltekintek attól, hogy Vitovec György varasdi ispánként való említéseit felsoroljam. Egyelőre csak 1481. december 13. (MNL OL DF 288 237.) és 1482. október 13. között (MNL OL DF 288 244.) ismerek Vilmos és György közös ispánságára vonatkozó adatokat. Ezenkívül egy-egy esetben 1483-ban és 1484-ben is varasdi ispánként tűnik elő a két testvér (Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović: *Isprave* i. m. 632. 2997. sz. [a Patachich család elenchusa nyomán] és 634. 3019. sz. [MNL OL DF 231 768.]). A családfára: Engel Pál: *Középkori magyar genealógia.* In: *Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret.* [Budapest]: Arcanum Kft., 2003. „Vitovec” tábla. Az ifjabb János még 1475-ben is élt: Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović: *Isprave* i. m. 618. 2180. sz. (MNL OL DF 213 709.).
- 6 Természetesen adott esetben az udvari és az ispáni tisztség nem zárta ki egymást. Asztalnokmesterségére: Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* (Történeti statisztikai kötetek) Budapest: Statisztikai Kiadó, 1970. 121. Fügedi első adata a Sebestyén Béla-féle itineráriumon alapul, amely ez esetben sem hoz jegyzetet. Horváth Richárd szíves közlése szerint, akinek ezúton is szeretnék segítségéért köszönetet mondani, a legkorábbi bizonyíték Vilmos asztalnokmesterségére 1481. február 1-jéről származik (MNL OL DF 231 705.). Az utolsó

ményebb eszközökkel teljesen kiszorítsa a politikai porondról. A legújabb vélemények szerint a nevezetes 1481. évi szlavóniai közgyűlés is részben ilyen célt szolgálhatott. Míg a több mint száz, levelesített személy legtöbbje kegyelmet kapott szinte rögtön a levelesítése után, addig a zágrábi püspök, Thuz Osvát testvére, a tárnokmester Thuz János esetében ilyenről nem tudunk. A későbbi események fényében nem zárható ki, hogy egy fondorlatos kisajátítási akciónak ágyazott meg a magyar király mindezzel. 1481 májusában kifejezetten királyi kérésre Thuz öt évre Mátyás rendelkezésére bocsátotta Medvevárat, illetve ezenkívül még további két castellumot. Ezután nem sokkal pedig Velencébe távozott, és soha nem tért vissza a Magyar Királyságba.⁷

Mindez amiatt is érdekes számunkra, mivel a konszobáltak között Vitovec Vilmost és Györgyöt is megtaláljuk. Az oklevél szerint nem saját tettükkel szolgáltak rá, hogy felkerüljenek a levelesítettek közé, hanem éppenséggel egyik szolgáljuk – felbujtásukra vagy anélkül – bizonyos szentszéki vagy apuliai, a magyar királyhoz igyekvő követeket kirabolta és Varasdra vitte az okleveleiket.⁸ Másokkal ellentétben (de Thuz Jánoshoz hasonlóan) a zagorjei grófok esetében sem tudunk arról, hogy közvetlenül az oklevél kiállítása után a király megkegyelmezett volna nekik. Annak okát egyelőre találgathatjuk, miért csak 1487-ben jött el az idő, hogy a király – Beatrix kérésének eleget téve – kegyelemlevelet állítson ki a grófok részére,⁹ hiszen bizonyos, korabeli és csupán említésből ismert jogbiztosító iratokat 1486 februárjában – szintén a királyné közbenjárására – már kibocsátott számukra.¹⁰ Semmiféle ezt megelőző királyi kegygyakorlásról nem tudunk, vagy ha volt is ilyen, semmi nyoma nem maradt korunkra. Ám a háborítatlanul maradt zagorjei grófság–varasdi ispánság vagy éppen az asztolnokmesterség¹¹ azt látszik megerősíteni, hogy – ha csak formálisan is és talán csupán Vilmos esetében – az enyhülés már jóval hamarabb bekövetkezhetett. Ha valóban történt valamiféle szakítás a király és a zagorjei grófok között, talán éppen a békülési folyamat megpecsételése lehetett az is, hogy Vilmos eljegyeztet egy királyi udvarhölgyet („aule nostre servitricem”), Margareta Miraballist. Mivel pedig meg is ígérte, hogy feleségül veszi, 1481 decemberében a hozomány fedezésére a királytól ígéretet kapott egy várra és az-

említés helyesen: 1489. szeptember 1. és nem 11., ahogy Fügedi is írta (MNL OL DF 259 326: „Kalendas Septembris”). Vilmos a királyi tanácsban nem mutatható ki (egyelőre) ténylegesen: Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok* 122, No. 1–2 (1988): 212. A házasságára lejjebb térek ki.

7 Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1998. 307–308.

8 Uo. 315. Egy 1487-es oklevél úgy emlékszik erre, hogy csak Györgyöt levelesítették. Talán csak elírásról van szó, mivel mindenütt másutt Vilmost is megnevezik. MNL OL DF 276 753.

9 MNL OL DF 276 753.

10 MNL OL DF 276 742.

11 Itt jegyzem meg, hogy az első megbízható adat Vilmos asztolnokmesterségére ugyanúgy 1481. február 1-jére tehető (l. 6. jegyz.), mint a mondott levelesítő oklevél kelte.

zal együtt négyszáz jobbágyra.¹² Sajnos az nem ismert, mely várat szemelték ki e célra, az azonban biztosnak tűnik, hogy az esküvőt (valószínűleg 1486-ban) megtartották. Ekkor adták ki a nem sokkal fentebb már említett jogbiztosító okleveleket is.¹³

A hadjárat

Szlavónia Mátyás király számára több szempontból is különösen fontossá válhatott az 1480-as évekre. Szinte semmit nem tudunk arról, hogy milyen körülmények között szervezték meg és tartották életben a magyar katonai jelenlétet. Az okkal gyanítható, hogy a határmenti magyar területek bizonyos mértékig – ha nem is teljes egészében, hiszen nyilvánvalóan a helyben talált erőforrásokat is hasznosították – fontos szerepet játszottak az utánpótlásban. Szlavónia és a Nyugat-Dunántúl tehát Krajna, Karintia, Stájerország, valamint Alsó-Ausztria ellátásában lehetett érintett. Hogy mindez nem elméleti okoskodás, hanem a forrásokban is kitapintható, jól megmutatkozik a tanulmány elején már említett Székely Jakab katonai és politikai szerepvállalásában is, aki-vel 1481-től a forrásokban mint pettaui és radkersburgi kapitánnyal találkozunk. Talán mondani sem kell, hogy e két, az igen fontos itáliai kereskedelmi útvonal mentén fekvő város kézben tartása milyen nagy befolyást biztosított Székelynek. Ezzel egy időben – bizonyíthatóan 1484 és 1486 között – a szlavóniai harmincadok kezelője, amely északi irányban Szombathelyig biztosított rálátást a kereskedelmi forgalomra, emellett pedig még 1485-től 1490-ig (talán az sem véletlen, hogy a szintén katona Kinizsi Pál volt itt az elődje) zalai ispánként működött. A katonai hierarchia a korban meglehetősen kiforratlan volt, viszont annyi biztosnak tűnik, hogy a déli hadszíntér meghatározó alakjáról volt szó. A gazdasági, közigazgatási és katonai funkciók roppant mértékű koncentrációja egy célt biztosan szolgálhatott: a katonai logisztika minél hatékonyabb működtetését.¹⁴

Hogy végül mi váltotta ki a magyar király váratlan reakcióját, mi bírta arra, hogy parancsba adja a Vitovec-testvérek várainak elfoglalását, konkrét források híján nem határozható meg pontosan. Nemcsak az okok, hanem az események lefolyása sem teljesen világos, Bonfini és Unrest is szűkszavúak. Az előbbi szerint ármánykodás, pártoskodás okozta a zagorjei grófok vesztét. Unrest úgy vélekedik, hogy a grófok a háború

12 MNL OL DF 276 747. Ez utóbbi mozzanat esetében (szemben a bizonytalan időpontú eljegyzéssel) tehát már kétség sem férhet hozzá, hogy a szlavóniai közgyűlés után történt.

13 MNL OL DF 276 742.

14 Székely értékelésére l. legújabban: Bence Péterfi: *Aus Siebenbürgen in die Steiermark: Der Lebenslauf von Jakob Székely (+1504)*. Megjelenés alatt a 32. Schlaininger Gespräche (Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter) tanulmánykötetében.

során nem szálltak hadba a császár ellen („warn die graven nicht wider den kayser”).¹⁵ Valószínűsíthetően 1488 szeptemberének első harmadában indult a hadjárat, amelynek vezetését Mátyás nem másra, mint egyik hűséges végrehajtó emberére, Székely Jakabra bízta.¹⁶ Ha tényleg csak a zagorjei grófok semlegessége vagy makacskodása miatt robbant volna ki a kisebb háborúba torkolló viszály, abban az említetteken túl nyilván az is szerepet játszhatott, hogy a stájer és karintiai hadszíntér szempontjából olyan fontos vidéken egy meglehetősen tehetős, de a királyi politikát nem teljes mértékben támogató családot nem lehetett megtűrni. Ugyanis az utánpótlás, a csapatok felvonulása miatt szükséges területellenőrzést nem lehetett teljes mértékben megvalósítani. Részben talán ezek a „biztonsági kockázatok” vezettek oda, 1488. szeptember 26-án már Vinica és Béla várát is bevették Mátyás csapatai. Krapina és Verbovec elfoglalását az uralkodó kapitánya belátására bízta. Nem lehetett komoly harc, bár Székely vagy 50 mázsányi löport kért a királytól, amelyből 32 mázsát meg is kapott.¹⁷

Unrest úgy tudja, hogy – a katonai akciókat látva – az anyagi ágon rokon Andreas és Ulrich Weispriach a várak védelmére akartak kelni, valamikor Szent Mihály napja (szeptember 29.) után érkezett meg a Weispriach-féle, mintegy 140 főnyi kontingens Varasd megvédésére, de beavatkozásukra későn került sor. Székely nem sokkal később feltűnt csapataival, bevette a várat, a foglyokat pedig – miként a karintiai plébános tudósít – a kapitány Bécsbe küldte Mátyáshoz.¹⁸ A magyar király a karintiai rendeknek október 14-én és 15-én kelt leveleiben Andreas és Ulrich Weispriach vállalkozását a magyar uralom letörésére irányuló szervezkedésként állította be, akik állítólag Karintiában toborzott fegyvereseikkel Varasd környékén és más helyeken raboltak, gyilkoltak, gyűjtögettek. (Ulrich Weispriach a magyar király elmondása szerint már írásban is jelezte neki, hogy minden lehetséges módon kárára lesz.) Mátyás külön hangsúlyozta, hogy a fegyverszünet megtartása mindkét fél feladata, s éppen ezért kérte a

15 Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 1995. 888. 4. 8. 120–126.; idézet: Karl Grossmann (szerk.): Jakob Unrest: *Österreichische Chronik i. m.* 179. 175. fej. A magyar és a különösképp érintett horvát történeti (és régészeti) szakirodalomban igen problémás a hadjárat, legtöbbször már az évszámba is hiba csúszik, pedig Vjekoslav Klaić egy alapvető tanulmányában már több mint száz éve meghatározta a zagorjai grófok ellen vezetett hadjárat évét. Vjekoslav Klaić: Krapinski gradovi i predaje i njima. *Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva* NS 10 (1908–1909): 14.

16 Vélhetően Székely Jakab egyik zsoldosvezére Seyda/Zaydow, aki 1488. szeptember 14 körül in Zagoria kap két lóra zsoldot. Egy másik, Gorsskowczky néven emlegetett zsoldosvezér pedig az augusztus 30-án kiadott zsold után néhány nappal később (szeptember 8-án) Csáktornyan – talán egy újabb, friss szolgálat miatt – jutott 100 forintos kifizetéshez. MNL OL DL 94 566., fol. 1r–v.

17 MNL OL DL 19436. fol. 1r. Az adatot ismeri Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg*. Budapest: Stádium, 1925. 343–344.

18 Karl Grossmann (szerk.): Jakob Unrest: *Österreichische Chronik i. m.* 180. 175. fej.

karintiaiakat, hogy hadd vonulhasson Székely Jakab a béke megsértői és az ezeket segítőik ellen.¹⁹

A Weispriachok felszabadító hadművelete tehát összeomlott, Unrest elmondása szerint sorra hódoltatta meg Székely a zagorjei grófok várait: *Turlent*, Trakostyánt, *Zwint*.²⁰ Jóllehet a szintén Vitovec-kézen lévő Körös megyei Grebent a források egybehangzó, igaz, mindig csak utólagos elbeszélés formájában megőrződött tanúsága szerint – kissé furcsa módon – csak 1489(?) pünkösdjé körül került Székely révén Mátyás kezére,²¹ valószínűleg 1488 novemberére a *districtus* meghódítása teljesnek mondható.²² Unrest elbeszéléséből úgy értesülünk, hogy a harcok idején Vitovec György továbbra is fogságban/tárgyalóasztal mellett volt.²³ A kiegyezéshez Mátyás Krapina átengedését kérte, amelyért cserébe az egyébként nem sokkal korábban a stájer Perneggektől 1487 végén–1488 elején elfoglalt, stájerországi Negaut²⁴ ajánlotta volna, az összes többi zagorjei erődtményt a király rendelkezésére kellett volna bocsátani. “Talán helyszíni tárgyalások is elképzelhetők: Székely írásban érintkezett egy bizonyos Andreas Neideggel, akit más forrásokból is jól ismerünk: általában a Vitovecek jogi képviselőjeként járt el. Vélelmezhetően a levelezés ezúttal is a zagorjei grófok körül forgott. Mátyás 1488. november 8-i parancslevelében amellet, hogy a Neidegger által írtakra választ ígért, kikötötte, hogy Székely a királyi utasításon túl ne lépjen vagy állapodjon meg semmiben. A király türelme, úgy tűnik, elfogyott, ugyanis ezután következett az a tanulmányom elején már szó szerint idézett néhány sor. Tekintve a for-

- 19 Az iratok (Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien, Länderabteilungen, Österreichische Akten, Kt. 14 [Fasc. 20], Konv. a, fol. 1–2.), rövid kivonatát adja, de helytelenül 1488 áprilisára keltezi őket: Josef Ure: Bauernkrieg, Türkennot u[nd] ungarische Besitznahme in Kärnten unter Kaiser Friedrich III. [Teil 2] *Jahresbericht der k. k. deutschen Staats-Ober-Realschule in Pilsen* 40 (1912–13): 23. és 3. jegyz. Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy e levelek és Unrest elbeszélése mennyire egybecseng.
- 20 Turlen (vö. MNL OL DL 46 502.) és Zwin várát nem tudtam azonosítani. Unrest úgy tudja, hogy Grebent is bevette, de tudomásom szerint e várat csak a következő év pünkösdjé körül foglalták el. L. a következő lábjegyzetet.
- 21 Szapolyai István nádor 1494. március 19-i (MNL OL DL 46 453., DF 279 408.) és 1498. augusztus 30-i (MNL OL DL 101 289., DL 101 349., DF 233 348., DF 233 564.), továbbá Kanizsai László dalmát–horvát–szlávón bán 1495. februári 14-i (MNL OL DL 104 035.) oklevele tartotta fenn a történetet – sajnos mindig csak utólagos elbeszélés formájában.
- 22 Erre utal egy Székely Jakab számára 1488. november 30-án kelt záloglevél, amely az egész katonai hadműveletről már múlt időben beszél: MNL OL DF 283 743.
- 23 A legtöbbször más források híján használt Unrest sokszor csapongó, nem mindig tartotta az időrendet. Azonban olykor kontrollforrások bizonyítják is, hogy értesüléseit nem lehet mindig kétségbe vonni.
- 24 A történet legteljesebb ismertetése bizonyos részletek elhagyásával és sajnos sok adat forrásának feltüntetése nélkül: Hans Pirchegger: *Die Geschichte der Steiermark*. I–III. köt. Gotha–Graz–Wien–Leipzig: Perthes – Leuschner & Lubensky, 1920–1934. II. 106.

rás hangvételt és magát a végeredményt, kudarcot vallhattak a tárgyalási kísérletek.²⁵ Nehezen elképzelhető, hogy György gróf bármiféle olyan kompromisszumot vállalt volna, amely végeredményeképpen a korábnál jóval kevesebb váuradalom felett gyakorolhatott volna hatalmat és mindezért cserébe semmiféle egyenértékű kárpótlás nem járt volna neki. Unrest elbeszéléséből legalábbis egy ultimátumszerű tárgyalási pozíció vehető ki, amely végül mégis elérhette a célját, hiszen – a karintiai történetíró szerint – éppen ezért bocsátották szabadon György grófot.²⁶

Végül úgy alakult, hogy az elfoglalt várak és városok (Krapina, Varasd, Verbovec, Trakostján, Vinica, Lopor, Oszterc, Béla) kezelését, Székely Jakabnál hagyta az uralkodó. Valószínűleg a Zagorje „ispánja” (*comes Zagorie*) címe is erre utal.²⁷ A kapitányt nem kellett féltetni, hogy képes lesz-e a rábízott jószágokat megőrizni. Nem sokkal azután, hogy a várak a kezére jutottak, emberei hatalmaskodásokba kezdtek. Így történt például, hogy Székely emberei a bélai uradalomhoz csatoltak erőszakosan egyéb birtoko(ka)t, vagy a latori és zlatari (Varasd megye) vámkokat elfoglalták.²⁸ Unresttől azt is tudjuk, hogy állítólag Székelyre bízta az elfoglalt várak őrségét, akikkel ő előbb tárgyalásokat folytatott, végül a kapitány Radkersburgnál elengedte őket.²⁹ Más forrásunk, egy Székelyhez szóló instrukció szerint a király példás büntetést ígért a lázadásért, és külön utasította hadvezérét, hogy Bécs helyett Budára küldje a foglyokat, mivel innen nem tudnak megszökni.³⁰

A Vitoveceket támogató Weispriachok sem maradtak büntetés nélkül. A Bécshez közel fekvő várakat, Wolkersdorfot, amelyet 1486-tól feltételezhetően,³¹ 1487 áprili-

25 „Quae in tuis literis ad nos inpresentiarum scribis, probe omnia intelleximus. Ad quas sic tibi paucis respondemus, quod nos ad scripta illius Andreae de Naÿdeck, qui tibi in lingua Almanica scripserat, in eum dumtaxat finem, de omnibus illis rebus, rursum per alias literas nostras, in lingua Almanica responsum informationemque fecimus de omnibus illis rebus, ut iuxta continentias illarum, dum opus et necessarium fuerit, illi Andreæ nostro nomine respondere debeas: nec quovis pacto extra metas illius nostrae informationis cum eodem precedas, aut quicquam concludas.” – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, Fol. Lat. 2275, fol. 203r. – Neideggre I. még pl. MNL OL DL 101 289., 101 349., ill. DF 243 332. (saját végrendelete 1511-ből, amelyben a néhai Vilmos zagorjai grófot *dominusának* nevezi).

26 Karl Grossmann (szerk.): Jakob Unrest: Österreichische Chronik i. m. 180. 175. fej.

27 Vö. Bence Péterfi: Aus Siebenbürgen i. m.

28 A bélai eset Beriszló Péter dalmát–horvát–szlavón bán 1516. december 14-i oklevelében (MNL OL DL 33 054., DL 33 072. [az oklevelet Pálosfalvi Tamás révén ismerem], MNL OL DL 33 054., DL 104 731.) és egy Varasd megyei kiadványban (Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović: Isprave u arhivu Jugoslavenske Akademije. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 4 (1961): 548. 4372. sz. [MNL OL DF 232 453.]) maradt fenn. A latori és zlatari események (1489 márciusa előtt): Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović: Isprave i. m. 642. 3125. sz. [MNL OL DF 231 809.].

29 Karl Grossmann (szerk.): Jakob Unrest: Österreichische Chronik i. m. 179–180. 175. fej.

30 MNL OL DL 19 436., fol. 1r.

31 Weispriach „zur aushaltung der ksl. Mt. gesloss Wolkhenstorf” kapott 400 pfund pfenniget. Heinz von Angermeier – Reinhard Seyboth (szerk.): Deutsche Reichstagsakten. Mittlere Reihe. Deutsche

sától vagy májusától pedig biztosan Ulrich Weispriach mint a vár *pflegere* tartott a kezében, és amelyet III. Frigyes 1487. augusztusi parancsa értelmében egy esetleges magyar ostrom esetére Albert szász herceg gondjára bízta volna,³² a zagorjei eseményeken felindulva vette ostrom alá a király. A várnagy közelebbről nem ismert időpontban (de 1489. november 2. előtt) adta fel az erődítményt.³³ A magyar csapatokat 400 márkával Bécs városa is támogatta.³⁴ Ha hihetünk a karintiai plébánosnak, Mátyás seregei további két Weispriach-várat, *Koblstorffot* (Kabold/Kobersdorf) *Kranntzenstetent* (Macskakő/Katzenstein) foglaltak el. Amennyiben a helynév-azonosítások helyesek, akkor a plébános értesülései megkérdőjelezhetők, hiszen ekkor éppenséggel „hivatalosan” bizonyosan nincsen Kabold a Weispriachok kezén. 1488 februárjában Hans Siebenhirternél, a Szent György-lovagrend nagymesterénél találjuk az uradalmat, aki egy akkor Mátyással kötött megállapodás értelmében lemondott többek között Kaboldról is. Igaz, mivel nem ismert, milyen körülmények között jutott a lovagrend a várhoz, még az sem zárható ki, hogy nem törődve a különféle királyi–császári parancsokkal, ténylegesen a Weispriachok bírták, hiszen a család a későbbiekben is kimutatható itt. A másik erődítménnyel, Macskakővel pedig az a helyzet, hogy a források elmondása szerint 1464–1465 táján lerombolták.³⁵

Reichstagsakten unter Maximilian I. Bd. I (Reichstag zu Frankfurt 1486). I–II. köt. Göttingen–München: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989. I. 542.

- 32 Unrest művének kritikai kiadása valami miatt nem azonosította Wolkensteint Wolkersdorffal. A váruradalom történetére vö. Ernst Nowotny: *Die Herrschaft Wolkersdorf vom Ende des 13. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur älteren Geschichte der späteren Hofspitalsherrschaft. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 39 (1971–1973): 79–80., Joseph Chmel (szerk.): *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum imperatoris (regis IV.). Auszug aus den im k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archiv zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuscripten und Büchern. I–II. köt. Wien: Peter Rohrmann, 1840. II. 738. 8039. sz., Elfie-Marita Eibl – Heinrich Koller (szerk.): *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des Freistaates Sachsen. (Regesta Imperii. Regesten Kaiser Friedrichs III. [1440–1493]. Nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Heft 11.) Wien–Weimar–Köln: Böhlau, 1998. 306. 583. sz. és 317. 604. sz.**
- 33 Karl Grossmann (szerk.): *Jakob Unrest: Österreichische Chronik i. m. 180–181. 175. fejj.; Antonio Bonfini: A magyar történelem i. m. 888. 4. 8. 125. Továbbá vö. 1488. november 2.: „Verum quia Weispriacherii (quos bellatores feretrarios appellare consuevistis) regiam celsitudinem diffidarunt, opem ferre volentes comiti in Säger, rex inde nactus occasionem obsidione cinxit castrum Wolkenstain quod Ulricus Weispriacher nomine cesaris tenet” – Joseph Zahn: Ueber ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 17 (1880): 73. 5. sz. (MNL OL DF 292 989., fol. 130v, Nr. 414).*
- 34 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien, 1.1.1.B1/1. (Reihe – Rechnungen: Jahresrechnungsabschluß: Reinschriften [1424–1768]) (= Oberkammeramtsrechnungen) Bd. 49 (1488), fol. 18r. Röviden, pontos föliószám nélkül idézi: Karl Schober: *Die Eroberung Niederösterreichs durch Mathias Corvinus in den Jahren 1482–1490. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich* NF 13 (1879): 392.
- 35 Karl Grossmann (szerk.): *Jakob Unrest: Österreichische Chronik i. m. 181. 175. fejj., Kaboldra:*

Egyelőre azzal kapcsolatban is sötétben tapogatózunk, hogy a Weispriachok felépését valóban csak a zagorjei grófok elleni támadás váltotta-e ki. Aligha kétséges, hogy némi bosszúvágy is munkálhatott bennük, ugyanis – miként Unrest elbeszéli (sajnos közelebbi dátum nélkül) –, békeidőben (talán 1487–1488 táján) a király csapatai elfoglalták a családi fészket, a salzburgi érsekséghez tartozó Longauban fekvő Weißbriachot („ainen turn im Lonnga zu Weispriach, davon sy all purtig sein und herkomen”). A karintiai rendek Ulrich Weispriachkal rögvest tárgyalásba kezdtek, mivel nem akarták, hogy a fegyverszünet sérüljön.³⁶ De nem volt mindig ilyen konfliktusos a magyar királlyal való viszonyuk, ugyanis e család is ama, Lajtán túlról érkező famíliák közé tartozott, amelyeket Mátyás az 1460–70-es években befogadott és különféle címmel és tisztségekkel látott el. A családból Sigmund kétszer, a fentebb már többször említett Andreas egyszer ismeretes soproni ispánként. Az utóbbi ráadásul magyar zsoldban esett császári fogságba 1485 körül és sínylődött ott két-három évig.³⁷

A zagorjei várak sorsa 1488 után

A Vitovec-birtokok ellen vezetett hadjáratról rendelkezésre álló, csekély számú forrás alapján elmondottak, mint látható, több kérdést vetnek fel. Nemhogy a szereplők motivációiról, de még az események hozzávetőleges lefolyásáról is csupán ellentmondásos képet alkothatunk. Egy dolog azonban igencsak szembeötlő és különféle szálak túlságosan is egy irányba tartanak. Legelőször is: úgy tűnik, hogy korántsem volt annyira „nyilvánvaló” mindenki számára, hogy hűtlenség történt. Jóllehet az 1490 júniusában Korvin Jánossal kötött egyezményben is ennek címezik az esetet, ami az adott helyzetben teljesen indokoltnak tűnik, azonban nem sokkal később, az 1491. évi pozsonyi békében szó sincs ilyesfajta szóhasználatról. Máskülönben aligha vettek volna a béke-

Csánki III. 586., 588., Teleki József (szerk.): *Hunyadiak kora Magyarországon*. X–XII. Pest: Emich és Eisenfels Könyvnyomda, 1853–1857. XII. 395–397. 766. sz. (újkori másolata: MNL OL DF 258 541., p. 29–30.), ill. összefoglalón: Bariska István: *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország (1447–1647)*. (Archivum comitatus Castriferrei. Kisonográfiai No. 2) Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2007. 46. Macskakőre: Mollay Károly: *Macskakő–Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440–1465)*. *Soproni Szemle* 17, No. 2 (1963): 133–134.

36 Karl Grossmann (szerk.): Jakob Unrest: *Österreichische Chronik i. m.* 179. 174. fejt.

37 Vö. Horváth Richárd: Sopron megye tisztségviselői a késő középkorban (1458–1526). Megjelenés alatt. Köszönöm szépen a szerzőnek, hogy kéziratát már a megjelenés előtt használhattam. A Weispriachokról még: Csermelyi József: *A Weispriach család Magyarországon a 15. század közepétől 1571-ig*. Szakdolgozat. Piliscsaba: PPKE BTK, 2012. (Talán III. Frigyeshez való visszapártolása is – amelyre egyelőre csupán az utal közvetlenül – hogy részt vett Ulrich oldalán e hadjáratban, nem sokkal fogsága utánra tehető.)

szerződésbe olyan pontot, miszerint II. Ulászlónak kell döntenie, kit is illetnek valójában a zagorjei várak.³⁸ Másodjára: nem lényegtelen az a körülmény, hogy nem akármiknek a kezelésébe kerültek az elfoglalt uradalmak. Hunyadi Mátyás egyik, az 1480-as évek második felében szinte üstökösszerű karriert befutó, a déli (stájer–karintiai–krajnai) hadszínterek és Szlavónia meghatározó figurája, Székely Jakab vált a javak irányítójává. Hogy nemcsak hadgazdálkodási, logisztikai szempontok játszottak szerepet a központosításban, nagyon jól mutatja az is, hogy tényleges birtokosa nem ő volt: közelebbről nem ismert időpontban Korvin János nyerte adományul e terület várait és városait. Székely is Mátyás azon, az 1480-as években alacsony sorból felemelt, különféle adományokkal elhalmozott és éppen fokozottan egyre nagyobb hatalmat nyerő, megbízhatónak vélt emberei közé tartozott, akinek egyik fő feladata az lett volna, hogy a magyar király halála után törvénytelen fiát támogassák tűzön-vízen át.³⁹ Nem jelenthetett vigaszt a zagorjei grófok számára az sem, hogy előttük hasonlóképpen járt Thuz János, mint arra fentebb kitértem, és akinek várait egy 1485. május 19-i szerződés értelmében a cseh Viktorin herceg kapta meg. Ő a troppai hercegségért cserébe nyerte el a szlavóniai javakat,⁴⁰ de alig néhány évet bírhatta őket, ugyanis a várakat 1488 májusa előtt elkobozták tőle, és miként korábban Troppau hercegségét, úgy ezt is Korvin Jánosnak adományozta a király.⁴¹ Vagyis nemcsak a Thuz-, majd Viktorin-féle javak,

38 Ferdo Šišić: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496). *Starine JAZU* 37 (1934): 291–292. 59. sz. (MNL OL DL 19 657.), Ernst Freiherr von Schwind – Alphons Dopsch (szerk.): *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter*. Innsbruck: Wagner, 1895. 433–434. 229. sz. § 24. Magyarul: Köblös József (szerk.): *Magyar békeszerződések (1000–1526)*. Pápa: Jókai Városi Könyvtár, 2000. 254.

39 Vö. Kubinyi András: A megyéispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982): 169–180. Ezenkívül még l. Bence Péterfi: *Aus Siebenbürgen* i. m.

40 Vö. Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1894. 46., Tóth Zoltán: *Mátyás király* i. m. 1925, 266. A Schönherrnél olvasható megállapítás, miszerint a cserére felajánlott birtokok a zagorjai grófok tulajdonában volt, valószínűleg Schönherr kombinációja. Ugyanis a szerződés eredeti, cseh nyelven írott példánya Szokolácot, Medvevárat, Rakonokot, Lukavecet és egy azonosíthatatlan helyet [a Körös megyei Fejérkót?] (*Sokolůš, Nedwěd, Rakownik, Ukowac, Boyatko*) említi (František Palacký: *Zápisy knížat Minsterberských v Olešnici od roku 1454 od 1489. Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské* 1 [1840]: 313–314.), amelyek az elsőől és utolsótól eltekintve laki Thuz János birtokai voltak (Tringli István: Az 1481. évi i. m. 307–308.). Battyányi Boldizsár községi várnagy arról, hogy Zágráb megyei Medvevárat, Lukavecet és a Körös megyei Rakonokot Viktorin hercegnek átadta, 1485. augusztus 14-én kapott a magyar királytól nyugtát (MNL OL DL 102 225.).

41 Karl Nehring: *Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich und das Reich. Zum hunyadisch–habsburgischen Gegensatz im Donauraum*. München: Oldenbourg, 1975. (Südosteuropäischen Arbeiten 72.) 185. Talán összefügg mindezzel, hogy 1486. július 21-én egy bizonyos Drobitel Gáspár és Miklós voltak a rakonoki alvárnagyok (Kálniczky László: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában. In:

hanem Zagorje is Korvin János szlavóniai befolyásának erősödésére is kitűnően szolgálhattak.⁴² Valószínűsíthető, hogy Egervári László ismételt horvát–szlavón báni kinevezése is ugyanezt a politikát támogatta. Nem mellesleg, valószínűleg hasonlóképpen a hercege lett a Weispriachoktól elfoglalt Wolkersdorf (*Wolkosdorff*) is, ahogy arra a Korvinnal 1490 júniusában kötött megállapodásból következtethetünk.⁴³

Meglátásom szerint ha valahol az 1488. évi zagorjei események kapcsán többes számban is beszéltek a Vitovecekről, leginkább csak György szervezkedéséről lehetett szó. Bármilyen történt Vilmostal, tény, hogy 1489 szeptemberéig biztosan viselte az asztalnokmesteri tisztelet, ami aligha lett volna elképzelhető, ha ő maga is komolyan összekülönbözik a királlyal. Mindez nem változtatott a tényen, hogy a zagorjei várak örökre elvesztek számukra.⁴⁴

Nagy Miklós [szerk.]: *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. A XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok.* [Tudományos diákköri füzetek 11.] Budapest: ELTE TDK, 1982. 132. [MNL OL DL 35 720.]. 1488. márc. 9-én viszont már hűtlenként említene egy volt rakonoki várnagyot, Komáromi Gáspárt (Dreska Gábor: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége, 1321–1500.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, 2008. Függelék, 156. 767. sz. = [MNL OL DL 71 304.])

- 42 A Perényiek ellen, mondvacsinált vádakkal 1483-ban vezetett hadjárat során elfoglalt várakat is Korvin kapta meg. Vö. Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63, No. 1–2 (1992): 175–192.
- 43 Mátyás Korvin János részére tett adományáról csak 1490 júniusából szerzünk tudomást. Ferdo Šišić: Rukovet i. m. 291–292. Schönherr Gyula sem tud pontos időpontról. Schönherr Gyula: Hunyadi Corvin János i. m. 46., 81. A szlavóniai helyzet rövid értékelését adja: Pálosfalvi Tamás: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe. Második közlemény. *Századok* 142, No. 2 (2008): 307., Fraknói Vilmos az 1488-ban a sziléziai Glogauban kitört háborúval hozza összefüggésbe a Vitovec fivérek ellen vezetett hadjáratot. Vö. Fraknói Vilmos: *Mátyás király (1440–1490).* (Magyar történelmi életrajzok) Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1890. 356–357.
- 44 Székely Jakab 1490-es évekbeli pályafutására, a Korvin Jánossal meglévő, változó intenzitású és sok tekintetben a zagorjai várak körül forgó konfliktusára vö. összefoglalóan: Bence Péterfi: Aus Siebenbürgen in die Steiermark i. m.

JOHN CORVIN'S HERITAGE IN ZAGORJE: A MILITARY CAMPAIGN AGAINST THE VITOVEC BROTHERS OF 1488 AND ITS BACKGROUND

Total war was rather uncommon even in the Middle Ages. The essay aims to give a detailed account of a local military campaign, launched against the Vitovec brothers, counts of Zagorje (or at least, the elder brother, György). Was it actually a simple case of infidelity as some claims or can we have a look at the “real” motives?

According to the historiographer of Matthias Corvinus, it was the (supposedly suspicious) behaviour of the counts and their unwillingness that forced the king of Hungary to go to war against the emperor of the Holy Roman Empire. György Vitovec was originally invited to negotiate with a delegation, meanwhile one of the royal captains, Jakab Székely occupied all the possessions by force, so György retreated. Most of the sources, however, show that the action was approved not only by a military strategic sense of mind, but also by the royal politics of succession. That is what made Matthias Corvinus so concerned in the second half of the 1480s. He wished to prepare his only son, John Corvinus, born out of wedlock, for the Hungarian throne as much as it was possible. The main supporters of his child were chosen from low-class noblemen, who were awarded by titles and honoured by different kind of goods and possessions. It was more than coincidence that Székely, actually a *homo novus* and a powerful person of that time, assisted in taking over the castles of the counts of Zagorje. Is it no surprise that in some months after the campaign the young John Corvinus received all the castles of Zagorje just as other confiscated dominions.

Keywords Matthias Corvinus, royal power, royal politics of succession, cross-border contacts, mercenaries

*Magyar kifejezések késő középkori női nemesi végrendeletekben**

JELEN TANULMÁNY AZ ÁLTALAM EDDIG VIZSGÁLT késő középkori női nemesi végrendeletekben előforduló magyar szavakat mutatja be. Erre az ad lehetőséget, hogy a testamentumban a hagyományozó által egyebek mellett felsorolt adományozandó tárgyakat számos esetben magyarul, vagy latinul és magyarul adja meg az oklevél.

A tanulmány bevezető része a magyar nyelvű írásbeliséggel foglalkozik, majd rövid összefoglaló után következik a szószedet, amelyben a magyar szavak találhatók meg magyar és – ha a forrásban olvasható – latin magyarázattal, illetve a szavak előfordulási helye.

Nem kirívó, hogy e források magyar kifejezéseket is tartalmaznak, mivel ezek más-hol és korábban is előfordulnak. A latin nyelvű szövegekben ugyanis kisebb-nagyobb számban csaknem minden forrásban előfordulnak magyar vagy más nyelvű szavak, kifejezések, mondattörödékek, amelyek lefordíthatatlan magyar szavakat, földrajzi neveket, személy- és közneveket jelölnek.¹ Ugyanakkor a középkor utolsó évtizedeiből eddig ismert összesen mintegy 50 egészében magyar nyelvű forrás azt mutatja, hogy a magyar nyelv alig kapott teret a középkori jogi írásbeliségben.² A középkori Magyarországon legnagyobb írásos tevékenységet folytató szervezet, a hiteleshelyek az egész országot behálózva a közjegyzőkhöz hasonlóan végezték a magánjogügyletek írásba foglalását, illetve királyi parancsra vagy hatósági megkeresésre működtek közre tanúként a kormányzati és bírósági eljárásoknál, és arról oklevelet állítottak

* A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét köszönöm Érszegi Gézának és Draskóczy Istvánnak, valamint C. Tóth Norbertnek, hogy kéziratait rendelkezésemre bocsátotta.

1 Ez a jelenség más országok írásos emlékeiben is hasonlóan kimutatható már a 11. századtól. Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1934. 11.; Dömötör Adrienne: *Régi magyar nyelvemlékek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006. 13.; Solymosi László: Anyanyelv és írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53, No. 4 (2011): 479–501.

2 Solymosi László: Anyanyelv és írásbeliség i. m. 496.

ki közhitelű pecsét alatt. Itt az írásbeliség latinul folyt, ami biztosította e nyelv széles körű használatát.³ A többféle beszélt nyelvvel szemben egy olyan nyelvre volt szükség, amely a jogi fogalmakat egységesen fejezte ki.⁴ A középkori magyar nemesség igénye az írásbeliségre általában a föld tulajdonjogára vonatkozott, a magyar nyelv a magán írásbeliségben jelent meg.⁵ A magyar nyelv elterjedésével kapcsolatban megemlítendő a közismert 1517-es eset a Nyitra megyei Novák faluból: a magyar–szláv nyelvhatáron túl fekvő településen sem a plébános, sem káplánja nem tudta meggyónatni Majtényi Márton végrendelkezni akaró feleségét, mivel egyikük sem tudott magyarul, így végül egy átutazóban levő pap gyónatott helyettük.⁶ Bár nem magyar nyelvű, itt kell szólni Mikcseveci Boldizsárné 1504-ben, glagolita írással lejegyzett végrendeletéről, melyet több példányban is átírtak latinra.

A magyar nyelvű írásbeliség gyakoribbá válásának kezdetei a 15. század legvégére esnek,⁷ elsőként misszilis levelek nyelveként.⁸ A nők esetében az írás-olvasás és a latin ismerete ritkábban fordult elő, bár erre is akadt példa,⁹ Mindössze néhány nőkhöz kapcsolható, egészében magyar nyelvű irat maradt fenn a késő középkorból,¹⁰ il-

- 3 Erre jó példa Vér András záloglevele, melynek záradéka tartalmazza, hogy csak addig érvényes, amíg káptalanban bevallást nem tesz. L. Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink 1541-ig*. (Régi magyar levelestár 1.) Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 21–22. Ennek kritikáját és kiegészítését l. Bessenyei József: *Középkori leveleink 1541-ig. Történelmi Szemle* 36, No. 3–4 (1994): 327–334.; Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 24.; Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. (Irodalomtudomány és kritika) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 269.; Solymosi László: *Anyanyelv és írásbeliség i. m.* 498.
- 4 Uo. 500.
- 5 Fügedi Erik: *Verba volant. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: Magvető Kiadó, 1981. 461–462.
- 6 Solymosi László: *Anyanyelv és írásbeliség i. m.* 483.
- 7 Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 3.; Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” i. m. 267.
- 8 Enyingi Török Imre menyasszonyának 1485-ben Kállai Jánoshoz írt levelében pár soros köszöntője Vegyes közlések. *Századok* 11, No. 1 (1877): 94.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 9–10.; Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 16.
1479–90: Várdai Aladár misszilis Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 3–5.; Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 17.
A Várdai család levelezését l. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. köt. Pest: Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.; Fügedi Erik: *Verba volant i. m.* 454.; 1510: Szalkai László levele Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” i. m. 267–268.
- 9 Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 23.; Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik” i. m. 219.
- 10 1508: Batori Anna nyugtája. Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 30–31.; 1512–1526 között: Tárcai Borbála levele anyjához. Uo. 42–45., 46–49.; 1512: uo. 52–55.; 1516:

letve a Mohácsot követő néhány évtizedből.¹¹ Azonban női testamentum csak a 16. század második feléből ismert.¹² Ezzel szemben 1526 előtt férfiak néhány esetben magyar nyelven végrendekeztek¹³ (illetve ismert egy végrendelet hitelesítő megjegyzés is ezen időszakból¹⁴). A szórványemlékek leírása igen változatos annak köszönhetően, hogy nem volt egységes a magyar hangok leírására vonatkozó szabály, és azokat a valódi hangzásnak megfelelően latin betűkészlettel írták le, ami a magyar latintól eltérő hangjainak esetében nehézségekhez vezetett.¹⁵

Az írott forrásokat vizsgálva felmerül a kérdés, hogy egyáltalán miért írnak le egyes szavakat magyarul. Egyik oka az lehet, hogy a végrendeleteket szóban, magyarul tették

Drágfi Mária kelengyelajstroma uo. 58–64. Megjegyzendő, hogy az a Drágfi János – Mária bátyja – írta és látta el pecsétjével a kelengyelistát, akinek számos magyar nyelvű irata maradt fenn, végrendelete mellett. Uo. 1512: 40–42., 1514: 50–51., 1520: 76–78., 1523–26: 86–87., 1524: 87–93., 104–106.; 1518–1523: Kazsui Borbála elismervénye. Uo. 74–76. 1526: Bocskai Ilona levele. Uo. 136–138.

- 11 1539: Paksy Anna kelengyelajstroma: Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. köt. [Budapest]: Helikon, 1879–1896. II. 6–7.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): Középkori leveleink i. m. 463–470.; Paksi Pál följegyzései is megmaradtak. Uo. 1506: 26., 1508: 32., 1510: 36.; 1549: Hathalmi Péterné Csúzi Magdolna hozománya. Döbrentei Gábor (s. a. r.): Kinizsy Pálné Magyar Benigna imádságos könyve. (Régi magyar nyelvemlékek II.) Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1840. II. rész, 65–66.; Radvánszky Béla: Magyar családélet i. m. II. rész 8.
- 12 1551-ből, 1552-ből és 1554-ből összesen négy darab. Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség i. m.* 41.
- 13 1490: Csáki Benedek (1688-i átiratban) Sváby Frigyes (közli): Csáky Benedek végrendelete magyar nyelven, 1490. *Századok* 7, No. 9 (1873): 648–649.; Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m.* III. 85. Kubinyi szerint ez a végrendelet csak a latin szöveg kései fordítása. Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendekezés a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53, No. 4 (1999): 332.; 1507: Rödi Cseh István: Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 29–30.; 1517: Bodó Ferenc uo. 65–70.; 1524: Drágfi János uo. 94–101.; 1526: Drágfi János MNL OL DL 74 420. (17. századi másolat). MNL OL DL 65 220. (18. századi másolat); Mednyánszky, Báró: Drágffy Jánosnak 1526. esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelete. *Tudományos Gyűjtemény* No. 8 (1818): 24–32.
- 14 1525: Batthyány Ferenc: Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 110–118.
- 15 Ezt mutatja be Galeotto Marzio is: „Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak, egyedül – a kereszténységet értem – Magyarország ír csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.” – Kazinczy Gábor (ford.): *Galeot Martius könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről*. Pest: [K. n.], 1863. 53.; Ladislaus Juhász (szerk.): *Galeottus Martius Narniensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV.) Lipsae: B. G. Teubner, 1934. 27. (6–7. sor); Hoffmann István: A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 17.; Korompay Klára: A középkori magyar nyelv évszázadai. In: Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim...” i. m.* 33–34., 37.

meg, és mivel csak a lejegyző fordította őket latinra, a leíráskor egyes szavakat egyszerűbb volt magyar alakban meghagyni, vagy esetleg nem volt ismert a latin megfelelője. Másrészt, ha ismert is volt a szóban forgó tárgy latin neve, a közérthetőség miatt megmaradt a latin mellett – vagy helyett – az anyanyelvi kifejezés is. Előfordulhat az is, hogy a magyar megnevezéssel pontosítani akarták az adott tárgyat a későbbi azonosítás megkönnyítése érdekében. Ha a latin kifejezés mellé odaírták a magyar alakot is, akkor ezekben a testamentumokban ezt a *vulgo, nomine* szóval vezették be, de adódik olyan eset is, amikor csak a magyar szót írták utána.

Hogyan azonosíthatók ezek a tárgyak? Szerencsés esetben ma is élő szavakat használ a forrás, mint például a szoknya, párta, köntös esetében. Ezen tárgyak azonosításánál is óatosan kell azonban eljárni, mivel elképzelhető, hogy a kifejezés régebbi jelentése nem egyezik a maival. Amennyiben nem ismerjük a ma is használt magyar megfelelőjüket, a jól bevált oklevélszótárakon,¹⁶ glosszárúmonkon¹⁷ kívül a Középkori leveleink című kiadványt¹⁸ és Radvánszky Béla gyűjteményét¹⁹ ajánlott átnézni – nem megelégedve arról, hogy ezek többségében későbbi (kora újkori) szövegeket közölnek –, illetve néprajzi gyűjtéseket, ugyanis a korábban használt kifejezések továbbélhettek egyes tájegységek szavaiban.

1450 és 1526 között összesen 65 női nemesi végrendeletet²⁰ vizsgáltam, melyekből 34-ben található magyar szavak – nem számítva a földrajzi neveket, amelyekkel nem foglalkoztam. Az elemzett források nagyobb része 1485 után keletkezett. Egyelőre nem mutatható ki semmilyen tendencia abban, hogy mely családok testamentumaiban fordul elő magyar kifejezés, az mindenesetre elmondható, hogy a Várdai családhoz tartozó három feleség végrendelete kiemelkedően magas számú magyar kifejezést tartalmaz, elsősorban a fej díszei jelennek meg nagy számban és változatosságban.²¹

16 Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. köt. Budapest: Emich, 1862–1874.; Barta Antal: *A magyarországi latinság szótára. Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Budapest: Franklin, 1901.; Szamota István: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Budapest: Hornyánszky, 1902–1906.; Melich János (s. a. r.): *Ambrosius Calepinus: Latin–magyar szótára 1585-ből*. Budapest: MTA 1912.; Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára*. I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.; Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szovák Kornél (szerk.): *Lexicon Latinitatis mediae aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. I–V. köt. Budapest: Argumentum Kiadó, 1987–1999.

17 Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): *Régi magyar glosszárúmon. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

18 Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.*

19 Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m.*

20 L. a 2. mellékletben.

21 További kutatási szempontként felmerül, hogy a végrendeleteket kibocsátó hiteleshelyek esetében kimutatható-e összefüggés a magyar szavak között.

Az oklevelekben előforduló magyar kifejezések számos tárgyat, fogalmat lefednek, jelentésük szerint változatos témakörökből, amelyek nem megfelelő módon – mivel a nők leggyakrabban ruhaneműket és egyéb ingóságokat testáltak – döntően az öltözködéssel és mindennapi használati tárgyakkal függenek össze. Ezek tematika szerint több részre oszthatók (gyakoriság szerint): anyag, viselet, ékszer, fejviselet, használati tárgy, szín, személynevek, állatok megnevezése, kövek és mezőgazdasággal kapcsolatos kifejezések. Az előbb említett okból kifolyólag természetesen a ruházatkodás – főleg a női viselet – különböző tárgyai és a különböző anyagok fordulnak elő a leggyakrabban. Összevetve a végrendeletek teljes anyagával a magyar szavak aránya akkor jelentős a latinhoz képest, amikor valószínűleg egy-egy adott tárgyra nem feltétlenül volt elegendő a latin kifejezés. Legnagyobb arányban a textilnevek jelennek meg magyar szóval (megjegyezve, hogy ezek általában valamilyen külföldi név magyarosításából vagy származási helyre utalva keletkeztek).²²

Legtöbbször a különböző textilnevek jelennek meg a végrendeletekben. Selyemszövetek közül előfordul a *damaszt*, *atlasz*, *kamuka* és *ráckamuka*, illetve *csemelet*, *tafota*, *bársony*, *tábit* és *velesz*. A selyemszövetek lehettek drágábbak, amelyeket főként az előkelők viseltek, az olcsóbbak pedig a köznépi ünnepi viseletben mutathatók ki.²³ A posztófajták közül a *gránát*, *skarlát*, *purgamál*, *purpián*, *londis* vagy *fajlondis*, *pernis* és *félpernis* és végül a *hernác* fordulnak elő. Ezen felül a textilek lehettek *aranyasak*, azaz aranyozottak, textilhez kapcsolódik még az *egy vég* kifejezés.

Ami a színeket illeti, a *barna* csak állatok színeként olvasható, a többi textilt jelöl. Azonosításukkor figyelembe kell venni, hogy korabeli jelentésük nem mindig esik egybe a maival, így a *sárga* inkább a barna egyik árnyalatát jelentette – itt azonban az aranyas szinonimája –, a bíbor szín pedig széles színtartományban mozgott, a pirostól kezdve a liláig.

22 A szavakat részletesen l. az 1. mellékletben. Számszerűsítve az arányok: textilnevek 52,2% (92 latin, 95 magyar); fejdíszek 34,38% (84 latin, 44 magyar); ékszerek 33,55% (103 latin, 52 magyar); ruhadarabok 30,2% (208 latin, 90 magyar); kövek 21,15% (41 latin, 11 magyar); színek 19,77% (142 latin, 35 magyar); állatok 13,21% (92 latin, 14 magyar); használati eszközök (beleértve az egyházi tárgyakat is) 11,15% (271 latin, 34 magyar); mezőgazdasági kifejezések 6,25% (30 latin, 2 magyar); fémek 0,68% (147 latin, 1 magyar).

23 Az drágább anyagok értékét l. a Verancsics Antal által közölt értékvémtételt (dénár/róf): arannyal átszőtt (mintás) bársony 25, damaszt 20, atlasz 20; nyírt virágmintás bársony (arany nélkül) 15; sima, kermessal festett bársony 15, damaszt 10, atlasz 10; sima fekete bíbor vagy bársony 10; aranyos török bársony 5, damaszt, atlasz, tabin 5; velencei széles taft 5, velencei egyszerű taft vagy cendely 1½. A rátaft és henrác ennél olcsóbbak voltak. Endrei Walter: *Patyolat és posztó*. (Mikrotörténelem) Budapest: Magvető, 1989. 155–164.

A textilek mellett különböző kövek is fellelhetők a végrendeletekben. A drágakövek közül a (s)zafír, balás, gyémánt, rubint fordulnak elő, illetve a kacadónia és a kláris. Ezen kívül zománcos díszítés is előfordul.

A különféle ruhadarabok közül a legtöbbször a subával találkozunk. Ez szinte minden végrendeletben előfordul, ahol ruhadarabokat is testálnak. Különféle felső ruházatok, kabátok nevei is szép számmal olvashatók, ezek: kabanica, gerezna vagy gelezna, szőrirha, köntös, urasposztó, joppa vagy joaap, fosztán vagy foszlány. A szoknya eltért a mai értelemben vett szoknyától, váll és derék is tartozott hozzá. Kétféle inggel is találkozunk a végrendeletekben: csahol és huszárimég, mely utóbbit esetenként gallérral díszítettek. A feris vagy firis valamilyen felsőtesten viselt ruhadarab lehetett. A kecele vagy köcöle kendő vagy kötényszerű ruhadarab volt.

A fej díszei szép számmal és nagy változatosságban jelennek meg a női végrendeletekben, egyfajta teauráló funkciót töltöttek be, nyilvánvalóan értékük – amelyet anyaguk adott – és időtállóságuk miatt. A legtöbbet említett darab a párta, amelynek egy változata a kötött. A különböző fejen viselt egyéb díszek is szép számmal előfordulnak: fátyol, fagyol vagy fátyal, fedél vagy fédel, lengeteg, hajtakaró. A hajfonatokat a csap-pal díszítették, a hajba hajkesent, azaz kősenyűt tűztek, A fodor mint hajdísz esetleg a dísz alakját adta meg, a fodor haj pedig a bodorított haját jelentette.

Az ékszereket leggyakrabban a margarettákkal díszítették, de megjelenik az islóggal vagy slóggal való ékesítés is. Az övek egy típusa, a majc is igen gyakori, illetve a szorító is előfordul, egy övet pedig kisanásfa csattal díszítettek. A fül éke a fültű, a nyakat pedig nyakbavető és nyakvető ékesítette. A násfa sokféle ékszer típust jelölt, leginkább medálhoz hasonló ékszer lehetett. A leppel mell dísz lehetett.

A használati tárgyak közül a legtöbb a lakberendezés eszközeit adja meg. Ezek közül számos az ágyneműt – amely általában a hozomány részét képezte – mutatja be, ezek: derékalj és matrac, dunyha és paplan, illetve a szuperlát. A különböző házdíszítő textilek közül a kárpit található meg magyarul – egy esetben francia –, a rojt pedig díszítőelemként jelenik meg. Az egyéb használati tárgyak közül a serleg vagy sellyeg és a szövétnek – fáklya – fordul elő. Külön csoportot alkotnak az olvasók: a klárisolvasó és a gyöngyházolvasó.

Igen érdekes csoportot alkotnak az állatokkal kapcsolatos szavak. Egyrészt előfordul az üsző és a tulok. Az egyéb jelzők – nomine szóval bevezetve – sokszor az állat színeire utalnak: csarna, tompa, langas és cibere, melyek mind egy-egy tehén jellemzői. Az állatok felhasználásával kapcsolatban is olvasható néhány jelző: egy gyeplős, egy rudas,

egy *kocsinak* rendelt ló, illetve egy *előhúzó* és egy *köteles* tehén. A mezőgazdasággal kapcsolatos szavak között található a *hajdina* és a *véka*.

Végezetül következzenek a nevek csoportja. Ide a becenevek és egyéb alakok tartoznak. Érdekes, hogy a manapság asszonyi címet jelölő „-né” szócskát is kirakják egyes személyeknél, illetve magyarul fordul elő az *asszonynak* szó is.

Összegzésül megállapítható, hogy a magyar nyelv már a középkorban is használt szavainak megfejtéséhez egyrészt az írott források segítenek, amikor megmagyarázzák azt más, latin szóval. Az adott tárgyak, formák, viseletek módjának megismerését pedig a képi és régészeti tárgyi források segítik elő. A legtöbb esetben segítségül hívható a néprajztudomány is, hiszen a népnyelv számos szót őrzött meg archaikus formában. Itt említendő meg, hogy a néprajzi párhuzamok feltérképezésekor és használatakor nem hagyható figyelmen kívül a középkor óta eltelt idő, amely során módosulhatott az adott szó jelentése.

1. melléklet: Szószedet ²⁴

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
Annóka	Anna név becézése.	-	1510: <i>Annokee</i> , filiabus
Annus	Anna név becézése.	-	1496: Item [...] <i>Annus</i> vocate
aranyas	Aranyozott, aranyfonállal átszőtt, futtatott, hímzett textil, mely az adott anyag értékét növelte. A fémszálakat vetülékként használták, ez igen gyakori eljárás volt. ¹	-	1510: <i>manutergium aranýas</i> Item <i>faceletrum aranýas</i> et sarga
asszony ²			1471: <i>lego pro Christina Azzonak</i>
atlasz	Nehéz, tömör, fényes szövet, főleg selyemből. Sajátságos szövessel készült, jobb felén a finom és szép mellékfonal nagyobb részt szabadon látszik. Több fajtája is létezett, az egyszínű atlasz valamivel olcsóbb volt a bársonynál és kamukánál. ³	flaveo	1460–1480: Item <i>manicas meas de athlas</i> 1493 e.: <i>unam subam rubei atlacz</i> 1496: Item <i>quandam tunicam atlacz rubei coloris</i> 1505: Item ... <i>subas meas unam de athlasio</i> [...] <i>unam scilicet de athlasio deauratam</i> 1506: Item <i>tunicam meam de rubeo athlasio sartitam</i> 1507: item <i>unam tunicam de atlacz zederyes gemmatam</i> <i>unam tunicam ex atlacz rubeam et deauratam</i> 1510: Item [...] <i>unam subbam meam [...] cum flaveo vulgo athlacz</i> 1510: Ex <i>stragula de rubeo athlacz</i> 1524: item <i>tres subbe [...], tertia similiter de atlassio</i>

24 A továbbiakban: Ambrosius Calepinus: *Latin–magyar i. m.* = **A**; Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára i. m.* = **B**; Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára. i. m.* = **C**; Szamota István: *Magyar i. m.* = **D**; Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m.* = **E**; Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv i. m.* = **F**; Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): *Régi i. m.* = **G**; Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szovák Kornél (szerk.): *Lexicon Latinitatis i. m.* = **H**; Endrei Walter: *Patyolat i. m.* = **J**; Sugár Márta: *Régi magyar kelmenevek. Szakdolgozat.* Budapest: ELTE BTK, 1991. = **K**; Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* I–V. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982. = **L**; Jankovicsné Tólas Anikó (összeállította): *Etimológiák, szóelemzések a Czuczor-Fogarasi szótárból.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010. = **M**. – A szavak előfordulási helyét l. a 2. mellékletben. A szövegben az áthúzott szavak az eredetiben is áthúzva szerepelnek.

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
			<p>1525: ac <i>atalasium</i> discolorem quattuor liciorum unum indumentum altaris de <i>atalasio</i> rubeo deaurato factum cappam unam de nigro <i>atalasio</i> factam Item casulam terciam de medio <i>atalasio</i> nigro Item casulam quartam similiter de medio <i>atalasio</i> nigro una casula <i>atalasj</i> coloris testzyn Item duas vittas, unam gemmatam ad <i>atalasuim</i> rubeum Item [...] ulnas XIII rubei damasci vel <i>atalasj</i> Item vittas duas, alteram zomanczos super rubeum <i>atalasium</i> per totum deauratum</p>
balás(z)	Világosabb rózsaszínű, vörös rubin. ⁴		<p>1480–1510: Item lego [...] duos <i>Balas</i> 1525: Item [...] duos annulos aureos [...] in altero <i>Balas</i> sunt compacte</p>
barna	Csak állatok színeként olvasható. ⁵		<p>1475: duos boves [...] altera <i>barna</i> duas vaccas [...] et alia thompa <i>barna</i></p>
bársony	Finom, puha tapintású selyem- vagy gyapjúszövet. Egyik, ritkábban mindkét felületét az alapszövetből szabadon kiemelkedő, sűrű, rövid, bolyhos fonalrészek borítják. Főleg díszruhák anyaga, mivel drága luxustermék, többféle típusa ismert. Ez a szövettípus a mai értelemben csak a 14. század végétől mutatható ki. ⁶		<p>1471: unam subam de rubeo <i>Barsan</i> Item unam subam de <i>Barsan</i> rubeo 1496: Item subam rubeam vulgo <i>Barson</i></p>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
brunaticus	A szederjes szinonimájaként jelenik meg, valószínűleg inkább lila, mint barna. ⁷		1491: Item tunica <i>brunätica</i> 1496: Item tunicam <i>brunatici</i> coloris 1506: Item duas tunicas [...] alteram <i>brunatici</i> coloris 1519: Habeo tunicam de kamoka <i>brwnatici</i> coloris 1525: Item casulam <i>bruniaticam</i> zederýes casulam [...] <i>brunatico</i> zederýes
cibere	Az újkori népnyelvben savanyú leves, itt valószínűleg az állat színére utal. ⁸		1475: parvam vaccam nomine <i>Chibere</i> Charna
csahol	A 16. század elején kétféle ing fordul elő a forrásokban: a testhezálló huszárimeg és a bő csahol. Mindkettőt arany- és selyemhímzés, illetve gyöngyök díszítették. Utóbbit a divat szerint felül hordták, a hosszú alsóingek felett. A 16. század végén a szavak előfordulása megszűnik. A 16. században bevett szokás volt ugyanis, hogy a lányok 40–60 díszes férfi inget (felimeget) kaptak a hozományukba, amelyeket ajándékba szántak a menyegzőn részt vevő férfiaknak. ⁹	camisie magne	1506: Item camisie magne <i>chahol</i> 8.
csap	Apró dísz lehetett, a nők hajára függesztették bearanyozva azt. A 15-16. században lett divatos Magyarországon itáliai és spanyol hatásra a gyöngyös, szalagokkal borított hajfonatok, hajcsapok viselete. ¹⁰	ornamenta capitis	1493 e.: Item ornamenta capitis vulgo <i>czap</i> 1505: Item ornamenta capitis mei [...] duo <i>chap</i> 1506: Item <i>chap</i> deauratum 1
csarna	Fekete színű vagy terjedelmes, nagy. ¹¹		1475: parvam vaccam nomine <i>Chibere</i> Charna duas vaccas fekete <i>Charna</i>
csatma	Egy bizonyos típusú ruha, török környezetben arany- és ezüsfonállal mintázott atlasz alapú vörös bársonyszövet. ¹²		1524: Item subba [...] <i>chathmis</i> Item unam peciam de <i>chathma</i> Item [...] ad cusinello una <i>chathma</i> sartiatur

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
csemelet	A kamuka régies neve, mely habos, fényes selyemszövet – angórakecske vagy mások szerint teve szőréből. ¹³		1493: unam tunicam sederjēs <i>chemelet</i> tunicam unam fej̄r <i>chemelet</i> unam tunicam kek <i>chemeleth</i> Item [...] duas subas, [...] et aliam [...] veres <i>chemeleth</i>
damaszt	Színével mintázott – azaz egyszínű - selyemszövet, nevét Damaszkusz városa adta. Az ornamentika a fénylő láncoldalon található, a fonákon pedig negatívban jelenik meg. ¹⁴		1493 e.: Item unam subam de viridi <i>damasco</i> Item <i>damascum</i> albam casulam 1506: duas subas de <i>damasco</i> deaurato sartitas Item duas subas meas [...] aliam de <i>damasco</i> deauratis sartitas 1507: item unam vestem nostram ex <i>damasco</i> 1524: Item subba [...] et <i>damaschus</i> 1525: Item casulam de deaurato <i>damasco</i> albo Item duas dalmaticas de albo <i>damasco</i> Item casulam de rubeo <i>damasco</i> Item casulam de rubeo <i>damasco</i> deaurato Item cappam terciam de <i>damasco</i> albo non deaurato unum altaris indumentum de <i>damasco</i> rubeo deaurato alterum indumentum de <i>damasco</i> albo non deaurato cum cussino viridis <i>damasci</i> unum indumentum altaris de <i>damasco</i> albo non deaurato compositum cum royth deaurato unum indumentum altaris de <i>damasco</i> viridi non deaurato factum casulam unam de rubeo deaurato ↓

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
			<i>damasco</i> casulam unam de <i>damasco</i> albo non deaurato casulam unam de <i>damasco</i> albo deaurato factam Item [...] ulnas XIII rubei <i>damasci</i> vel atalasj <i>tunica damascina</i> Item [...] ulnas XIII <i>damasci</i> viridis non deaurati unum paplan [...] cuius linamenta undique sunt de <i>damasco</i> rubeo deaurato Item tres tunicas [...] solemnes ex <i>damasco</i> viridi Item subam [...] <i>damasci</i> viridis
derékalj	A derék alá vetett, néhol párna, néhol matrac funkciót betöltő ágynemű. Téglalap alakú tok tollal, pehellyel töltve, a két végén összekötve, azaz tulajdonképpen zsák a két végén összehúzva. ¹⁵	cervigal pulvinar pulvinaria	1493: duas cervigal vulgo <i>derecal</i> 1496: Item unam pulvinar vulgo <i>derekaly</i> 1525: Item [...] duas spondas cum [...] duo <i>derekaly</i> Item [...] spondam unam cum <i>derecal</i> uno Item [...] <i>derecal</i> cervigal unum Item pulvinaria <i>derecal</i> unum Item [...] <i>derecal</i> unum
dunyha	Téglalap alakú tokba tollal vagy pehellyel megtöltött ágybeli takaró. ¹⁶	torale plumeum	1475: Item [...], <i>duhna</i> Item unam <i>duhnam</i> 1477: unam <i>dwhnam</i> 1525: Item [...] duas spondas [...] torale plumeum unum <i>dwhna</i> vocatum Item [...] spondam unam cum [...], torali plumeo uno <i>dwhna</i> vocato
egy vég	A vég a textilipar hossz mértéke és vámegysége. A falgöngyölt textília fajtától, minőségtől, származási helytől, a rófi szerint mértékben különböző szélességben (50–140 cm) függően változó hossza. Nem alakult ki annyi helyi fajtája, mint a rófi nek. Kevésbé egy-egy város, mint inkább a vonatkozó szövet után nevezték el. Hossza és szélessége kb. 18–21 m, illetve 78 cm. ¹⁷		1493: Item pepulum <i>eg wegh</i> Item [...] pepulum <i>eg wegh</i> Item [...] pepulum <i>eg wegh</i> vulgo <i>egh wegh</i> fedel

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
előhúzó	A fogat élén levő marha.		1471: Item unam vacam <i>ve</i> vulgo <i>elwhuzw</i>
fagyol	Fátyol, áttetsző, könnyű, finomabb gyolcsból vagy selyemszövetből készített lepel, szélesebb szalag. Nemcsak az arc letakarására szolgált, kapoccsal vagy hajtűvel letűzve hátul is és az arc körül is hordták. A fátyol rangjelző szerepet is betöltött, értéke anyagától és hosszúságától függött. ¹⁸	peplum	1493 e.: Item duo pepla vulgo <i>fagyol</i> Item unum peplum vulgo <i>fagyol</i> longiorem et grossiorem 1510: duo <i>fagyol</i>
(faj)londis	Az Angliából származó, Londonba behajózott posztók gyűjtőneve, flanel. A 16. század elején jó minőségű finom szövet, a század végére a gyengébb angliai posztók közé tartozik. ¹⁹		1525: Item [...] <i>zoknya de Londiis viridi</i> <i>zoknya tres</i> , [...] <i>tercium viridem Londys</i>
fátyol	L. fagyol.		1496: Item duo <i>fatyol</i> 1503: Item vulgo <i>fathyol</i> Item vulgo <i>fathyol</i> 1505: Item octo <i>fathyol</i> 1506: Item <i>fathyol</i> 3
fedalle	L. fedél.		1471: et unum <i>fedalle</i> [] <i>matrimoniale fedalle</i>
fedél, fédel	A fátyol vagy főkötő alatt viselt ékszer, illetve női fejkendő, arcfátyol, sarkig érő asszonyi kendő, amelyet a főkötő alatt is viselhettek. ²⁰	peplum	1493: vulgo egh wegh <i>fedel</i> 1505: Item habeo peplum meam et <i>fathyol fedeleth</i> 1506: Item pepla <i>fedel</i> 2
fehér ²¹			1493: tunicam unam <i>fejr</i> chemelet
fehérek ²²			1493: tunicas duas [...], alia vero coloris <i>fejrkek</i>
fekete ²³			1475: duas vaccas <i>fekethe</i> Charna
feketekék ²⁴			1493: tunicas duas una est <i>se</i> coloris <i>fekethekek</i> 1510: Item pro [...] <i>fekethekek</i> lego 1525: Item casulam alteram de veluto <i>fekethekeek</i> ad id factum de veluto <i>fekethekeek</i> Item torale unum de veluto <i>fekethekeek</i>
félpernis	A pernis kevésbé finom változata. ²⁵		1477: Item palium <i>felpernis</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
feris, firis	Aranyhímzéssel díszített asszonyi melltakaró, imegváll, mellény, illetve nyakék vagy más efféle ékszer. A Schlägli szójegyzék szerint a <i>firis</i> fátvol. ²⁶	indumentum manicale	1471: unum manicale vulgo <i>ferjys</i> unum <i>feriis</i> 1493 e.: Item unum indumentum vulgo <i>feris</i> lego,
fodor	Az fej díszeként esetleg a dísz alakjára vonatkozott, a fodor haj a befont, göndör, bodorított hajat jelentette. ²⁷	ornamenta capitis	1493 e.: Item ornamenta capitis vulgo [...] <i>fodor</i> 1506: Item <i>fodor</i> aureum 1
foslány, fosztány	Finom, díszes pamutvászon vagy vászonból, illetve más vékony szövetből készült könnyű ruha, ujjatlan köntös, vagy kabát, a kora újkorban a dolmányhoz hasonlított. A 17. században a szabása különböztette meg a többtől, karja horvát módra fel volt hasítva. ²⁸		1519: Item unam <i>fozthyan</i> coloris nigri
francia ²⁹		francicus	1525: Item [...] <i>francica</i> vulgo <i>franczws carpÿth</i>
fültű	A fülbevalóhoz hasonló ékszer, Zolnai szerint jelentheti a párta és a fejkötő között álló azon ékességet, mely a 15. században Olaszországból terjedt el Magyarországra. Két nyúlványa a fül tövéig lenyúlt, gyönggyel gazdagon ékesítve. Ezt a feltevést igazolja, hogy latinul az ornamenta capitis gyűjtőnéven szerepel. Jelentheti azt az ötvösművet is, mely a Délvidéken még az újkorban is elterjedt, azaz nagy súlyuknál fogva nem a fülcimpán átfűrt lyukba voltak akasztva, hanem a fül tövére volt erősítve. ³⁰	ornamenta capitis	1493 e.: Item ornamenta capitis vulgo [...], <i>fwlthew</i> 1503: Item vulgo <i>fylthjw</i> vendant Item vulgo <i>fylthew</i> vendant 1505: Item ornamenta capitis mei [...], duo <i>fylthew</i> 1506: Item <i>fylthew</i> deauratum 1

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
gallér	Nyakkerítő, a ruha nyakrésze, vállakat fedő ruhaféle, vagy felsőruha belső pártázata, amely a nyakat körülveszi vagy a vállakat és derekat elfedi. Lehetett az inghez vagy ingvállhoz varrott vagy különálló, tetszés szerint variálható darab. A Schlägli szójegyzék szerint a gallerium jelentése fátyol, főfedél. Tagányi szerint a német koller-ből (nyakpáncél) származik. ³¹		1525: Item fecimus gemmare <i>galler</i> unum thorcos ad camisiam pro collari
gelezná, gerezná	Prém, szörme vagy belőle készült térdig érő bőr suba, fűrtös, gubás téli öltözkék, az újkori kecskeméti leltárakban mente. A 16-17. században sokat emlegetett ruhadarabot Apor Péter szerint csak arisztokrata asszonyok viselték, valójában a kevésbé előkelők is hordták. Radvánszky szerint inkább az asszonyok viselték, férfiak és nők is szőrével kifelé hordták, a 17. század közepétől főleg bélésként. A legtöbb adat Erdélyből ismert, de országszerte az öltözkék része volt. ³²	mastruca	1471: unam mastrucam vulgo <i>gerezná</i> Item <i>Gerezná</i> purpurem
gránát	Piros, bíbor vagy barnás-vörös színű posztó, mely általában nem színt, hanem textiltípusát jelölt. Bár nevét esetleg színéről vagy a beleszőtt gránátalma alakú mintáról kapta, a legvalószínűbb, hogy Granadáról nevezték el, ám a régi olasz nyelvben csak színt jelölt. ³³		1525: Item sex ulnas de panno <i>granath</i> Item de panno <i>granato</i> similiter ad unam vestem ulnas sex
gyeplős ³⁴			1493: Item alium equum <i>geples</i>
gyémánt ³⁵			1493: unum anulum [<i>preci</i>]osis novem <i>gemanth</i>
gyöngyház-olvasó ³⁶		legibulum	1503: Item legibulum vulgo <i>gendhazolwaso</i> Item unum legibulum vulgo <i>gyenghazolwaso</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
hajdina	Gabonafajta az újkorban a Dunántúlon használt megnevezése, más néven pohánka vagy tönköly, tatárka. ³⁷		1504: de <i>haydana</i>
hajtakaró	Fejkendő, lehet hálós is. ³⁸	ornamenta capitis	1493 e.: Item ornamenta capitis vulgo [...] <i>haytacaro</i>
hernác, harnász, arras	A középkorban drága selyem- vagy posztófajta, nevét Arras (Franciaország) városról kapta. Szőnyegekhez és miseruhákhoz használt gyapjúsövet, de selyem és félselyem kelmet is jelölt, minősége később csökkent, és hétköznapi textillé vált. ³⁹		1477: Item unum palium <i>harnagz</i>
huszárimég	L. csahol.		1525: Item pro honore nupciarum suarum intendimus disponere camisiis viginti, quarum octo iam <i>hwzarȳmegh</i> vocatas perfecimus
Ilke	Ilona becézett alakja.		1510: eiusdem <i>Ilke</i> . ancille mee <i>Ilke</i> femine servitrici mee
(i)slóg	Arany- vagy ezüst flitter, ékszerül szolgáló boglár, csillagocska, apró fémlemez, vékony fémkorong, lunula. ⁴⁰		1505: Item ornamenta capitis mei [...], duas vittas, [...] alteram de <i>slog</i> factas 1506: Item vitta muliebris <i>slogos</i> 1
joap, joppa	Dolmány, ujjas mellény; térdig érő férfiruha; rövid, szűk, testhez simuló, de az öv alatti részen bő és fodros felsőruha, női, majd férfi, majd gyermek kiskabát. A francia jupe szoknya, hosszú férfikabát, a jupon alsószoknya. ⁴¹	tunica	1471: Item unam <i>jopham</i> kek kewk 1493 e.: de duabus tunicis vulgo <i>Joaap</i> de panno Italico Item unam tunicam vulgo <i>Joaap</i> rubri coloris 1510: Item [...] unam <i>jopam</i> de veles
kabanica	Köntös vagy hosszú ruha, a mente egyik változata. ⁴²	vestis stragulata	1524: item una vestis stragulata vulgo <i>Kabanycza</i> Item [...] vestre nostram srtagulatam vulgo <i>Kabanycza</i> de taphota viridi
kacadónia	Kalcedon. ⁴³		1503: Item unum legibulum <i>kachadonia</i> Item unum legibulum vulgo <i>kaczadonĳa</i> 1505: Item habeo tria legibula de <i>caczadonĳa</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
kamuka	Teve szőréből készült, többszínű damaszt szövet – gyapjú-, selyem-, vagy gyapotfonalakkal is keverve. Többféle típusa ismert, ára az atlasznál drágább, körülbelül bársonnyal egyező. Neve esetleg egyházi használatára utal. ⁴⁴		1460–1480: Item de <i>kamokka</i> schuba 1471: unum manicale de <i>kamwka</i> Item tunicam rubeam de <i>kamoka</i> unum manicale de <i>Kamoka</i> rubei coloris unam pepulam de <i>kamoka</i> unam pepulam de <i>kamoka</i> ⁴⁵ 1493: subam unam auram nomine <i>camoka</i> Item [...] duas subas, unam [...] sederjēs <i>camoka</i> 1505: Item tunicam meam de rubea <i>kamuca</i> sartitam Item scingulam meam de viridi <i>kamuca</i> sartitam 1519: Habeo tunicam de <i>kamoka</i> brwnatici coloris 1519: Item unam subbam [...] cum <i>kamoka</i>
Kató ⁴⁶	Katalin becézett alakja.		1496: Item ancille <i>Katho</i> vocate
Katus ⁴⁷	Katalin becézett alakja.		1525: <i>Kathus</i> Posgaŷ
kárpit	Díszes szőttes falak, falnyílások, bútorok borítására, a falakon fogásra akasztották vagy ráhátra függesztették. A ház kárpitokkal való díszítése domináns szerepet játszott a középkorban, ugyanis nem kismértékben ünnepjelző szerepük volt. Az egyházi év jeles napjain vagy tiszteletreméltó vendég érkezésekor díszítették velük a lakást. Egy 14. századi prédikátor megemlíti, hogy: „ha egy király jön, kárpitokat függesztenek a falakra”. Ez a szokás a korabeli Magyarországon is élt. A kora újkorban „ház-öltözékként” tűnik fel a forrásokban. ⁴⁸		1505: Item [...] et tria <i>Carpith</i> 1525: Item [...] francica vulgo franczws <i>carpyth</i>
kecele, köcöle	Fejrevaló, asszonyi kendő, női felsőruha, máshol női kötény vagy miseruha. ⁴⁹		1493: [I] ego vulgo <i>kecele</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
kék ⁵⁰			1471: Item unam jopham <i>kek kewk</i> 1493: unam tunicam <i>kek</i> chemeleth 1525: unum paplan de <i>keek</i> veluto deaurato Item sex equos nostros <i>keek</i> redales
kisnásfa csat ⁵¹			1503: Item [...] ac unum <i>kysnasfa czaath</i> , quod super baltheum erat Item [...] ac unum vulgo <i>kysnasfa chaath</i> , quod super baltheum erat legasset
kláris, kaláris	Korall vagy vörös, néha fekete kő, később a köznyelvben rózsafüzérre, más golyócskára, és bármilyen gyöngysorra használták általános értelemben. ⁵²		1505: Item [...] quinque legibula de Corallo vulgo <i>clarys</i> 1519: Item [...] duo ligibula de <i>claris</i>
klárisolvasó			1503: Item unum legibulum vulgo <i>clarisolwaso</i> Item [...] unum legibulum vulgo <i>clarisolwaso</i>
kocsi	Könnyű, gyors járású személyszállító lófogat, hintó vagy szállítóeszköz volt, nevét a Komárom megyei Kocs községről kapta. Első részletes leírása 1518-ból való Sigmund von Herberstein, osztrák diplomata tollából. ⁵³		1507: item ex quoatuor equis pro <i>kochj</i>
köntös	Egyfajta felsőruha, nehezebb szövetből készült, bő ujjas, felöltésre szánt kabát, köpeny, palást, reverendaszerű női ruha, a dolmány felett viselt felső ruhák gyűjtőneve vagy szoknya. ⁵⁴	reverenda muliebris	1471: unam reverendam muliebrem vulgo <i>kenthes</i> rubei coloris ⁵⁵
kösön(tyű)	Többféle ékszert jelentett (nyaklánc, karkötő, ruhaékesítő kapocs, csat, lunula – azaz félhold alakú ékszer vagy dísz –, nyakat vagy karokat körösítő ékesség). Nevét felerősítési módja adja (köt) vagy körös alakja. A 14. századtól ékszer és öltözet díszként jelenik meg, női és férfingnek, vagy ezek pártájának arany díszítése értelemben is használták. Leginkább Erdélyben népszerű a 16. században. ⁵⁶	ornamenta capitis	1505: Item ornamenta capitis mei duo <i>kesen</i> deaurata 1506: Item <i>hajkesen</i> deauratum 1

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
köteles	Nem láncon, hanem kötélén fogott marha. ⁵⁷		1475: unam vaccam nigri coloris nomine <i>ketheles</i>
kötött	Párta vagy főkötő fajta. ⁵⁸		1525: Item duas vittas, [...] alteram vero discriminatam cum aurifilio ac serico vulgo <i>kewthewt</i> Item vittas duas [...], alteram <i>kewtewt</i> cum aurifilo ac serico segmentatam
lángas ⁵⁹			1475: et aliam vaccam <i>Langas</i>
lengeteg	Könnyű, puha anyag, illetve fátyol, fedél. ⁶⁰	peplum	1493 e.: Item unum peplum vulgo <i>lengetheg</i>
leppel	Melldísz, esetleg a testet burkoló kelme. ⁶¹	pectoralia	1493 e.: unum pectorale vulgo <i>leppel</i> Item [...] pectoralia vulgo <i>Leppel</i> 1506: Item <i>leppel</i> filo aureo <i>contextum</i> contexta 2
Lucka	Luca becézett alakja.		1470: Item ancille nostre <i>Luczka</i>
majc	Öv, jelentheti még főként a 17. században a kantárnak drágább szerből készült szarát, illetve drága anyagból készített szalagszerű díszítést vagy meiseni posztót. A majc azonban nem szövét, hanem gombkötő munka, vagyis kötött, tehát erős, tartós fonalas értékes munka, melyet skófiumból – vékony ezüst vagy aranyozott ezüsthuzalból – vagy selyem- és fémfonalból, valamint cérnából készítettek keskenyebb és szélesebb változatban, egy vagy több színben. Ha fémből készült, a hurkos készítési módot utánozza. ⁶²	balteum cingulum	1493 e.: Item cingulos tres vulgo <i>Maicz</i> 1506: Item cinguli <i>maÿcz</i> 4 1510: duos cingulos vulgo <i>maycz</i> vocatam 1525: Item balteum alterum cum rubeo <i>maycz</i> Item balteum tercium [...] <i>maycz</i> rubeum Item tres cingulos [...] de rubeo <i>maycz</i> factos Item balteum unum argentatum de rubeo <i>maycz</i> Item balteum alterum [...] rubei <i>maycz</i> Item [...] <i>maycz</i> unum Item [...] balteum rubei <i>maycz</i> Item balteum unum de rubeo <i>maycz</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
margaréta	Drágagyöngy vagy azokkal díszített. ⁶³		<p>1460–1480: unum crinule cum <i>Margaritis</i> 1471: duo sarta de <i>margarito</i> conserta unum sertum de <i>margaritis</i> duo sarta de <i>margaritis</i> Item tria sarta cum <i>margaritis</i> tria sarta de <i>Margaritis</i> duo sarta de <i>margaritis</i> unum sertum de <i>margaritis</i> tria sarta de <i>margaritis</i> unum sertum de <i>margaritis</i> duo sarta seu crinilia de <i>margaritis</i> duo sarta de <i>margaritis</i> unum sertum de <i>margaritis</i> tria sarta de <i>margaritis</i> unum sertum de <i>margaritis</i> duo sarta seu crinilia de <i>margaritis</i> conserta unum sertum de <i>margaritis</i> 1480–1510: factum de <i>margaritis</i> 1495: sarta <i>margaritas</i> 1506: Item <i>margarita</i> thopasius gemmis circumsepta 1 1519: Item [...] quandam camisiam ornatam cum <i>margaritis</i> 1524: Item tria monilia cum lapidibus et <i>margaritis</i></p>
matrac	Funkcióját tekintve fokozatosan átvette a derékalj helyét, annak legtökéletesebb válfaja. ⁶⁴	culcitra	<p>1525: Item [...] duas spondas cum duabus culcitrīs <i>matracz</i></p>
násfa	Sokféle ékszertípust jelölt, ugyanis eredeti jelentése arany vagy ezüst drágakővel kirakott rávarrott ékszer vagy függő, lehetett tehát fülbevaló, nyaklánc, melldísz, homlokdísz, egyebek függődisze, tehát mai értelemben vett medál, de önálló darab, nagyság és alakja szerint többféle célra használták. A függőtől formájában és tartalmában különbözik. Egyesek jelentését a „nászvagy”, azaz nászi vagyón szóra vezetik vissza. ⁶⁵		<p>1493 e.: que habeo in ladula mea, utputa <i>naspha</i> 1493: [...] meis tres <i>nasfas</i> 1505: Item habeo duo <i>Nasfa</i> 1506: Item <i>nasfa</i> aurea gemmis et lapidibus preciosis fabricata et circumsepta 2 1507: item unam <i>nasfam</i></p>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
-né	A nő szó egyik változata, vagy a neje személyragozásából rövidült, már a 13. századtól – más vélemény szerint a 14. század végétől – ismert használata, feleség értelemben. ⁶⁶		1460–1480: Item dominam <i>Bartokne</i> de Homonna 1511: generosa domina Baladfi <i>Thamasne</i> videlicet Greb <i>Peterne</i>
Nikolica	Miklós becézett alakja.		1470: Item legamus <i>Nicolicza</i> iuveni nostro
nyak(ba) vető	Lazán nyakban viselt násfa nélküli, díszes, zománcos nyakék. Régebben férfiak is hordták, de a népviseletben női ékszer. ⁶⁷	torques	1506: Item <i>nyakbawethew</i> aurem diversis gemmis et margaritis ornatum 1 1510: et torquem vulgo <i>nyakwethe</i> aureos,
Palkó ⁶⁸	Pál becézett alakja.		1525: <i>Palko</i> Strezemlyeý Item <i>Palkony</i> Strenzenký
paplan	Különféle kelmészövetekből készült, pamuttlal vagy gyapottal bélelt téli használatra való ágytakaró, főleg a nemesség és a városi polgárság használta. Elsősorban takarózásra szolgált, de esetenként derékaljként is funkcionált. A 16. század végétől ágyterítő értelemben is feltűnik. Általában már viseletre alkalmatlan, de értékes ruhadarabból készült. ⁶⁹	coopertorium lecti culcitra torale	1506: Item culcitre <i>paplan</i> 3 1519: Item habeo unum coopertorium lecti vulgo <i>paplan</i> 1525: unum <i>paplan</i> de keek veluto deaurato cuius linamenta undique sunt de damasco rubeo deaurato Item legamus eidem torale <i>paplan</i> turcale nigrum deauratum cuius fimbrie undique sunt disposite de rubeo thafota

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
párta	A fejdísz már a honfoglaló magyarok is viselték, az Anjou kortól ismét divatos lett, végül a népviselet részeként élt tovább. – Az ékszer külön tanulmány témája lehetne. Röviden annyi mondható el róla, hogy a fejet kerítő szalag vagy koszorú, a hajadonok jelvénye, a szüzesség és leányság jelképe. Több típusa ismert már a 14. századtól (pl. veretes, gyöngyös, bogláros, fémszállal vagy csipkével díszített), viselésének divatja később a különböző népviseletekben élt tovább. Formája kétféle lehetett: a fejtetőn viselt abróncs formájú karikapárta és a tenyérsíni széles, egy kör harmadát képező, a fej hátsó részén levő kontyon viselt kontypárta. A 16-17. században – ellentétben az újkori népviselet szokásaival – leányok és asszonyok is viselték: Radvánszky szerint az előbbieket a karikapártát, az utóbbiak pedig a kontypártát. ⁷⁰	corona crinule ornamenta capitis serta	1493 e.: gemmatam crinule vulgo <i>paartha</i> crinule gemmato vulgo <i>partha</i> Item pro crinule eiusdem vulgo <i>paartha</i> Item ornamenta capitis vulgo [...] <i>partha</i> Item crinulia [...] vulgo <i>partha</i> 1503: Item <i>parthas</i> II de gemma factas Item <i>parthas</i> duas de gemma factas 1504: de crinulibus vulgo <i>parthe</i> 1505: Item [...] quinque <i>serta</i> de gemmis facta vulgo <i>partha</i> 1506: Item <i>sertis</i> decorata, <i>partha</i> 2 1524: Item <i>tria</i> crinulia seu <i>partas</i> cum <i>perlis</i> 1525: Item coronam unam magnam gemmatam <i>partha</i> vocatam Item coronam alteram gemmatam <i>mediocrem</i> similiter <i>partha</i> Item coronam unam magnam gemmatam <i>partha</i> Item coronam unam <i>parta</i> gemmatam <i>partham</i> cottidianam per se habet <i>partam</i>
pernis	Veronai posztó. ⁷¹		1477: Item [...] tunicam <i>pernis</i> Item unum nigrum palium <i>pernis</i> 1491: Item tunica brunatica de <i>pernisio</i> Item palium de <i>pernisio</i> viridi coloris
purgamal	Bergamói posztó. ⁷²	pannus rubeus	1525: Item subam cottidianam <i>pergamal</i> rubeo contectam Item subam panni rubei <i>pergamal</i> cottidianam subam de <i>pergamal</i> rubeo
purpián	Ritka, drága, színes vagy vörös bíborszövet vagy firenzei vagy eredeti perpignani posztó. Nevét a bársony latin nevéből (purpureus) vagy származási helyéről (Perpignan) kapta. Szín megnevezésére is használták, jelentése: test- vagy hússzínű. Általában díszruhák anyaga. ⁷³		1519: Item unam fozthyan coloris nigri de <i>purpian</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
ráckamuka	Dalmát vagy más balkáni damasztiszövet, a kamukánál olcsóbb. ⁷⁴		1497: Item unam subam vulgo <i>Rackamoka</i> vulgo <i>Rackamoka</i> [...] subam 1525: Item [...] duo cervigalia torale de <i>raczkamwka</i>
rojt ⁷⁵			1525: unum indumentum altaris de damasco albo non deaurato compositum cum <i>royth</i> deaurato unum indumentum altaris de damasco viridi non deaurato factum, cui pro <i>rojth</i> est segmentum de tracto auro convexum et paratum
rubin ⁷⁶			1525: Item pro periclide saffirum ac <i>rwbynt</i> ac grandem unam gemmam
rudas	A rudas ló a szekérrúd oldalára jobb felől volt befogva (bal felől volt a nyerges). ⁷⁷		1493: equum unum <i>r[udas]</i>
sárga	A középkorban inkább a barna egyik árnyalata. ⁷⁸		1510: Item faceletrum aran̄yas et <i>sarga</i>
sellyeg, serleg	Nagy, fogantyúval ellátott ivó- vagy tárolóedény, funkcióját tekintve inkább díszedény. ⁷⁹	piccarium	1519: Item unam <i>selleg</i> pectarium de argento deauratam Unam <i>sellegk</i> pectorium de argento factam deauratam 1525: Item duo pocula <i>sellyeg</i> Item <i>piccarium sellyeg</i> argenteum
skarlát	Élénkvrös szín vagy ilyen színű posztó. Inkább anyag, nem pedig szín megnevezése. Eredetileg a bíborcsigából nyert vörös festékanyag jelölője volt, majd az ezzel festett speciális szövetfajtáé. ⁸⁰	pannus rubeus	1507: item unam tunicam nostram ex <i>scarlatho</i> 1510: Item [...] unam subbam [...] cum panno rubei coloris vulgo <i>scharlath</i> 1525: Item sex ulnas <i>scarleti</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
suba	A legegyetemesebb magyar ruhadarab, hordták télen-nyáron férfiak, nők, gyermekek, szolgálók és nemesek, világiak és egyháziak. Ezt a felsőruhát, köpenyt különböző kelmékből, többféle módon alakíthatták ki. A menténél hosszabb volt, derék alá ért, általában az alsó lábszár közepéig. Csak anyagában tért el a vagyoni helyzetnek és társadalmi rangnak megfelelően. Kubinyi András arra következtetett, hogy a nemesség körében a nőknél volt gyakoribb. ⁸¹ Ha a prémmel bélelt változatáról van szó, akkor hasonlít a ma ismert prémmel szegett vagy bélelt, bundaszerű télikabátra, melyet hordtak prémmel kifelé és befelé is. ⁸²		<p>1460–1480: Item duas <i>schubas</i> Item <i>schubam</i> meam virideam Item de kamokka <i>schuba</i> viridea⁸³ 1471: unam <i>subam</i> de purpurem rubei coloris unam <i>subam</i> de rubeo Barsan unam <i>subam</i> de purpuram unam <i>subam</i> de pellibus volpinis Item unam <i>subam</i> de Barsan rubeo unam <i>subam</i> [...] rubei coloris unam <i>subam</i> purpuram rubei coloris unam <i>subam</i> purpuram unam <i>subam</i> de purpuram unam <i>subam</i> purpuram rubei coloris unam <i>subam</i> purpuram unam <i>subam</i> de purpuram⁸⁴ 1471: Item unam <i>subbam</i> albam 1477: <i>subam</i> meam 1493 e.: Item unam <i>subam</i> de viridi damasco unam <i>subam</i> rubei atlacz Item unam <i>subam</i> rubei coloris Item unam <i>subam</i> rubei coloris 1493: <i>subam</i> unam auram nomine camoka et <i>subam</i> Item [...] duas <i>subas</i> 1495: videlicet <i>subas</i> 1496: Item <i>subam</i> rubeam vulgo Barson 1496: lego meam <i>subam</i> una <i>suba</i> 1497: Item unam <i>subam</i> vulgo Rackamoka vulgo Rackamoka [...] <i>subam</i> 1499: <i>subam</i> de volpinis 1503: Item [...] duas <i>subbas</i> nigras Ac tandem duas <i>subas</i> nigras</p>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
			<p>1505: Item [...] unam <i>subam</i> de panno Italico Item <i>subam</i> meum de nigro panno Item [...] <i>subas</i> meas unam de athlasio</p> <p>1506: duas <i>subas</i> de damasco deaurato sartitas Item duas <i>subas</i> meas</p> <p>1510: Item unam <i>subam</i> meliorem</p> <p>1510: Item [...] unam <i>subbam</i> [...] cum panno rubei coloris vulgo scharlath Item [...] unam <i>subbam</i> meam [...] cum flaveo vulgo athlacz venderat unam <i>subam</i></p> <p>1519: Item unam <i>subbam</i> [...] cum kamoka Unam <i>subbam</i> ex purpianis factam coloris rubei</p> <p>1524: Item omnia vestimenta mea, [...] <i>subbas</i> item tres <i>subbe</i> due cum armelnus item <i>subba</i> una</p> <p>1525: Item pro una <i>suba</i> facienda legamus <i>subam</i> nostram hermellinam Item [...] <i>subam</i> faciendam <i>subam</i> nostram mardurinam Item ad <i>subam</i> faciendo Item [...] <i>subam</i> [...] contectam viridi damasco Item <i>subam</i> cottidianam pergamal Item <i>subam</i> [...] damasci viridis Item <i>subam</i> panni rubei pergamal cottidianam Iste ancille [...] ac <i>subam</i> de pergamal rubeo</p>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
szederjes	A brunaticus szinonimájaként jelenik meg, valószínűleg a lila megfelelője volt. ⁸⁵		1493: unam tunicam <i>sederyes</i> chemelet Item [...] duas subas, unam [...] <i>sederyes</i> camoka 1507: item unam tunicam de atlacz <i>zederyes</i> gemmatam 1510: parvam tunicam coloris <i>zed[erjes]</i> 1519: Tunicas quatuor [...] unam due coloris <i>zederes</i> 1525: Item casulam brunaticam <i>zederyes</i> de veluto casulam de veluto brunatico <i>zederyes</i>
szekfűszín			1525: Item [...] <i>zoknyā zekfjzŷyn</i> <i>zoknyā tres</i> , [...] <i>alterum zekfjzŷyn</i> Iste ancille [...] <i>tres zoknyā</i> [...] <i>zekfjzŷyn</i>
szoknya	Az egybeszabott gótikus női ruhát 14. századtól felváltotta a mellénnyel és egy vagy két vállpánttal rögzített szoknya. Azonban még a kora újkorban is a szoknya alatt nemcsak a mai értelemben vett szoknyát értették, hanem a teljes ruházatot, a váll és derék is hozzátartozott, hozzávarrták. A 16. században még ugyanazon szövetből készültek, a 17. században már nem feltétlenül. ⁸⁶		1525: <i>zoknyā unum rubeum de panno Italico</i> Item [...] <i>zoknyā zekfjzŷyn</i> Item [...] <i>zoknya de Londiis viridi zoknyā tres</i> <i>tres zoknyā</i>
szorító	Öv (a végrendeletekben az övek és majcok felsorolása között található). ⁸⁷		1525: Item <i>zorito duo</i>
szövétnek	Viasszal bevont kenderkötél vagy szövet, amelyet ünnepekkor szabad ég alatt égetnek, gyúlékony anyaggal átitatott gyertya, fáklya. Valószínűleg csak kültéren használták, ünnepélyes eseményekkor. Esetleg gyertyatartót is jelenthet. ⁸⁸	longa candela	1501: Item unam longam candelam vulgo <i>Zewethnek</i> Item unam longam candelam vulgo <i>zevednek</i>

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
szőrirha	Az irha timsóval, később zsiradékkal cserzett, fehér vagy sárga színű, bársonyos felületű puha bőrfajta. A Schlägli szójegyzék szerint hasi bőr. ⁸⁹		1525: Item <i>zoryrha</i> unum de nigro veluto bullatum
szuperlát	Oszlopos vagy mennyezetes ágyra való függöny vagy kárpit, a fekvőhely fölé boruló textília, általában öt-hét-kilenc darabból álltak, sátor alakban a középére helyezett koszorú tartotta. ⁹⁰		1471: <i>superluch</i> unacum tunicam
tábit	Habos, színjátzó selyem, sokszor fémfonalas mintázatú, egy árban volt a jó minőségű kanavásszal, főleg női ruhák, és ünnepi viselet anyaga. ⁹¹		1505: Item de <i>Thabyth</i> habeo wlnas XVIII
tafota	Vászonkötéssel készült könnyű selyemszövet, ünnepi és otthoni viselet, sokszor az egyformán ruházott udvari leányok szoknyái készültek belőle, az atlasznál olcsóbb. ⁹²		1471: unum manicale de <i>Thafatha</i> ⁹³ 1510: Item de <i>thaphotha</i> zeld lego Item tunicam de <i>thaphotha</i> 1524: Item [...] nostram srtagulatam vulgo Kabanÿcza de <i>taphota</i> viridi 1525: tria indumenta de nigro <i>thaphota</i> Item [...] torale paplan turcale nigrum deauratum cuius fimbrie undique sunt disposite de rubeo <i>thafota</i>
testszín	Bőrszínű, világos barna, vagy világos cinóberpiros, világos narancs. ⁹⁴		1525: una casula atalasÿ coloris <i>testzÿn</i>
tompa	Barna vagy lassú, rest. ⁹⁵		1475: duas vaccas [...] et alia <i>thompa</i> barna
tulok ⁹⁶		(taurus)	1503: Item [...] lego unum <i>thwlwk</i>
urasposztó ⁹⁷		tunica rubea	1510: et tunicam rubeam, qua vocatur vulgo <i>vrazpoztho</i>
üsző ⁹⁸		vitulum	1503: Item [...] ac unum vitulum vulgo <i>ÿzew</i> Item [...] et unum vitulum vulgo <i>izew</i>
véka	Nagysága változó, egy nagyobb mennyiség része. Értékei 13,43–52,08 liter és 10,07–46,56 kg között változnak terület szerint. ⁹⁹		1477: octo <i>weka</i> pabulis

Magyar	Jelentése	Latin magyarázat	Előfordulás, alak
velesz	Más néven <i>barhent</i> . Finom selyem- vagy gyapjúszövet, fonákja bolyhosítva. ¹⁰⁰		1510: Item [...] unam jopam de <i>veles</i>
Veronika			1459: <i>Veronika</i>
vörös ¹⁰¹			1493: Item [...] duas subas, [...] et aliam [...] <i>veres</i> chemeleth
zafir ¹⁰²			1524: Item tria monilia [...] in quorum uno est <i>saphires</i> Item anulos aureos duodecim cum lapidibus preciosis <i>saphirus</i> 1525: Item pro periclide <i>saffirum</i> ac rwbýnt ac grandem unam gemmam
zománcos	Részleges vagy teljes felolvadás útján keletkezett, túlnyomórészt üvegszerűen megdermedt szervetlen, főként oxidokból álló massa, az eljárás folyamán a fém és üveg tartósan összeolvad. A porrátorrt, festett üveget péppé hígítva felkenik a fémfelületre, majd kemencében kiégetik. A középkorban főleg a bizánci hatás volt meghatározó. Típusai: áttört ~, rekesz~, beágyazott vagy vésett ~ és erdélyi ~. ¹⁰³		1525: Item vittas duas, alteram <i>zomanczos</i> super rubeum atalasium per totum deauratum
zöld ¹⁰⁴			1510: Item de thaphotha <i>zeld</i> lego

Megjegyzések a táblázathoz

- A** 25.; **B** I. 187.; **C** 27–28.; **D** 27–28.; **E** I. 8–832.; **F** I. 170–171.; **G** 87.; **J** 156., 159.; Sipos Enikő: Mária királyné díszruhájának restaurálásáról. *Művészettörténeti Értesítő* 34, No. 3–4 (1985): 142.
- Asszonyi I. **B** I. 201–202.; **D** 33.; **F** I. 189.; **G** 92.; **M** 44–45.
- B** I. 218.; **C** 56.; **D** 38–39.; **E** I. 86.; **F** I. 194.; **G** 94.; **H** I. 275.; **J** 159., 216.; **K** 13–14.; **M** 48.
- B** I. 395.; **C** 65.; **D** 45.; **G** I. 319., Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: MTA, 1894. 207.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 61.
- B** I. 441.; **D** 52.; **F** I. 253.; **M** 78.
- B** I. 447–448.; **D** 53.; **E** I. 83–85.; **F** I. 254–255.; **G** 104.; **J** 157–158., 217.; **K** 16.; **M** 79.; Gombocz Zoltán: Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 8, No. 9 (1912): 403.
- Lehet violaszín is. **B** V. 1102.; **C** 84.; **D** 892.; **F** III. 692–693.; **G** 635.; **H** I. 359.; Szamota István (szerk.): *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből* 94.; Szende Katalin, Ezüstöv, rókaprém, vászonkendő. Viselet- és textíliakultúra a késő középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. *Századok* 137, No 2 (2003): 430.; Szende Katalin: *Oththon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Budapest: MTA TTI, 2004. 163–164.
- B** I. 1124.; **D** 104.; **F** I. 425.; **L** I. 419., 722.; **M** 112.

- 9 A lányok pedig koszorút vagy pártát, az asszonyok gyűrűket kaptak. **E I.** 40–43.; Takáts Sándor: A magyar felimeg. In: Uő: *Történelmi miniatűrök*. Budapest: Genius, [É. n.], 471., ugyanezt l. még: Benda Kálmán (s. a. r.): Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. (Nemzeti Könyvtár: Művelődéstörténet) Budapest: Gondolat Kiadó, 1961. 226–227., 230–231.; Takáts Sándor: Menyegzőmeghívások és lakodalmi szokások régente. In: Uő: *A régi Magyarország jökedve*. Budapest: Athenaeum, 1921. 115–116. ugyanezt l. még: Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti i. m.* 321.; Flórián Márta: Öltözködés. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz*. I–VIII. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988–2011. IV. 594.; László Emőke: Textilmunkák. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m.* I. 315.
- 10 A népviseletben a copfot vastagították, ágait vászoncsíkokba, a kész fonatot díszpántlikába csavarták, végénél és hajtőnél szalagsokkal díszítették, melyet Pécssett csapnak neveztek. **D** 113.; **L II.** 412.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 695., 697.
- 11 **B I.** 908.; **D** 115.; **M** 122.
- 12 Az eredetileg alacsony dobogóra készült *csatma* takarók jellemzője, hogy ismétlődő díszítménnyel kitöltött tükrüket keskeny csík választja el a keretsávtól. Marko Kostrenčić (szerk.): *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae*. I–VII. köt. Zagrabiae: Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1969–1978. I. 212.; Pásztor Emese: No. 100. In: Gerelyes Ibolya (szerk.): *Nagy Szulejmán és kora*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994. 99.; Pásztor Emese: No. IV.12. In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II. köt. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008. I. 144–145.
- 13 Színe Calepinus szerint kék. **A** 73.; **B I.** 940., III. 357.; **D** 119.; **E I.** 88.; **F I.** 495.; **G** 141.; **H II.** 21.; **J** 136–139., 219.; **K** 21.; **M** 125.; Benkő Loránd: Olasz eredetű régi magyar kelmenevek. In: Bereczki Gábor – Molnár József (szerk.): *Lakó-émlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: ELTE, 1981. 35.; László Emőke: Textilmunkák i. m. 311.
- 14 **B I.** 1181.; **C** 194.; **F I.** 591.; **G** 155.; **H III.** 1–2.; **J** 158., 218.; **K** 22.; **M** 144.
- 15 **B I.** 1208.; **D** 150.; **E I.** 28–29.; **F I.** 618.; **L I.** 575–576.; K. Csilléry Klára: *A magyar népi kialakulásának kezdetei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 215.
- 16 **B I.** 1310.; **D** 161.; **E I.** 37.; **F I.** 688.; **G** 163.; **L I.** 629–630.; **M** 155.
- 17 **B VI.** 881.; **G** 755.; Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 3.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. 32.
- 18 **B II.** 619–620.; **D** 219–220.; **E I.** 107.; **F I.** 852.; **G** 220.; Szende Katalin: *Otthon a városban i. m.* 155.
- 19 **C** 262.; **D** 212., 592.; **F I.** 829.; **J** 222., 230.; **K** 35.; **M** 195.; László Emőke: Textilmunkák i. m. 310.
- 20 A hosszűkendőt az újkorban gyakran *fedélnek* hívták Esztergom, Nyitra, Nógrád és Sopron megyében, illetve a Garam mentén. A *fidel* hosszú sálszerű kendő volt Komárom megyében. **A** 33., 324., 325.; **B II.** 630.; **D** 221.; **E I.** 105.; **F I.** 859.; **G** 222.; **H IV.** 42.; **J** 81.; Bátky Zsigmond: *Fédel*. *Magyar Nyelv* 5, No. 7 (1909): 324.; Ujváriné Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet*. Budapest: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete, 1937. 11.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 706.; Szende László: *Piast Erzsébet és udvara (1320–1380)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, 2007. 160.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 464.
- 21 **B II.** 659–660.; **D** 230–231.; **F I.** 861.; **G** 224.; **M** 196.
- 22 **D** 223.
- 23 **B II.** 659–660.; **D** 230–231.; **F I.** 867.; **G** 225.; **M** 196–197.; Iványi Béla: Pótlék az Oklevélszótárhoz. *Magyar Nyelv* 25, No. 5–6 (1929): 235.
- 24 **D** 223., 231.; Iványi Béla: Pótlék az Oklevélszótárhoz i. m. 235.
- 25 Analógiája lehet a félatlasz és féltafota, melyek az eredeti anyag pamut- vagy lenvetüléssel szőtt változatai. **C** 468.; **J** 222.

- 26 A *firiskó* Erdélyben vászonkabátot jelentett az újkorban. **A** 207.; **B** II. 955.; **D** 247.; **F** I. 918.; **G** 237.; **L** V. 513.; Szamota István (szerk.): *A schlägli* i. m. 54.; Tagányi Károly: A besztercei szószerzet kultúrtörténeti jelentősége. *Századok* 27, No. 4 (1893): 322.
- 27 Takáts szerint a fodor magyar posztót is jelenthetett. **A** 41., 300.; **B** II. 862.; **D** 249.; **F** I. 933.; **G** 290.; **L** II. 168.; **M** 204.; Takáts Sándor: Nyelvtörténet. *Századok* 40, No. 3 (1906): 206.
- 28 **A** 114.; **B** II. 918.; **C** 282.; **D** 260–261.; **E** I. 57.; **F** I. 960.; **G** 249.; **K** 26.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 39.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 633.
- 29 **B** II. 952.; **D** 278.; **F** I. 971–972.; **H** IV. 141.
- 30 **D** 283.; **G** 259.; Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink* i. m. 207.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink* i. m. 61.
- 31 Jeleníthet finom gyolcsfajtát és süveget is – utóbbi a latin *galerumból* alakult ki. **A** 133.; **B** II. 1020.; **C** 289.; **D** 291.; **E** I. 45–46.; **F** I. 1019–1020.; **G** 263.; **H** IV. 182.; **K** 27.; **M** 213.; Tagányi Károly: A besztercei szószerzet i. m. 314.; Szamota István (szerk.): *A schlägli* i. m. 53.
- 32 **B** II. 1062.; **C** 294., 299.; **D** 300.; **E** I. 70., 96.; **F** I. 1052.; **G** 266., 620.; **H** IV. 199.; **L** I. 72.; Szamota István (szerk.): *A schlägli* i. m. 54.; Apor Péter: *Metamorphosis Transylvanie* (1736). In: Mojzsis Dóra (szerk.): *Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében*. (Magyar Hírmondó) Budapest: Magvető Kiadó, 1988. 362–363.; Kővári László: *Viseletek a nemzeti fejedelmek korából*. In: Mojzsis Dóra (szerk.): *Régi magyar öltözködés* i. m. 441.; Flórián Márta: *Öltözködés* i. m. 674.
- 33 **B** II. 1123.; **C** 297., 467.; **D** 307.; **E** I. 88.; **F** I. 1095.; **G** 272.; **H** IV. 212–213.; **J** 125–126., 224.; **K** 28–29.; Takáts Sándor: *Nyelvtörténet* i. m. 203.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 40.
- 34 **B** II. 1183.; **D** 317.; **F** I. 1127.; **G** 276.
- 35 **B** II. 1181.; **D** 315.; **G** 276.; **M** 229.
- 36 Olvasó: **B** IV. 1053.; **D** 711.; **F** II. 1078.; **G** 541. Gyöngyház: **B** IV. 1227.; **D** 322.; **F** I. 1135.
- 37 **A** 224.; **B** II. 1296.; **C** 303.; **D** 333.; **F** II. 23.; **G** 291.; **H** IV. 246–247.; **L** II. 395.; **M** 239.
- 38 Az újkori népviseletben abrosz méretű lepel egyszerűen a fejre borítva, fejrevaló kendő, mely a napsütés ellen véd. Somogyban a takarító hosszú sálszerű kendő, Tolna-Tamásin fehér fejrevaló, mely mint sátor fedi a fejeiket, négyszög formába ügyesen összehajtvá, Szigetváron a kontyhoz tűzött, hímzett téglalap alakú fátyol, melynek szélét előre húzza a menyecske és kezével összefogja, s csak igen díszes ünnepélyes alkalmakkor viselték. **B**. VI. 26.; **G** 290., 298.; Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet*. i. m. 11., 75., 77.; Flórián Márta: *Öltözködés* i. m. 705.
- 39 **C** 304., 306.; **D** 373.; **F** II. 98.; **G** 321.; **H** IV. 256.; **J** 172., 226.; **K** 12–13.; Takáts Sándor: *Nyelvtörténet* i. m. 208.
- 40 **B** III. 127.; **D** 414.; **E** I. 82.; **F** II. 238.; **G** 358.; **L** II. 641.; Hutterer Miklós: Sallang és islóg. *Magyar Nyelv* 55, No. 3 (1959): 409.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink* i. m. 464.
- 41 **C** 353.; **F** III. 609.; **H** V. 392.; **J** 98.; Szamota István (szerk.): *A schlägli* i. m. 30.; Varjú Elemér: A magyar viselet a középkor végén i. m. 488–489.; Szende Katalin: *Otthon a városban* i. m. 151–152.
- 42 **E** I. 69.; **G** 375.; Szamota István (szerk.): *A schlägli* i. m. 54., 55.; Tagányi Károly: A besztercei szószerzet i. m. 322.
- 43 **D** 435.; **G** 375.
- 44 **B** III. 357.; **C** 96.; **D** 443–444.; **E** I. 85–86.; **F** II. 338.; **G** 378.; **H** II. 23–24.; **J** 158., 227.; **K** 31–32.; **M** 324.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 36.
- 45 MNL DL 59 593.
- 46 **D** 463.
- 47 **D** 464.
- 48 **B** III. 420.; **C** 107.; **D** 459.; **E** I. 14–15.; **F** II. 389.; **G** 383–384.; **M** 331.; Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra* i. m. 280–281., 283.; Vadász Erzsébet: Lakás, bútorzat. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet* i. m. I. 298–299.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 38.; László

- Emőke: Magyar hímzett és selyemkárpitok a 16–17. századból. *Ars Decorativa* 12 (1992): 61.
- 49 A palócoknál az újkorban a bő kötény egyik fajtája. Jelentheti még, hogy a menyasszony feje egy önkezzével fonott és szövött fél lepedővel derékgig be van takarva, elől pedig a mellénél összefogva, Vas megyében lepedő alakú, vastagabb anyagú fejre négyyszögletesen illesztett kendő. **B** III. 459.; **D** 465.; **F** II. 418.; **L** III. 109.; **M** 337.; Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet. i. m.* 13–14.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 705.
- 50 **B** III. 482.; **D** 468.; **F** II. 426–427.; **G** 388.; **M** 338–339.
- 51 Csat: **B** I. 911.; **D** 115–116.; **F** I. 485.; **G** 139.
- 52 **B** III. 908.; **D** 508.; **E** I. 82.; **F** II. 321.; **G** 414.; **M** 362.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 695., 720.
- 53 **B** III. 914.; **C** 364.; **D** 509–510.; **F** II. 514–515.; **G** 415.; **L** III. 228–231.; **M** 364–365.; Tarr László: *A kocsai története*. Budapest: Corvina, ² 1968. 191–199.
- 54 **A** 224.; **B** III. 1072.; **D** 536.; **E** I. 70.; **F** II. 610.; **G** 428.; **H** 85.; **L** III. 301.; **M** 385.; Varjú Elemér: *A magyar viselet a középkor végén i. m.* 490.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 636.
- 55 MNL DL 59 593.
- 56 **A** 192., 204.; **B** III. 1116.; **D** 541.; **F** II. 623–624.; **G** 431.; **L** III. 310.; **M** 388.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 53.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 464.; Simonyi István: *Násfa-történet*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE BTK, 2005. 29–30.
- 57 **B** III. 1126.; **D** 543–544.; **F** II. 625–626.; **G** 433.
- 58 Az újkorban a kötő Hugyagon cifra, rojtos selyemkendő aranyos homlokkötővel. **A** 289.; **D** 542.; Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet i. m.* 24.
- 59 **D** 572.; **F** II. 716–717.; **G** 447.
- 60 A keszkenő is lehetett lengeteg. **A** 170.; **B** III. 1412.; **G** 455.; Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet i. m.* 12.
- 61 **D** 534.; **F** II. 755.
- 62 Korábbi értelmezése volt a zománcos, azonban ezt a későbbi kutatás kizárta. **B** IV. 70.; **D** 607.; **F** II. 819.; **J** 230.; **M** 446.; Takáts Sándor: *Nyelvtörténet i. m.* 201.; Pásztor Emese: Száz év múltán – ismét a „majc-kérdéshez”. *Ars Decorativa* 18 (1999): 7–36.
- 63 **C** 409.; **D** 617.; **F** II. 845.; **M** 453.
- 64 **C** 412.; **D** 622.; **E** I. 28.; **F** II. 863.; **G** 477.; Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra i. m.* 214.
- 65 **B** IV. 739.; **C** 435.; **D** 680.; **E** I. 119–121.; **F** II. 999–1000.; **G** 514.; **M** 488.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 93.; Takáts Sándor: *Nyelvtörténet i. m.* 201–202.; Takáts Sándor: Még egy kis nyelvtörténet. *Századok* 40, No. 7 (1906): 637–638.; Zolnai Gyula: Válasz Takáts Sándornak „Még egy kis nyelvtörténet. cz. cikkére. *Századok* 40, No. 9 (1906): 832–833.; Kolba Judit: Ötvösség i. m. 322–323.; Simonyi István: *Násfa-történet i. m.*
- 66 **B** IV. 750.; **F** II. 1027.; **M** 491.; Pais Dezső: A -né képzők. *Magyar Nyelv* 47, No. 1 (1951): 1., 4., 8–9.; Ferenczy Géza: Férjes nőink névviseleése és egyenjogúságuk. *Magyar Nyelv* 68, No. 4 (1972): 464.; Németh K. Bódog: A -né képző történetéhez. *Magyar Nyelv* 86, No. 3 (1980): 461–462.
- 67 **B** IV. 874.; **D** 689.; **E** I. 117–118.; **G** 524.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 720.; Kolba Judit: Ötvösség i. m. 322.
- 68 **D** 742.
- 69 **A** 71.; **B** V. 55.; **C** 469.; **D** 746.; **F** I. 43–36., 92.; **G** 562.; **K** IV. 174.; **M** 571.; Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra i. m.* 224.; László Emőke: Magyar hímzett és selyemkárpitok i. m. 62.
- 70 A régészeti adatok összegyűjtését és feldolgozását 2006-ig I. Kelényi Borbála: *Pártaviselet a 14–17. századi Magyarországon*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK, 2006.; legutóbbi részletes összefoglalását I. Selmeczi László: „Istentül adattál édes szűz koronám”. Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 117, No. 1 (2006): 17–64.; **B** V. 90–91.; **C** 473.; **D** 750–751.; **E** I. 102–104.; **F** III. 114–115.; **G** 565.; **M** 577.; Flórián Márta: Öltözködés i. m. 700.; Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet. i. m.* 8–10., 47–49., 71–72., 82., 98–101., 105–

- 108., 110., 112–114., 117–118., 121–123.; László Emőke: Textilmunkák i. m. 319.; H. Kolba Judit: Ötvösség és ötvösmunkák In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m. I.* 320–330, 323–324.; Szende Katalin: *Oththon a városban i. m.* 155.
- 71 C 467., 468., 476., 487.; D 768.; J 127.; K 38.
- 72 C 468., 545.; D 789–790.; F III. 313–314.; J 127., 233.; K 41.
- 73 C 468.; D 790.; F III. 314–315.; G 582.; J 127–128., 233.; K 42.; S. Hámori Antónia: Popri – purpián. *Magyar Nyelv* 84, No. 1 (1978): 79–81.
- 74 L. ráctaft és taft. D 795–796.; J 156., 158., 233.
- 75 B V. 578.; D 814–815.; F III. 431.; G 597.; M 652.
- 76 B V. 641.; C 583.; D 819.; F III. 460.; G 600.; M 659.
- 77 B V. 643.; D 820.; F III. 461.; G 600.; Implom József: A szarvasmarhanevek 2. *Magyar Nyelv* 84, No. 2 (1978): 254.
- 78 Mint *flaveus*, de Bertényi Iván szerint a *flaveus* kék. L. Bertényi Iván: A kék és az arany heraldikai mázák megnevezése középkori latin nyelvű címeres leveleinkben. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Budapest: ELTE, 1994. 108.; A 126.; B V. 706.; D 831.; F III. 489–490.; G 606.; H VI. 108. M 672.;
- 79 B V. 803.; D 842.; E I. 137.; F III. 524–525.; M 683.; Kolba Judit: Ötvösség i. m. 328.; Szende Katalin: *Oththon a városban i. m.* 187–179.
- 80 B V. 850–851.; C 468., 594.; D 849.; E I. 88.; F III. 553.; G 615.; J 125–126., 226.; K 44.; M 690.; Takáts Sándor: *Nyelvtörténet i. m.* 203., 207.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 38.
- 81 Megjegyzendő, hogy nincs köze a német Schaubé szóhoz. J 97.; Kubinyi András, Főúri és nemesi végrendelkezés i. m. 337.; Szende Katalin: *Oththon a városban i. m.* 150.; D I. 68–69., 96–99.; Varjú Elemér: A magyar viselet a középkor végén. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. I–V. köt.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1939–1942. II. 488–490.
- 82 B V. 910–911.; C 633.; D 863.; F III. 609.; G 619–620.; L IV. 492–496.; M 692.
- 83 DL 85 207
- 84 DL 59 593
- 85 Lehet violaszín is. B V. 1102.; C 84.; D 892.; F III. 692–693.; G 635.; H I. 359.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 94.; Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m.* 464.; Szende Katalin, Ezüstöv i. m. 430.; Uő: *Oththon a városban i. m.* 163–164.
- 86 B V. 1398.; D 930.; E I. 80–82., 89.; F III. 777.; G 657–658.; J 86.; L V. 72–74.; M 791.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 57.
- 87 A 41.; B V. 1429.; D 935.; G 663.
- 88 A 38., 122., 132., 193., 194.; E I. 23., 26–28., 372.; F III. 799.; G 666.; M 793–794.
- 89 A rátétes díszítéssel – csík alakban vagy mintásan kivágott anyagot illesztettek egy másik anyag fölé – készített suba neve a népviseletben a 19. századtól irhás. B III. 115.; C 349.; F II. 232.; G 357.; L IV. 306–308., 493–494.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 56.
- 90 D 864–865.; E I. 26., 28.; G 620.; J 81.; Szamota István (szerk.): *A schlägli i. m.* 54., 55., 93.; László Emőke: Magyar hímzett és selyemkárpitok i. m. 78–80.; Vadász Erzsébet: Lakás, bútortzat. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet i. m. I.* 307.
- 91 B VI. 5.; C 652.; D 949.; E I. 87–88.; F III. 817–818.; J 163., 237.; K 47.; M 804.; S. Hámori Antónia: Tábit – tabin. *Magyar Nyelv* 84, No. 2 (1978): 211–213.
- 92 B VI. 9.; C 653.; D 950–951.; E I. 86–87.; F III. 820.; G 671.; J 162., 237.; K 46.; M 804–805.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 37.; Pásztor Emese: „Tafota, melyre az virágokat írták”. *Ars Decorativa* 16 (1997): 35–47.
- 93 DL 59 593.
- 94 B VI. 267.; D 982.; Pásztor Emese: *Tafota i. m.* 38.
- 95 B VI. 358–359.; D 998–999.; F III. 937–938.; G 707.; M 852.

- 96 **B** VI. 489.; **D** 1017–1018.; **F** III. 1000.; **G** 720.; **M** 869.
- 97 Posztó l.: **B** V. 329.; **D** 784–785.; **F** III. 265.; **G** 579.; **J** 236.; **K** 40.
- 98 **B** VI. 683.; **D** 1042.; **F** III. 1056–1057.; **G** 735.; **M** 895.; Kertész Manó: Az állatok kicsinyeinek neve a magyarban. *Magyar Nyelv* 7, No. 6 (1911): 295.; K. Palló Margit: Űz, üsző. *Magyar Nyelv* 53, No. 1–2 (1957): 215.
- 99 **B** VI. 901–902.; **C** 690.; **D** 1077.; **F** III. 1107–1108.; **G** 756.; **M** 914.; Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltár- és történeti forrástudmányok 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. 360–367.
- 100 **D** 1077.; **F** III. 1110–1111.; **G** 757.; **H** I. 324.; **J** 148–151., 217., 238.; **K** 52.; Tagányi Károly: A besztercei szószedet i. m. 323.; Szamota István (szerk.): *A schlagli i. m.* Budapest: MTA, 1894. 57.; Borovszky Ida: Későközépkori és reneszánsz szövőművészet Magyarországon. In: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 157.; Benkő Loránd: Olasz eredetű kelmenevek i. m. 37.
- 101 **B** VI. 935–936.; **D** 1105–1106.; **F** III. 1178.; **G** 784.; **M** 935.
- 102 **A** 282.; **B** VI. 1179.; **D** 1110.; **G** 786.; **F** III. 1182.; **M** 938.
- 103 **B** VI. 1218., 1219.; **C** 708.; **D** 1113.; **F** III. 1195–1196.; **G** 788.; **M** 942.; P. Alcsuti Katalin: *Régi magyar ékszerek.* (Officina Képeskönyvek) Budapest: Officina, 1940. 5.; Erhard Brepohl: *Iparművészeti zomántechnika.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1984. 13.; Ötvös Nagy Ferenc: *Zománcművesség.* Budapest: Scolar Kiadó, 1997. 23., 103.; Simonyi István: *Násfa-történet i. m.* 53–56.
- 104 **B** VI. 1222–1223.; **D** 1113–1114.; **F** III. 1197–1198.; **G** 788.; **M** 943.

2. melléklet: Felhasznált források*

<i>Dátum</i>	<i>Név</i>	<i>Jelzet</i>
1453	Kudui Dényi Miklós özvegye, Gyendai Dorottya	MNL OL DL 30 316.
1459	Rákóci István felesége, Palágyi Péter özvegye, Katalin	MNL OL DL 15 326.
1460–1480	Pazdicsi Semsei Vilmos özvegye, Gimesi Forgács Margit	MNL OL DL 85 207.
1463	Gimesi Forgács György özvegye, Apponyi Anna	MNL OL DL 59 496.
	Mihályfalvi Don György özvegye, Asszonyfalvi Lőkös Ilona	MNL OL DL 86 393.
1464	Tari György felesége, Derencsényi Katalin	MNL OL DL 17 410.
1470	Frangepán Márton felesége, Alsólendvai Bánfi Dorottya	MNL OL DF 282 443.
1471	Gimesi Forgács Benedek özvegye, Gyulai Borbála	MNL OL DL 59 593.
	Gimesi Forgács György özvegye, Apponyi Anna	
	Zicsi Benedek özvegye, Szerdahelyi Imrefi Anna	MNL OL DL 81 718.
1473	Alagi Miklós felesége, Fancali Lengendi Zsófia	MNL OL DL 17 432.
	Hédervári Imre felesége, Garai Anna	MNL OL DL 91 004.
1474	Zejanahrasztjai Gergely özvegye, Katalin	MNL OL DL 35 686.
1475	Ómarjai Zsuzsanna	MNL OL DL 29 003.
	Kállói Lőkös Lőrinc özvegye, Anna	MNL OL DL 56 000.
1476	Sávolyi Demeter özvegye, Dorottya	MNL OL DL 17 765.
1477	Semsei László felesége, Szentmiklósi Liptói Erzsébet	MNL OL DL 85 072.
1480–1500	Gimesi Forgács Gergelyné Dobó Zsófia	MNL OL DL 34 993.
1480–1510	Peresznyei Kersar István özvegye, Ilona	MNL OL DF 232 034.
1486	Farkas Miklós felesége, Béri Zsófia	MNL OL DL 45 285.
	id. Dobokai Miklós özvegye, Katalin	MNL OL DL 36 397.
1489	Kisfaludi Pete Fülöp felesége, Kéri Veronika	MNL OL DL 74 537.
	Frangepán Zsigmond özvegye, Ilona	MNL OL DL 66 608.
1491	Kapi Sándor özvegye, Borbála	MNL OL DL 64 482.
	Forgács Albert felesége, Nofri Brigitta	MNL OL DL 19 749.
	Berzsei György felesége, Mehez Erzsébet	MNL OL DL 19 756.
1493 e.	Várdai János özvegye, Bátmonostori Töttös Orsolya	MNL OL DL 83 023.
1493	Putnoki György felesége, Ettre Margit	MNL OL DL 90 215.
	Szentmiklósi Pongrácz István özvegye, Zsófia	MNL OL DL 94 579.
1495	Brczal Márton felesége, Nofri Katalin	MNL OL DL 62 619.

MAGYAR KIFEJEZÉSEK NŐI NEMESI VÉGRENDELETEKBEN

<i>Dátum</i>	<i>Név</i>	<i>Jelzet</i>
1496	Guti Ország Zsófia	MNL OL DL 88 803.
	Kapi Sándor felesége, Semsei Zsófia	MNL OL DL 71 765.
	Semsei János felesége, Vajdai Borbála	MNL OL DL 85 153.
1497	Brezovai Katalin	MNL OL DL 75 107.
	Compor István felesége, Erzsébet	MNL OL DL 61 083.
1499	Suki János özvegye, Szamosfalvi Mikola Katalin	MNL OL DF 255 173.
1500–1520	Asguti János felesége, Herhelyi Korong Márta	MNL OL DL 75 258.
1501	Török Ambrus özvegye, Tapsonyi Antimus Ilona	MNL OL DL 21 072.
	Olcsai Fisi János özvegye, Erzsébet	MNL OL DL 46 571. MNL OL DL 47 004.
1503	Gersei Pető Miklós özvegye, Margit	MNL OL DL 93 704. MNL OL DL 93 710.
1504	Mikcseveci Boldizsár felesége, Margit	MNL OL DL 34 569. MNL OL DL 34 971.
	Horváth Mátyás felesége, Dorottya	MNL OL DL 34 952.
1505	Várdai Aladár özvegye, Katalin	MNL OL DL 82 224.
1506	Várdai Istvánné, Terjéni/Csúzi Markos Ilona	MNL OL DL 82 238.
1507	Losonci Zsigmond felesége, Homonnai Erzsébet	Varjú Elemér – Iványi Béla: <i>A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy-család története.</i> I–II. köt. Budapest: Hornyánszky Nyomda, 1908–1928. II. 416–418.
	Cece László felesége, Orsolya	MNL OL DL 69 895.
1510	Körtvélyesi Porkoláb Ambrus özvegye, Rákóci Borbála	MNL OL DL 72 133.
	Károlyi Bertalan felesége, Margit	MNL OL DL 84 607.
	Szencsei Ferenc özvegye, Razinai Bocskai Márta	MNL OL DL 94 317.
	Ajtósi Mihály özvegye, Nelepec Klára	MNL OL DL 35 774.
1511	Muzsnai Mátyás felesége, Brigitta	MNL OL DL 62 990.
1514	Miczinski László özvegye, Márta	MNL OL DL 63 993.
1517	Török Bertalan özvegye, Krisztina	MNL OL DL 69 560.
1518	Majtényi Márton felesége, Kálnai Anna	MNL OL DL 73 211– 73 212. MNL OL DL 73 217– 73 223.

<i>Dátum</i>	<i>Név</i>	<i>Jelzet</i>
1519	Rozgonyi Istvánné, Hédervári Katalin	MNL OL DL 23 166. MNL OL DL 23 167.
	Désházi Mihály özvegye, Gerefi Zsigmond felesége, Ágota	MNL OL DL 31 025.
1521	Bikli Gergely felesége, Ilona	MNL OL DL 36 906.
	Bolondóci Bánfi János felesége, Szomszédvári Henning Margit	MNL OL DF 256 077.
1522	Tormási Katalin	MNL OL DL 68 538.
1523	Perneszi István felesége, Gersenyi Magdolna	MNL OL DL 47 489.
	Jenech Antal özvegye, Margit	MNL OL DF 278 765.
1524	Frangepán Mihály gróf özvegye, Rozgonyi Borbála	MNL OL DL 89 187.
1525	Nagy Péter felesége, Babindáli Erzsébet	MNL OL DL 104 440.
	Vingárti Geréb Péter és Terebesi Perényi Imre özvegye, Kanizsai Dorottya	MNL OL DL 24 152.
		MNL OL DL 24 153.
		MNL OL DF 286 364.

* Megjegyzendő, hogy az évszámok nem a végrendelet tételének idejét, hanem annak írott forrásban (pl. tanúkihallgatás) való megjelenését adják meg. A forrásmegjelölés pedig nem adja meg az egyes testamentumok esetében az esetleges későbbi közlés helyét.

HUNGARIAN WORDS IN LATE MEDIEVAL HUNGARIAN NOBLE WOMEN'S LAST WILLS

This study presents Hungarian phrases found in late medieval Hungarian noble women's last wills. As it is known testaments list articles intended for the heirs and heiress and they are written not only in Latin but sometimes also in Hungarian or in Latin and in Hungarian.

It is not extraordinary that these sources contain Hungarian terms since they often occur in other written texts from the 11th century, but texts written entirely in Hungarian increase in number only from the late medieval period, the end of the 15th century, foremost in missilis letters. Five last wills – written in Hungarian – of four noble men are known before the battle of Mohács (1526) and another one testament includes a Hungarian remark, but neither does this belong to a noble woman. Women's last wills appear only in the middle of the 16th century.

The spelling of these words is diversified, because there were no rules of writing down these words, they were usually written following their in Latin letters. In some cases the words occur only in Hungarian, but in other cases they are completed with the Latin meaning.

65 noble women's last wills between 1450 and 1526 are examined in this study, and 34 of them contain Hungarian words. These phrases can be classified by their meaning into several groups: textiles, dresses, jewellerys, head-dresses, articles for personal use, colours, names, animals, precious stones and agricultural phrases. Textiles occur in the largest proportion, even if they often get their name from the place of their origin. The list of the words can be read in alphabetical order in Supplement.

Keywords Last wills, vernacular literacy, textiles, costumes, jewellery

VADAS ANDRÁS

*„A Dunára én bizon nem megyek,
mert még nem akarok meghalnom”*

A DUNA JÉGJELENSÉGEI A KORA ÚJKORBAN (1530–1650)

Bevezetés

„A Z BUDAI PASSA IGEN HORDATJA PESTHEZ AZ HIDNAK VALÓ FÁT, mihelt a Duna tisztúl a jégtől, általkötteti, minden rendeket idején való hadra hirdet. Hasonlóképpen a Drávát is Eszéknél által köttetik hiddal, mely nilván Magyarországra való hadaknak utai, és arra való jelek.” – Így írt Péchi Simon, későbbi erdélyi kancellár egy 1620. március 4-én kelt levelében Erdély fejedelmének, Bethlen Gábornak.¹ A Porta készülődéséről szóló hosszabb misszilis arra enged következtetni, hogy mind az oszmán sereg, mind pedig a magyarok szempontjából igen lényeges volt, hogy a folyók jege mikor szakadt fel, és mikor tűnt el a jég egészében a folyókról. Alighanem az sem volt kevésbé érdekes az érintett szereplők számára, hogy mikor jelentek meg az első jégtáblák a Kárpát-medencei folyókon. A középkori és kora újkori oklevelek, magánlevelek és más források (személyes feljegyzések, naplók, jelentések, krónikák) számos esetben utalnak a folyókon, így például a Dunán előforduló jégre, annak beállására, a jég eltűnésére és más kapcsolódó folyamatokra. Jelen dolgozatban a hasonló forrásokban előforduló jégjelenség- említések kapcsán kísérlünk meg bizonyos következtetéseket levonni. Arra teszünk kísérletet, hogy rámutassunk, a vizsgált 16–17. századi forrásanyag alapján milyen gyakorisággal tudjuk bizonyítani, hogy a Dunán jelentősebb mennyiségű jég jelent meg, illetve arra keressük a választ, hogy a befagyások gyakorisága és a kora újkor, a 20. századinál feltehetőleg hidegebb telei között ki lehet-e mutatni valamilyen kapcsolatot. Vizsgálatunk a 18. század végétől rendelkezésre álló többé-kevésbé folyamatos adatsorok és az 1530 és 1650 közötti időszak adatainak összehasonlítása révén kíván rámutatni esetleges különbségekre és hasonlóságokra a

1 Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a porta. I. közl. *Történelmi Tár* 4, No. 4 (1881): 627–628.

Duna jégviszonyait illetően. A kora újkor első fele Európában kifejezetten hideg teleket hozott, melyet a hazai kutatások eddig csak részben tudtak kortárs adatokkal alátámasztani. Az 1650-et megelőző időszakból kevés olyan klímátörténeti forrás-feldolgozás született, amely pontosan rámutatna a hosszú hideg időszak, a kis jégkorszak Kárpát-medencei jelenlétére is. Ennek megfelelően kulcsfontossággal bírhat annak megválaszolása, hogy e 120 éves időszakban a nyugat-európaihoz hasonló telek jelentkeztek-e a Nyugat-Dunántúlon vagy sem.

A forrásokról

A Kárpát-medencei folyók történeti jégviszonyainak kutatását nem könnyíti meg, hogy a problémára valamilyen formában utaló források igen szórtak. Szinte minden, a 16–17. században írt elbeszélő forrásban, naplóban találkozhatunk valamilyen formában jégjelenségek említésével, ugyanakkor nem ismerünk olyan forrást ezen időszakból, amely szisztematikusan számolna be időről időre adott helyen (legyen az folyó vagy állóvíz) jelentkező jégjelenségekről. A kora újkor végétől a rendszeresen megjelenő újságok – legfőképpen a *Pressburger Zeitung* – lesznek az első olyan forrásaink, amelyek szisztematikusan írnak a Dunán jelentkező jégről.² Az ezt megelőző időszakból nem rendelkezünk hasonló adatokkal, így a középkor és kora újkor viszonyaira nézve csak a fent felsorolt kiadott és kéziratot források bevonásával lehet következtetéseket levonni.

Elbeszélő forrásokban megjelenő jégjárásra vonatkozó adatokat találunk Réthly Antal sokat vitatott minőségű időjárási gyűjteményében is. Az elmúlt évek bizonyítoták, hogy bár jelentős adatgyűjtésről van szó, a jeles meteorológus vezetésével összeállított időjárási kompiláció nem alkalmas a tételes ellenőrzés nélküli felhasználásra.³ Olyan elbeszélő forrás- és naplószakaszokra, amelyek jégről számolnak be, sok esetben hivatkozik a szakirodalom is, ugyanakkor a jégjelenség pusztá lejegyzésén túl ezen események általában nem kerülnek elemzésre, egyszerűen csak adott forrásrészlet alapján említik a jégbeállás vagy épp a jégfelszakadás tényét.⁴ Jégről az említett források mellett gyakran írnak magánlevelek is. E forráscsoportot a hazai környezettörté-

2 Rácz Lajos: A pest-budai hajóhíd, az éghajlati változások indikátora és áldozata (1767–1849). *Belvedere Meridionale* 24, No. 2 (2012): 4–29.

3 Andrea Kiss: Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. *Időjárás* 113. No. 4 (2009): 317–320.; Rácz Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2001. 26–34.; Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

4 Fontos kivételt jelent Kiss Andrea a tatárjárás környezeti vonatkozásait tárgyaló írása: Uő: „Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit”. *Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás*. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. (Nemzet és emlékezet) Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 439–452.

neti kutatások korábban szinte egyáltalán nem használták, annak ellenére sem, hogy mint arra korábbi írásainkban igyekeztünk rámutatni, fontos adatokat szolgáltatnak például árvíztörténeti kutatások esetén,⁵ és ezért a következőkben kísérletet teszünk demonstrálni, a jégjelenségek és az időjárás-történeti kutatások számára is komoly potenciál rejlik bennük.

A magánlevelek hatalmas forráscsoportján belül ki kellett emelni bizonyos időszakokat és földrajzi területeket, melyek vizsgálatára nagyobb hangsúlyt fektetünk. Amellett, hogy igyekeztünk az 1530 és 1650 közti időszak kiadott latin és magyar nyelvű magánlevelezés-anyagának lehető legteljesebb áttekintésére, bizonyos, elsősorban a Nyugat-Dunántúlhoz és a Felvidék nyugati részéhez kötődő családok magánlevéltárának részbeni áttekintésére is sor került kutatásunk során. Ezek mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának segédletei nyújtottak segítséget adatbázisunk gazdagításában. A kiadott levelezések sok száz, kisebb-nagyobb forrásközlésben láttak napvilágot az elmúlt másfél évszázadban. Ezek között igen különböző minőségű és szempontú kiadványokat találunk. Annak ellenére, hogy közülük nem mindegyik felel meg a ma elfogadott közlési elveknek, arra mégis alkalmasak voltak, hogy a jégjelenségek említéseit összegyűjtsük és tanulmányozzuk. Az áttekintett, ki nem adott levelezések között van egyrészt családi levéltárak anyaga – vizsgálatunkba bevontuk a Pálffy és Erdődy famíliák Bécsben található levéltárrészeinek vonatkozó egységeit is. Ezek mellett az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egy magyar nyelvű levélmásolat-gyűjteményét dolgoztuk fel – e kollekció missziliseinek többsége szintén a Dunántúl nyugati részét érinti.⁶ A vizsgált, kiadott levelezések és a kéziratos levelek száma bár több ezerre tehető, mégsem mondhatjuk, hogy akár csak a Nyugat-Dunántúlra nézve kimerítettük volna e hatalmas létszámú forrástípus adta lehetőségeket.

A Duna újkori jégviszonyai – analógiák, lehetséges eltérések

Elsőként a Duna újkori jégviszonyait vesszük számba, mivel ezek nélkülözhetetlen kiindulópontul szolgálnak, amikor egy-egy kora újkori eseményt szeretnénk időjárás-történeti szempontból értelmezni.⁷ Kutatásunk szempontjából négy adat lehet fontos a

- 5 Vadas András: Árvizek a kora újkori Magyar Királyságban. Források és lehetőségek. In: Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – konferenciák 2.) Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2011. 167–193.
- 6 A Magyar Asszonyok Könyvtárának Levélmásolat-gyűjteménye. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 2638/I–III.
- 7 Ehhez l. Horváth Sándor: *Jégviszonyok a Duna Engerhaltszell és Sulina közötti szakaszán, különös tekintettel a Budapest alatti szakaszra*. [Kandidátusi értekezés] Budapest: MTA, 1960., [N. N.]:

folyó befagyásával kapcsolatban: a jégmegjelenés, a beállás, a felszakadás, végül pedig a jég eltűnésének dátuma. Emellett az újkorból rendelkezésre állnak a jég vastagságára vonatkozó megfigyelések is. Ezenkívül még feltétlenül figyelembe vesszük azon adatokat is, amelyek az egyes jégjelenségek hosszára, gyakoriságára vonatkoznak, mert bizonyos esetekben ilyen jellegű információkkal is rendelkezünk a vizsgált korszakból.

A Duna az erősen szabályozott folyók közé tartozik, s ezt a modern kori jégjelenségek vizsgálata során feltétlenül hangsúlyozni kell.⁸ A Kárpát-medencei Duna-szakasz szabályozására már a legkorábbi időktől történtek kísérletek, ugyanakkor ezek a gátak, medermódosítások általában csak egy-egy rövid partszakasz vagy település védelmét szolgálták és a Duna lefolyásviszonyaira viszonylag kevés befolyással voltak.⁹ A Duna országos méretű szabályozási munkálatai több hullámban, a 19. században és a 20. század elején zajlottak. A Kárpát-medencei folyószakasz felső harmadán a vízepítések már az 1830-as évektől megkezdődtek, számos helyen – így a nagyobb városok mentén – mesterséges partot, medreket alakítottak ki a folyón. Bár jelentős beavatkozások történtek már ebben az időben, a leggyökeresebb átalakulás a szigetközi szakasz teljes, 1880–1890-es években történt ármentesítésével ment végbe. A folyó középső szakaszán már a 19. század elején megkezdődtek a szabályozások, melyek az 1838-as katasztrofális jeges ár után a pest–budai Duna-szakasz teljes átalakításával értek tetőpontjukra.¹⁰ Az Al-Duna szabályozása ugyanakkor csak valamivel később kezdődött meg, bár Vásárhelyi Pál tervei alapján bizonyos munkákra sor került az 1830-as években. A tulajdonképpeni ármentesítési munkálatok többségét az 1890-es években végezték el, azonban hangsúlyozni kell, e szabályozási feladatok mindmáig nem fejeződtek be egészen.¹¹ A reguláció jégjelenség-befolyásoló hatására részletesebben nincs lehetőségünk kitérni, az egyetlen, amit ugyanakkor mindenképpen le kell szögezni, hogy ez jelentősen csökkenti a befagyásos időszakok hosszát, s az összes jeges nap számát.¹² E tény és az, hogy a 20. századi felmelegedés, valamint a növekvő emberi hatás (főképp a víz ki- és beemelés – lehangsúlyosabban a szennyvízbefolyás) is igen jelentősen csökkentette a jégbefagyás hosszát. Mindezek együttes eredményeképpen bát-

Adatgyűjtemény folyóink jégviszonyairól. Budapest: VITUKI, 1974., Takács Katalin: *Jégképződés összehasonlító vizsgálata a Duna vízrendszerében.* Szakdolgozat. Budapest: ELTE TTK, 2008., Lászlóffy Woldemár: A folyók jégviszonyai különös tekintettel a magyar Dunára. *Vízügyi Közlemények* 16, No. 3 (1934): 369–435.

8 Uo. 425–433.

9 Töry Kálmán: *A Duna és szabályozása.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.

10 Lászlóffy Woldemár: *Az 1838-i árvíz és a Duna szabályozása.* Budapest: [Egyetemi Nyomda], 1938., ill. tágabb kontextusban annak hatása a városfejlesztésre: Masát Ádám: *Az 1838. évi pest-budai árvíz hatása a városfejlesztésre.* In: Hajdú Ákos – Ősz Ferenc (szerk.): *Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója, 1873–1998.* Budapest: M[agyar] Történészhallgatók Egyesülete, 1998. 16–30.

11 Töry Kálmán: *Az Al-Duna szabályozása.* Budapest: Vízdok, 1972.

12 Lászlóffy Woldemár: A folyók jégviszonyai i. m. 426–427.

ran feltételezhetjük, hogy a Dunán alighanem jelentősen nagyobb befagyásgyakoriság és hosszabb jégborítás lehetett jellemző a kora újkorban, mint a modern korban, különösen pedig a 20. században.¹³

A kora újkorból származó adataink döntő többségben a nyugat-dunántúli Duna-szakasz viszonyaira engednek következtetni. A 16–17. századi forrásaink földrajzi eloszlása miatt elemzésünk alapjául ennek megfelelően a Pozsony városára vonatkozó újkori adatok szolgálnak.

A középkori pozsonyi Duna-szakaszra vonatkozóan kivételes forrásadottságokkal rendelkezünk. A pozsonyi számadáskönyvek közel teljes sorozata és annak gyakori, a hídért károkra vonatkozó bejegyzései fontos adalékokkal szolgálnak a késő középkortól kezdve. Ezeket a 19. század végén Király János és Ortvy Tivadar részben összegyűjtötték, ugyanakkor a számadáskönyvek újbóli vizsgálata számos ismeretlen árvíz és jégjelenség-emlékítést fed fel.¹⁴ A kora újkor végi–újkori viszonyokat illetően jelentősebb eredmények is születtek az elmúlt néhány évben. A folyó pozsonyi 18. századi befagyását igen jól nyomon lehet követni a korai hazai újságok, különösen a *Pressburger Zeitung* vonatkozó számai alapján.¹⁵ Ami ezen korai adatok mellett a 18. századi híradásokat is igen értékesé teszi az az, hogy ebből az időszakból rendelkezünk korai műszeres mérésekkel Budáról, amelyekkel összevetve a jégre vonatkozó adatokat, a jégjelenségek szabályozásokat megelőző klimatikus hátterére vonatkozóan is levonhatunk bizonyos tanulságokat.

A Duna Kárpát-medencei felső szakaszának modern kori jégviszonyai

A jégmegjelenés legkorábbi időpontjának elemzésével kezdjük a Duna újkori jégviszonyainak tárgyalását.¹⁶ A 18. század végén – ahogyan arra utaltunk – elsősorban az újságok által kínált adatokra támaszkodhatunk. A 18. század vége óta a legkorábbi ismert

- 13 Katalin Takács – Zoltán Kern – Balázs Nagy: Impacts of Anthropogenic Effects on River Ice Regime: Examples from Eastern Central Europe. *Quaternary International* 293 (2013): 275–282.
- 14 Király János: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története*. Pozsony: Drottelff, 1890., ill. Ortvy Tivadar: *Pozsony város története*. II/1–3. köt. Pozsony: Pozsonyi első takarékpénztár, 1895–1900. Vö. Kiss Andrea: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében 1000–1500. Esettanulmányok, forráskritika és elemzési problémák. In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012. 340.
- 15 Ezekre hivatkozik már Réthly Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Budapest: Akadémiai, 1970.; Mikuláš Konček: Über die ersten meteorologischen Aufzeichnungen in Bratislava (Pressburg) aus dem Ende des 18. Jahrhunderts. *Időjárás* 76, No. 1 (1973): 51–53. A legutóbb pedig Rácz Lajos: A pest-budai hajóhíd i. m. foglalkozott a kérdéskörrel.
- 16 A jégjelenségekre vonatkozó adatok forrásai: Horváth Sándor: A csatornázás hatása i. m., Lászlóffy Woldemár: A folyók jégviszonyai i. m.; N. N.: *Adatgyűjtemény folyóink i. m.*, Takács Katalin: *Jégképződés összehasonlító vizsgálata i. m.*, Uő: Jégjárásváltozás a Dráva alsó szakaszán i. m., ill. az alább idézett folyóiratok.

jégmegjelenés még novemberre esett. 1788-ban a *Pressburger Zeitung* november 29-ei száma már zajló jégről számolt be a Dunán, amely szükségessé tette a repülőhíd igen korai szétbontását, 1902-ből pedig már november 20-i jégmegjelenésről van adatunk. Ugyanakkor 1788-ban még majdnem két hétig lehetett dereglyéken közlekedni, csak a december 10-i *Zeitung* szerint vált olyan sűrűvé a jég a folyón, hogy már nem lehetett a csónakokat használni. Emellett vannak olyan évek, amikor a folyóvízi jég megjelenésére csak jóval később került sor. 1780-ban csak december 20-án volt olyan mérvű a jégzajlás, hogy a hidat fel kellett szedni.¹⁷ Hasonló jelenséget már a 16. századi pozsonyi anyagok is tartalmaznak. Az akkor álló – többé-kevésbé állandó alapépítménnyel rendelkező – híd alapzatát például 1536 januárjában Pál hidmester vezetésével kellett megszabadítani a jégtől.¹⁸ A pozsonyi jégjelenségek kapcsán fontos lehet megjegyezni, hogy minden Duna-menti mérőállomáson korábbi időponttól lehet jeget regisztrálni, mint itt. Azaz – néhány kivételtől eltekintve – a jégjelenségek korábban jelentkeztek Mohácsnál és Budapestnél, mint Pozsonynál – ezt nevezik a hidrológusok inverz jegesedésnek.

A kora újkori adatok és az időjárás-történeti konzekvenciák szempontjából a legfontosabb nem is a jég megjelenésének napja, sokkal többet árul el a sűrű jégzajlás jelentkezése és még inkább a jégbeállás időpontja és hossza. Igen pontosan meghatározható előfeltételei vannak az állójég megjelenésének egy adott területen, melyre most nem térünk ki részletesebben. Azt azonban fontos megjegyezni, hogy hosszan tartó hideg időjárásra van szükség a jégborítás létrejöttéhez.¹⁹ A jégbeállásra vonatkozóan viszonylag sok adattal rendelkezünk már a kora újkortól. Ugyanakkor ezen évszázadokból csak kevés adat enged a beállás kezdetére következtetni. Szerencsés esetben – elsősorban az átkelés könnyebbé válásával kapcsolatban – a várható beállást megemlíti, de ez csak az esetek kisebb részére igaz.

A jégbeállásra vonatkozó adatok Pozsonyból, ha nem is folyamatosan, de az említett folyóiratoknak köszönhetően viszonylag nagy számban állnak rendelkezésre az 1780-as évektől. Az adatsor nem folyamatos, és számos bizonytalanság van benne, de igen szélsőséges eltéréseket mutat az egyes esztendőkből. Kivételesen hideg telek esetében, mint az 1783/84-es vagy az 1788/89-es télen a Duna jóval több mint egy hónapra teljesen beállt (legalább 50, illetve 43 nap hosszan).²⁰ Ugyanakkor találunk olyan eszten-

17 Magyar Hírmondó 1780. december 23.

18 „Die wochen convers[ionis] Pauli prukmayster samt andern die Tonauprugken ausgeeysst” – idézi: Király János: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog i. m.* 85.

19 Lászlóffy Woldemár: *Folyóink jégviszonyai*. Kézirat (Mérnöki Továbbképző Intézet 1953–54. évei előadássorozataiból 2437.) Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1954. 6–21.

20 Vö. Csernus Molnár Ildikó: *XVIII. század végi hőmérséklet- és légnyomásmérési sorozatok és napi csapadék-megfigyelések. A temesvári méréssorozat (1780–1803) és összevetése más magyarországi adatsorokkal*. OTDK dolgozat. Szeged: SzTE, 2009. 25.; Kiss Andrea – Sümeghy Zoltán – Danku György: Az 1783–1784. évi szélsőséges tél és a Maros jeges árvize. In: Kiss Andrea – Mezősi

dőt is (1780), amikor a folyón gyaníthatóan egyetlen napra sem alakult ki összefüggő jégpáncél, kizárólag zajló jégről számoltak be az újságok.²¹ A 20. század első felében (az 1900–1956 közti időszakban) Pozsonynál az állójeges időszak legkorábbi megjelenése a 19. századihoz igen hasonló időszakra, december 13-ra esett (1902). A leghosszabb állójeges időszak ezen 56 évben 1947 telén volt, amikor 65 napig nem mozdult meg a jég. Ugyanakkor átlagosan alig 6 napra állt be a folyó a vizsgált időszakban, és ami számunkra különösen érdekes lehet, a beállás valószínűsége is alacsony (21,4%).

A jégfelszakadásra szintén utalnunk kell. Habár itt kevesebb kora újkori adattal rendelkezünk a pontos napot illetően, néhány misszilis és elbeszélő forrás-részlet ezzel kapcsolatban is rendelkezésre áll. A pozsonyi folyóiratokból származó adatok érdekes adalékokkal szolgálnak a 18. század végi helyzetre vonatkozóan. Az egyik, hogy nem feltétlenül egyetlen felszakadásról van szó. Több olyan esztendőt találunk a 18. század végén, amikor a folyó a jég megindulása után ismét beállt, majd akár egy nap elteltével felszakadt. Ilyenről van tudomásunk Pozsonyból 1796/97 teléről, ahogyan 1784/85-ből is – utóbbi esetben a *Pressburger Zeitung* szerint 1785. március 1-jén már harmadszor állt be a Duna jege azon a télen.²² A jégfelszakadás legkésőbbi napja a modern korban 1929-ben volt, amikor március 15-ig összefüggő páncél fedte a folyót.

Az utolsó jégjelenség, melyet külön említünk, a jég eltűnésének napja. Ez természetesen szoros kapcsolatban áll a jégfelszakadással – igen gyakran csak néhány nap választja el a két eseményt egymástól, sőt a szabályozatlan folyóvizeken a jég feltorlódását követő, az azt elszállító jeges árhullámok gyakran a folyó egész jegét egyetlen nap alatt eltűntetik. Vannak ugyanakkor látványos kivételek is: esztendők, amikor egyáltalán nem vagy csak egy-egy napra alakul ki összefüggő jégborítás, ugyanakkor jégtáblákkal igen hosszan találkozunk a Dunán. Így például az 1780/81-es télen Pozsonynál több mint két hónapon keresztül folyamatosan zajlott a jég, nem alakult ki szilárd jégpáncél. Ugyanakkor Pest–Budánál január második felében és február elején több mint 20 napig átjárható volt a folyó jege, melyet egy szokatlanul hosszú jégzajlás követett a két város Duna-szakaszán.

A jégeltűnés átlagos és szélsőséges időpontja az a két adat, amely párhuzamokat szolgáltat a kora újkori információinkhoz. A pozsonyi jégzajlásokról több adattal rendelkezünk már a 18. század végétől. A *Magyar Hírmondó* tanúsága szerint 1779/80

Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom*. Szeged: SzTE, 2006. 353–362., ill. Kiss Andrea – Csernus Molnár Ildikó: Időjárási viszonyokhoz kapcsolható szélsőségek területi vonatkozásai a Temesi Bánságban 1780–1800. In: Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai*. Gödöllő: Szent István Egyetem, 2008. 101–106.

21 Ez a tél is feltehetőleg hidegebb volt az átlagosnál a Kárpát-medencében. L. Csernus Molnár Ildikó: *XVIII. század végi hőmérsékleti- és légnyomásmérési sorozatok i. m.* 25. Az európai viszonyokhoz l. John Kingston: *The Weather of the 1780s over Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

22 *Pressburger Zeitung* 1784. március 5.

telen a jég március 12-én szűnt meg Pozsony városánál, ez bár igen későinek számít – mind a 18. század közepi,²³ mind pedig a 20. századi adatok tükrében –, több hasonló esetet ismerünk az 1780-as évekből. Ezen igen szélsőséges telekkel járó évtizedben többször is találkozunk márciusi jégzajlással (1780/81, 1784/85). Az utóbbi, már említett hideg tél a legkésőbbi jégeltűnéssel járt az eddig ismert évek között, március 22-én hajnalig kellett várni annak teljes megszűnésére.²⁴ A 20. században a jég teljes eltűnésének legkésőbbi ismert időpontja is napra pontosan ugyanekkor volt.

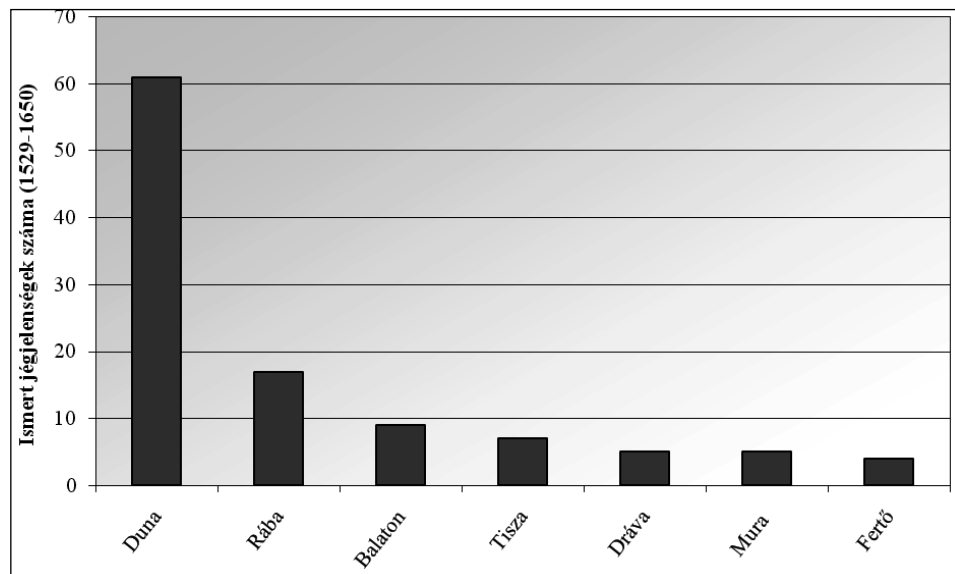
Összefoglalva a Duna modern kori jégjelenségeit, azt mondhatjuk, hogy ezen körülbelül 200 esztendő során fokozatosan megváltozott szinte minden jégjelenség jellemző időpontja és gyakorisága. A jégjelenségek egyre szűkebb időkeretre korlátozódtak, az összefüggő jégborítás a 20. század második felétől pedig egyáltalán nem jellemző a Dunán. Ez részben a klímaváltozással áll kapcsolatban, részben pedig közvetlen emberi beavatkozáshoz köthető (szennyvíz-befolyás, szabályozás, jégtörés, stb.). Annak ellenére, hogy a folyam több szakaszán igen erős emberi átalakító tevékenységnek volt kitéve, a fentiekben elemzett adatok – különösen a 18. század végi újságokból származó információk – felhasználása jelentősen növelheti a kora újkori adatok értékét, megengedve esetleges időjárási konzekvenciák levonását is a jégviszonyok alakulása alapján, a konkrét jégviszonyok bemutatásán kívül.

A Duna jégjelenségei – szélsőségek és időjárási háttérük

A fentiekben részletezett kora újkori források vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kárpát-medencei folyók közül egyedül a Duna jégjelenségeit lehet nemcsak eseti szinten, hanem hosszabb időtávlatban vizsgálni, azaz a források csak itt teszik lehetővé, hogy megkíséreljük kimutatni a folyó beállásának kora újkori gyakoriságát.

23 Andrea Kiss: "Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta". Danube Icefloods and the Pitfalls of Urban Planning: Pest and Its Suburbs in 1768-1799. In: Csaba Kovács (szerk.): *From Villages to Cyberspace*. Szeged: Szeged University Press, 2007. 275–276.

24 Pressburger Zeitung 1785. március 23.

1. ábra: A vizsgált magánlevelekben említett jégjelenségek az egyes vizek szerint

A Duna esetében, ha csak óvatosan is, de bizonyos konklúziókat levonhatunk a kora újkori és újkori jégviszonyok esetleges különbségeiről. Az 1530 és 1650 közti 120 esztendőből összesen 39 olyan év van, amelyből rendelkezünk valamilyen dunai jégre vonatkozó adattal. Ezen adattömeg jóllehet bizonyosan tovább növelhető újabb levéltári források bevonásával, de így is elegendő ahhoz, hogy rámutassunk a kora újkori Dunabeállások viszonylag nagy gyakoriságára, illetve egyes szélsőséges évekre, amelyeknek az időjárási háttérét is ismerhetjük.

Elsőként az adatbázisunk alapján, a fent részletezett jégjelenség-típusok szélsőségeire térünk ki, illetve – amennyiben lehetséges – ezen események időjárási háttérére, majd pedig az időszak általános dunai jegesedése kapcsán igyekszünk levonni néhány következtetést. Főképp arra a kérdésre kísérünk meg választ adni, hogy a kis jégkorszak közép-európai kontextusban már egyértelműen demonstrált hideg telei mennyiben mutathatók ki a Kárpát-medencei jégviszonyok alapján.²⁵

Elsőként a korszakunkból megismert szélső értékekre térnénk ki röviden. Az első adatok, amelyeket érintünk, a dunai jégmegjelenés legkorábbi kora újkori időpontjaira vonatkoznak. Thurzó Elek egy 1530. november 26-án Semptéről (Šintava, Szlovákia) kelt levele a Duna jégbeállásának közelségét említi. A datálással kapcsolatban

25 Petr Dobrovolný et al.: Monthly and Seasonal Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records since AD 1500. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 69–107.

feltétlenül ki kell térni a julián naptár és a később bevezetett Gergely-naptár közti, a korszakban már 11 napos eltérésre.²⁶ Ez azt jelenti, hogy amikor e levélben november 26-ai dátummal szerepel a jégmegjelenés problémája, az valójában az 1530. év december elejének időjárására utal.²⁷ E november végi–december eleji, feltételezhetően igen hideg időszak még mindig a modern kori átlagnál korábbi télre enged következtetni. A 19–20. században – mint arra fent kitértünk – nem egyszer fordult elő, hogy kifejezetten korán, már november közepén–végén megjelent a Dunán a jég, ugyanakkor az is feltétlenül érdekes, hogy Thurzó levele 1530. december elején már kifejezetten a várható jégbeállást említi, amely a modern kori adatok fényében igen korai lenne. (December 10-e előtti beállásról nem tudunk.)

Egy 1560. december 8-i [19-i] keltezésű, azaz a modern kori jégmegjelenés általános időpontjával összecsengő időpontban íródott misszilis számol be zajlásról a Dunán. Alighanem ez esetben is már egy ideje zajló jégről lehet szó: a sok jég miatt a levélíró, Sárkány Mihály az átkelés veszélyességét említette Nádasdy Tamásnak.²⁸ A korszak Kárpát-medencei időjárásáról nincs adatunk, ugyanakkor a tőlünk nyugatra eső területeken (cseh, német) kifejezetten hideg volt mind a november, mind pedig a december – ez lehetett a jég megjelenésének oka.²⁹ A Sárkány által írtnál még korábban számol be hasonló jelenségről a pozsonyi számadáskönyv, amely 1594. december 4-én említ jeget.³⁰

Az 1560-as esztendőből, a fent említett mellett, még egy izgalmas adalékkal rendelkezünk a dunai jégjelenségekre nézve. Paksy János komáromi kapitány december 18-án [29-én] a későbbi I. Miksához írott levelében a Duna lassú, Komárom felé haladó befagyásáról ír. Üzenete szerint Paksnál már beállt a folyó, s a jégborítás Komárom felé a halad. Ez a misszilis arra enged következtetni, hogy a Duna jegesedése a modern korhoz hasonlóan ekkor is inverz módon következett be, de ami ennél sokkal érdekesebb, hogy ezzel a kora újkor időszakában is tisztában voltak.³¹ 1628-ban szintén az év e szakában ismerünk erős jégzajlásról szóló forrást – Esterházy Miklós egyik

26 A leveleken szereplő dátumok után a csillagászati naptár szerinti dátumot szögletes zárójelben közöljük. A naptárreform magyarországi bevezetéséhez vö. Hoffman Viktor: Adatok a Gergely-féle naptár behozatalához Magyarországon. *Történelmi Tár* 17, No. 4 (1894): 745–747.; Nagy Balázs: A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 103, No. 1 (1986): 60–67.

27 Erdélyi Gabriella (szerk.): *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése, 1526–1532.* (Lymbus könyvek 1.) Budapest: Lymbus, 2005. 229–230. 64. sz.

28 Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. Kilenczedik közlemény. *Történelmi Tár ÚF* 12, No. 1 (1911) 103. 78. sz.

29 Petr Dobrovolný et al.: Monthly and Seasonal i. m. A nyers adatokhoz: <ftp://ftp.ncdc.noaa.gov/pub/data/paleo/historical/europe/dobrovolny2010temperature.txt> (a letöltés ideje: 2013. május 10.)

30 Király János: *A pozsonyi i. m.* 97.

31 Österreichisches Staatsarchiv, Bécs [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Türkei I., Karton 14, Konv. 4 (1560). fol. 165., 167.

levele szerint december 18-tól a nagy zajban napokon keresztül alig lehetett átkelni a Dunán.³² Az szintén érdekes, hogy Esterházy hozzáteszi ugyanabban a misszilisében, hogy nagy hidegek járnak. E két információ – hosszú zajlás és nagy hideg – részben ellentmondásos adatok. Néhány hetes hideg idő ugyanis elegendő lehetett ahhoz, hogy a folyó befagyjon és az átkelésre is alkalmassá váljon. A problémát még inkább árnyalja, hogy más források szerint 1628 decembere kifejezetten meleg időjárást hozott Közép-Európa más területein is, egy kortárs napló szerint pedig Szlavóniában is szokatlanul enyhe volt az idő.³³ Nem tudjuk, hogy december végén végül beállt-e a folyó vagy sem, annyi viszont bizonyos Esterházy Pál Pálffy Istvánhoz írott egy levele alapján, hogy 1629 januárjának végén (27-én [február 7-én]) mindez megtörtént.³⁴

Olyan esetről is tudunk a vizsgált időszakunkból (az 1529/1530-as év teléről), amikor a Duna semmilyen jégjelenséget nem mutatott a pozsonyi számadáskönyvek szerint, és az ottani hajóhidat egész évben lehetett használni.³⁵

Még egyetlen levélre érdemes kitérni, jóllehet csak egy igen pontatlan és homályos adatot tartalmaz a Duna jégbeállásaival kapcsolatban. Buda 1542-es ostromakor az ott tartózkodó angol követ, Thomas Seymour arról adott hírt egy, ez év augusztusában kelt levelében, hogy – mivel a Duna október végén már általában befagy, s a török ezt követően nem tud biztonsággal árut szállítani – az oszmán főserég hadjáratai mindig csak őszig tartanak.³⁶ Ez az adat bár nyilvánvalóan túloz, mégis arra utal, hogy ezen időszakban a Duna jegesedése – sőt, a jégpáncél megjelenése – várható esemény volt és hadászati szempontból is számoltak vele.³⁷

A folyó teljes beállítására vonatkozóan is ismerünk adatokat a 16–17. századból. Itt több levél és más forrás is tudósít az éppen beálló, még vékony jegű folyóról, de főképp a Duna aktuális teljes beállításának tényét rögzítik. Habár az ilyen levelek száma viszonylag magas, csak egyetlen olyan időpontból ismerünk teljes beállást, ami a modern kori adatok fényében szélsőségesnek tűnhet. E kivétel egy 1570-ből származó levélben maradt ránk. Ebben az esztendőben a böjt második vasárnapját (*Reminiscere*) megelőző szombaton – február 25-én [március 8-án] – még gyalogosan lehetett Po-

32 Merényi Lajos: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához. *Történelmi Tár* ÚF 1, No. 1 (1900) 43–44. 48–49. sz.

33 Petr Dobrovolný et al.: Monthly and Seasonal i. m. A nyers adatokhoz: <ftp://ftp.ncdc.noaa.gov/pub/data/paleo/historical/europe/dobrovolny2010temperature.txt> (a letöltés ideje: 2013. május 10.), illetve: Deák Farkas (közl.): Keglevich Péter naplója. *Magyar Történelmi Tár* 13 (1867): 241.

34 Jedlicska Pál: *Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest: Stephaneum, 1910. 63–64. 115. sz.

35 Király János: *A pozsonyi i. m.* 83.

36 A levél magyar szövegét l. Gömöri György (szerk.): *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737*. Budapest: Argumentum, 1994 15. 3. sz.

37 Ehhez l. még: Molnár Antal: Ismeretlen inkvizíciós forrás a hódolt Budáról. *Levéltári Közlemények* 74, No. 1–2 (2003): 212.

zsonynál átkelni a Dunán.³⁸ A beállásra vonatkozó további adataink túlnyomó többségben január eleje és február dereka között keletkeztek. Ennek ellenére értékes adatok ezek is, mivel számos évben tudjuk a beállás tényét rögzíteni. A fent említett 16. századi eset ugyanakkor mindenképpen kivételes a kora újkori-újkori adatok fényében. A legkésőbbi regisztrált jégfelszakadás Pozsonynál a 19–20. században, mint arra fent utaltunk, március 15-én volt – közel ahhoz a naphoz, amikor 1570-ben ugyanez megtörtént.

A jégpáncél felszakadásáról ezen kívül még egy, ha nem is szélsőségre utaló, de fontos adatunk van. 1629 februárjában egy Pesten tartott esküvő után a násznép a még befagyott folyón akart átkelni Budára, ami azonban nem sikerült, mert a nászmenetből egy legény beszakadt a folyóba.³⁹ A levél azt is megjegyzi, hogy a jég ezt megelőzően már egyszer megindult, majd az esküvő előtt megállt, és megint összefüggővé vált. Február 10-ét megelőzően valamikor tehát már felszakadt a jég, ami jelentősen korábban van, mint amit a jégpáncél kialakulásának esetében Pest-Buda kapcsán a 18–19. században tapasztalhatunk (február 20.).

A jég végleges, késő téli–kora tavaszi eltűnéséről szintén számos adattal rendelkezünk. Ebben az esetben támpontot az adhat, hogy mikoraiak a legkésőbbi adatok, amelyek még álló, illetve zajló jeget említenek. Az 1620-as esztendő tele kivételesen hosszú lehetett: ez év márciusából két levéllel is rendelkezünk, amelyek a török tél végi hadjáratra való készülését említik. A két misszilis (március 4-i, illetve 19-i keletű) egyaránt utal rá, hogy a török csak akkor tudja megkezdeni aktuális – Vác elfoglalását célul tűző – hadjáratát, ha a jég elmegy a Dunáról e térségben.⁴⁰ A március 19-i levél keletkezése igen közel van a modern korból ismert legkésőbbi jégelmenetel időpontjához (március 22.), s ráadásul a levél még meglévő jégről ír, nem pedig a jég teljes elmeneteléről, ami könnyen jelentheti, hogy az esztendő az egyik leghidegebb márciust hozta az észlelések kezdete óta. Az 1625-ös esztendő tele szintén jócskán hosszabb lehetett a szokottnál, Esterházy Miklós feleségéhez, Nyáry Krisztinához írott levele Komáromnál még február utolsó napján is nagy hullámokat és jeges zajt említ.⁴¹ Hogy az 1620-as évtized alighanem kivételesen hosszú teleket hozott, azt a már említett 1628/29-es tél is megerősíti – egy 1629. március 12-én keletkezett levél a Bécs és Pozsony közötti közlekedés jégzajlás miatti nehézségét említi.⁴²

38 Szilasi László (s. a. r.) – Iványi Béla: *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I. 1527–1625.* Szeged: JATE, 1990. 83.

39 Jedlicska Pál: *Eredeti részletek i. m.* 68. 121. sz.

40 Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a porta. I. közl. *Történelmi Tár* 4, No. 4 (1881): 626–627.; Szerémi [Odescalchi Arthur]: Emlékek Barsvármegye hajdanából. IV. közl. *Magyar Történelmi Tár* 15 (1892): 348–349.

41 Merényi Lajos: Eszterházy Miklós újabb levelei Nyári Krisztinához. *Történelmi Tár* ÚF 2, No. 3 (1901): 365. 15. sz.

42 MNL OL, Budapest, E41 (Magyar Kamara Archivuma, Litterae ad Cameram exaratae) 1629, No. 32.

1631. február végén (24-én) egy, a későbbi III. Ferdinánd és Mária Anna bécsi esküvőjére szállítandó szentgyörgyi és bazini borok ügyében írott levélből derül ki, hogy a Dunán még nem lehetett átkelni. Itt alighanem ismét az úszó jégtáblák lehettek a közlekedési akadály hátterében.⁴³ A zajlás még egy ideig bizonyára nem szűnt meg, Marus (Nagymaros) falu lakói a Magyar Kamara számára halszállítással tartoztak, amelyet március 11-i levelük szerint az üzenetüket megelőző időszakban azért nem tudtak teljesíteni, mert a jég megakadályozta a halászatot. Ekkor azonban – alighanem a jég elmúltának köszönhetően – száz vizát küldött a falu Bécsbe.⁴⁴ E kirívóan hosszú tél mellett alighanem elhúzódó hideggel kell számolnunk 1636-ban és 1638-ban, mindkét évből van adatunk a február utolsó napjaiban zajló jégről a Dunán.⁴⁵

Ezekén kívül még egy levélláncolatra utalunk a kivételesen hosszú telekkel kapcsolatban. III. Ferdinánd 1649. január 25-re országgyűlést hirdetett Pozsonyba. A megnyitó – mint általában – az uralkodó feladata lett volna, aki a folyamatos jégzajlás miatt hetekig nem tudta (vagy nem akarta) megnyitni az országgyűlést. Először február 18-ra halasztották a diéta megkezdését, de még március 10-én is arról számolt be Pálffy Pál nádor – akinek ezen időszakban keletkezett összes levele érinti a jégzajlást –, hogy még mindig nem ment el a jég a Dunáról.⁴⁶ Az elhúzódó jegesedés hátterében ez esetben is a szokottnál jóval hidegebb közép-európai február és március állhatott.⁴⁷ Nem ez az egyetlen eset mindazonáltal, amikor a jégzajlás akadályozta az országgyűlés megkezdését: Liszthy János veszprémi püspök 1572. február 20-án kelt levelében

43 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 143, Konv. 1631. März, fol. 102., 107–109.

44 MNL OLE 41 1631, No. 26.

45 1636-hoz: [Georgius Dobronoki]: Actuum Academicorum Collegii Societatis Jesu Tyrnaviae Tomus Decimus Septimus. A kéziratot l. Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Collectio Prayana, Tom. XXX/1, fol. 11' (1636. február 24.). A vonatkozó rész: „Danubius glacie plenus negavit facultatem transeundi Posonii”. A diáriumról legutóbb: Báthory Orsolya: Dobronoki György S. J. latin nyelvű diáriuma. In: Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora.* (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok). Piliscsaba: PPKE BTK, 2001. 372–394. Dobronokiról: Kádár Zsófia: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640). Dobronoki György SJ superiora, 1. rész. *Soproni Szemle* 65, No. 4 (2011): 381–402. Az adathoz l. még: Réthly Antal: *Időjárási események i. m.* 272.; illetve 1638-hoz: MNL OL E 41, 1638, No. 25, valamint Király János: *A pozsonyi i. m.* 108.

46 L. egyrészt Komáromy András: Magyar országgyűlési emlékek: követutasítások, követjelentések. *Történelmi Tár* 9, No. 4 (1908): 542–543., ill. Pálffy Pál leveleit: S. Lauter Éva (szerk.): *Pálffy Pál nádor levelei, 1644–1653. Pálffy Pál levelei Batthyány Ádámmal és Borbálához.* Budapest: ELTE Közép- és Korajkori Magyar Történeti Tanszék, 1989. 84–88. 43–46. sz.

47 Petr Dobrovolný et al.: Monthly and Seasonal i. m. A nyers adatokhoz: <ftp://ftp.ncdc.noaa.gov/pub/data/paleo/historical/europe/dobrovolny2010temperature.txt> (a letöltés ideje: 2013. május 10.).

arról értesíti I. Miksát, hogy a követek egy része nem tudott átkelni a Dunán, s a korábbra meghirdetett országgyűlést ezért kellett halasztani.⁴⁸

A Duna jégjelenségei és Közép-Európa általános klimatikus viszonyai – kitekintés

A fent elemzett időjárási szélsőségek mellett nem érdektelen az sem, hogy a Duna a vizsgált időszakban milyen gyakorisággal mutatott jégjelenségeket. Mint arra fent kitértünk, a jelen kutatás fókuszát jelentő 120 éves időszakból 39 esztendőből rendelkezünk megbízható adattal, amely a Duna valamilyen jégjelenségét említi. Ezzel szemben összesen 2 esztendő (1530 és 1555) esetében valószínűsíthetjük, hogy nem volt jelentősebb jegesedés a Dunán.⁴⁹

A 39 különböző év telére vonatkozó, több mint 70 dunai jégjelenség-adatunk ahhoz nem elegendő, hogy folyamatos téli hőmérséklet-rekonstrukció felépítésére válal kozhassunk, ahhoz meg kell többszörözni az adatok számát. Mégis két fontos következtetés levonására alkalmas lehet az adatsor: egyrészt, hogy meghatározhassunk bizonyos, kifejezetten hideg évtizedeket, másrészt, hogy rámutassunk, a Duna kora újkor ezen időszakában bekövetkező megnövekedett befagyás-gyakoriságára.

A hideg téllal járó évtizedek közül feltétlenül ki kell emelnünk az 1550-es évtizedet, különösen pedig annak második felét, amikor 1557-től 4 egymás utáni télen is bizonyosan teljes beállással számolhatunk a Duna Kárpát-medencei felső szakaszán. Az 1567 és 1575 közötti esztendőket szintén a kivételesen hideg időszakok közé sorolhatjuk, hiszen a Duna e periódusban szinte minden esztendőben mutatott jégjelenségeket. Ezen időszak hideg telei nem lokális jelenségek, a közép-európai kutatások egyértelműen rámutattak, hogy az 1560-as évtized és az azt követő időszak a kis jégkorszak egyik leghidegebb, legkritikusabb periódusa volt, az 1567-es esztendő eleje pedig az elmúlt ötszáz esztendő egyik leghidegebbje.⁵⁰ Alighanem hasonlóan hideg évek sorozata jelentkezett az 1620-as évtizedben is, melynek első felében minden esztendőben legalább erős jégzajlást tudtunk adatolni.

48 ÖStA HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 98. Konv. A, fol. 76–77. Mikó Gábornak köszönöm az értékes adatot. Ugyanehhez l. Németh István: A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről. I. rész. *Fons* 1, No. 1 (1994): 41–42.

49 Utóbbi sem a Duna, hanem az erdélyi folyók viszonyai alapján gondolhatjuk.

50 Christian Pfister: Weeping in the Snow. The Second Period of Little Ice Age-Type Impacts, 1570–1630. In: Wolfgang Behringer – Hartmut Lehmann – Christian Pfister (szerk.): *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“*. Göttingen: Vandenhoeck, 2005. 31–86.; Christian Pfister: *Wetternachhersage – 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern: Haupt Verlag, 1999. 291.

E három időszakkal kapcsolatban feltétlenül ki kell emelni, hogy a hazai klímátörténeti kutatás eddig nem tekintett ezen évtizedekre úgy, mint kivételesen hideg periódusokra. Rácz Lajos rekonstrukciója szerint ezen évek sorozatának telei inkább az átlagoshoz állhattak közel, ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy az 1650-es évtizedeket megelőző időszakból igen kevés adattal rendelkezünk – rendelkezett Réthly –, azaz Rácz kevés forrás alapján volt kénytelen rekonstrukcióját kidolgozni. Ezen adatok fényében a tél alighanem az átlagosnál jócskán hidegebb lehetett, ami több szempontból is fontos. Egyrészt e példák is rámutatnak a fent már említett problémára, miszerint Réthly adatait, és az az alapján felállított Rácz-féle rekonstrukciót feltétlenül felül kell vizsgálnunk, különösen a 18. századot megelőző idősakra nézve. Másrészt – és ez talán fontosabb konklúzió lehet – az általunk vizsgált 120 éven belül kimutatott évtizedes hidegperiódusok Közép-Európa más területein is kivételesen hideg időszakot hoztak,⁵¹ azaz a teleket illetően úgy tűnik szoros időjárási kapcsolatot feltételezhetünk a 16–17. század fordulóján a Kárpát-medence nyugati része és a német, cseh és svájci területek között.

Ha nem az évtizedes, hanem a hosszabb trendeket tekintjük, akkor szintén jelentősége lehet, hogy igen nagy számban tudunk a kora újkor ezen időszakában erős jégzajlásokat és teljes folyóbeállásokat adatolni a Dunán. Mint arra fent utaltunk, a 20. század első felében a jégbeállás gyakorisága a folyó Kárpát-medencei szakaszán viszonylag alacsony, az évek alig több mint 20%-ában következett be. Amennyiben kialakult a jégpáncél, akkor is csak átlagosan 6 napra állt be a Duna. A kora újkori adatok csak kivételes esetben teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk a jégbeállás teljes hosszát az egyes folyókon, tavakon, de a misszilisek, amelyek valamilyen formában kitérnek a beálló vagy már beállt Dunára, az esetek egy részében utalnak arra is, hogy ezek nem néhány napon át jelentkező események voltak (tartós halhiány, állandó jégvár, könnyű átjárás a folyón stb.). Az általunk kimutatott erős jégzajlással vagy állójéggel járó 39 télből 19 esetben tudjuk hitelt érdemlően bizonyítani, hogy a Duna jege valóban megállt, s e 19-ből 5 tél (1535, 1565, 1586, 1629, 1641) esetében pedig szinte minden kétséget kizáróan legalább két hétre állt be a folyó.

Két tényezőt kell figyelembe vennünk, ha össze akarjuk hasonlítani a kora újkori és újkori Duna-beállások hosszú távú trendjeit. Egyrészt – mint már említettük – antropogén beavatkozások révén jelentősen megváltozott a folyó beállásának valószínűsége: ez azt jelenti, hogy a klimatikus viszonyoktól függően gyakrabban történt meg, hogy a Duna a 16. század végén beállt az egyes telek folyamán, mint a 20. század derekán. Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a jelentős mennyiségű forrás bevonása ellenére bizonyosan nagy számban fognak a jövőben olyan kútfők feldolgozásra kerülni, amelyek szintén tartalmazznak a Duna beállására vonatkozó adatokat a kora újkor időszakából. Ennek megfelelően a tény, hogy a már megismert kora újkori forrá-

51 Ehhez l. 47. jegyz.

sok alapján majdnem olyan gyakorisággal tudjuk bizonyítani a folyó beállását, mint a 20. században, illetve, az, hogy rá tudtunk mutatni, hogy amennyiben ez megtörtént akkor nagyobb valószínűséggel tartott tovább a 16–17. században, mint a modern korban, arra enged következtetni, hogy a kis jégkorszak valóban hathatott a Kárpát-medencei telek átlaghőmérsékletére is.

“I AM NOT GOING ON THE DANUBE’S ICE SINCE I DON’T WANT TO DIE”: THE ICE-REGIME OF DANUBE IN THE EARLY MODERN TIMES (1530–1650)

The aim of present paper is to show the potential of the study of private correspondences in the reconstruction of past weather and climate on the one hand and to show some elements of the ice-regime of the Danube in the Early Modern times with its possible climate historical implications on the other.

The paper shows the results of the study of more than 10.000 private letters from the period between 1530 and 1650. The investigation resulted in dozens of previously unknown mentions of the presence of ice in the upper section of the Danube in the Carpathian Basin based on which it is possible to show some extremely cold or lasting winters and also to derive some general characteristics of the winters of the period. The paper shows that it is likely that the Danube froze over more frequently than it did in the Modern (instrumental) period which amongst other reasons (esp. human intervention) might as well be attributed to change in the natural climatic conditions. The overall of the 120 years studied is considered as a characteristically cold period of the Little Ice Age and it may be of primary importance to demonstrate the similar climatic trends in the fluctuation of winter average temperatures in the Carpathian Basin and the neighbouring territories (Austria, Bohemia, Bavaria, etc.).

Apart from showing the potential of the study of ice regime of the rivers in reconstructing past winter climates of the Carpathian Basin the paper shows the need for the study of under investigated groups of evidence to gain environmental historical data.

Keywords Climate history, Danube, Little Ice Age, ice-regime, environmental history

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E HELYÜTT SZERETNÉNEK név szerint köszönetet mondani mind-azoknak, akik a kötet előzményéül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették.

Köszönet illeti Bárány Attilát, Érszegi Gézát, Hunyadi Zsoltot, Horváth Richárdot, Rácz Györgyöt, Szende Katalint és Veszprémy Lászlót, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Benkő Elek és Bertényi Iván professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását.

A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószervezői munkát, amelyért hálával tartozunk az ELTE BTK történelemtudományi mesterzakot végző hallgatóinak, úgymint Belucz Mónikának, Kádas Istvánnak, Kálmán Dánielnek, Tarján Eszternek, Uhrin Dorottyanak és Ternovác Balintnak. Az angol rezümék átnézéséért Zentai Évának tartozunk köszönettel. A kötet mindenek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 – Önálló lépések a tudomány területén c. Bölcsészettudományi Kari alprojekt és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának támogatása nélkül.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat: Draskóczy Istvánt és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2013. július

A szerkesztők

A szerzőkről

BELUCZ MÓNICA – MA hallgató, Közép-európai Egyetem, Medievisztika Program

Témavezető: Dr. Sággy Marianne, egyetemi docens (KEE – ELTE)

Elérhetőség: monika.belucz@gmail.com

BENEI BERNADETT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczky Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: bernadettbenei@hotmail.com

GÁL JUDIT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: galjudit88@gmail.com

GYÖNKI VIKTÓRIA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)

Elérhetőség: gy.viktoria.86@gmail.com

KELÉNYI BORBÁLA – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kelenyi.borbala@gmail.com

KRANZIERITZ KÁROLY – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi docens (DE), Dr. Érszegi Géza, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kranzi0330@gmail.com

MORGIEL, KRZYSZTOF – doktorandusz, Adam Mickiewicz Egyetem, Történelem Tanszék

Témavezető: Dr. Ryszard Grzesik, egyetemi tanár (Lengyel Tudományos Akadémia, Szlavisztikai Intézet, Történelmi Osztály)

Elérhetőség: morgan19@interia.pl

NOVÁK ÁDÁM – doktorandusz, Debreceni Egyetem, Történelmi és néprajzi Doktori Iskola, Történelmi Doktori Program, Társadalom és gazdaságtörténeti Doktori Alprogram
Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi docens (DE)
Elérhetőség: tavernicorum@gmail.com

PÉTERFI BENCE – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: pebence@gmail.com

RÁKOS-ZICHY JOHANNA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Sággy Marianne, egyetemi docens (KEE – ELTE)
Elérhetőség: eruntale@gmail.com

RÓZSA MÁRTON – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: jurgen.rm@gmail.com

TERNOVÁ CZ BALINT – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, levéltár szak, középkori szakirány
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: ternovac z@gmail.com

UHRIN DOROTTYA – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, történelem szak, középkor szakirány
Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (KEE – ELTE)
Elérhetőség: uhrindorot tya@gmail.com

VADAS ANDRÁS – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: vadasandras.elte@gmail.com

Notes on Contributors

BELUCZ, MÓNIKA – MA student, Central European University, Department of Medieval Studies
Supervisor: Dr. Marianne Sághy, associate professor (Central European University – Eötvös Loránd University)

E-mail address: monika.belucz@gmail.com

BENEI, BERNADETT – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History,
Graduate Program in Auxiliary Sciences of History

Supervisor: Dr. Gábor Thoróczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: bernadettbenei@hotmail.com

GÁL, JUDIT – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History, Graduate
Program in Medieval History of Hungary

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: galjudit88@gmail.com

GYÖNKI, VIKTÓRIA – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History,
Graduate Program in Medieval and Early Modern History of Europe

Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)

E-mail address: gy.viktoria.86@gmail.com

KELÉNYI, BORBÁLA – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Graduate School in History,
Graduate Program in Medieval History of Hungary

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: kelenyi.borbala@gmail.com

KRANZIERITZ, KÁROLY – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History,
Graduate Program in Medieval History of Hungary

Supervisors: Dr. Attila Bárány, associate professor (University of Debrecen), Prof. Dr. Géza
Érszegi, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: kranzi0330@gmail.com

NOTES ON CONTRIBUTORS

- MORGIEL, KRZYSZTOF – PhD student, Adam Mickiewicz University, Department of History
Supervisor: Dr. Ryszard Grzesik, professor (Polish Academy of Sciences, Institute of Slavic Studies, Department of History)
E-mail address: morgan19@interia.pl
- NOVÁK, ÁDÁM – PhD student, University of Debrecen, Department of History and Ethnography, Graduate School in History, Graduate Program in Social and Economic History
Supervisors: Dr. Attila Bárány, associate professor (University of Debrecen)
E-mail address: tavernicorum@gmail.com
- PÉTERFI, BENCE – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History, Graduate Program in Medieval History of Hungary
Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: pebence@gmail.com
- RÁKOS-ZICHY, JOHANNA – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History, Graduate Program in Medieval and Early Modern History of Europe
Supervisor: Dr. Marianne Sághy, associate professor (Central European University – Eötvös Loránd University)
E-mail address: eruntale@gmail.com
- RÓZSA, MÁRTON – PhD student, Eötvös Loránd University, Graduate School in History, Graduate Program in Medieval and Early Modern History of Europe
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: jurgen.rm@gmail.com
- TERNOVÁČZ, BÁLINT – MA student, Eötvös Loránd University, Department of History, Archival Studies MA Program (Specialization in Medieval Studies)
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: ternovacz@gmail.com
- UHRIN, DOROTTYA – MA student, Eötvös Loránd University, Department of History, Medieval Studies MA Program
Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, egyetemi tanár (KEE – ELTE)
E-mail address: uhrindorottya@gmail.com
- VADAS, ANDRÁS – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Graduate School in History, Graduate Program in Medieval and Early Modern History of Europe
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: vadasandras.elte@gmail.com

A jelen kötetben olvasható tanulmányok egy része előadás-ként hangzott el az ELTE Bölcsészettudományi Kara Történettudományok Doktori Iskolájának 2013. május 30-31-én tartott középkortudományi konferenciáján, más írások szerzői pedig a Kar Történeti Intézete keretében zajló mesterképzés középkori szakirányának hallgatói.

A *Micae Medieuales* korábbi köteteihez hasonlóan a jelen válogatásnak is az egyik fontos vonása a sokszínűség, amely tematikai, kronológiai és földrajzi értelemben egyaránt érvényes. A kötet tanulmányai remélhetőleg hasznos hozzájárulást jelentetnek a hazai középkortudomány egyes nyitott kérdéseinek tisztázásához, bemutatják, hogy milyen problémák foglalkoztatják a fiatal kutatókat, és emellett a szélesebb szakmai közvéleményt is megismertethetik az ELTE Bölcsészettudományi Karán zajló középkortudományi képzés színvonalával.